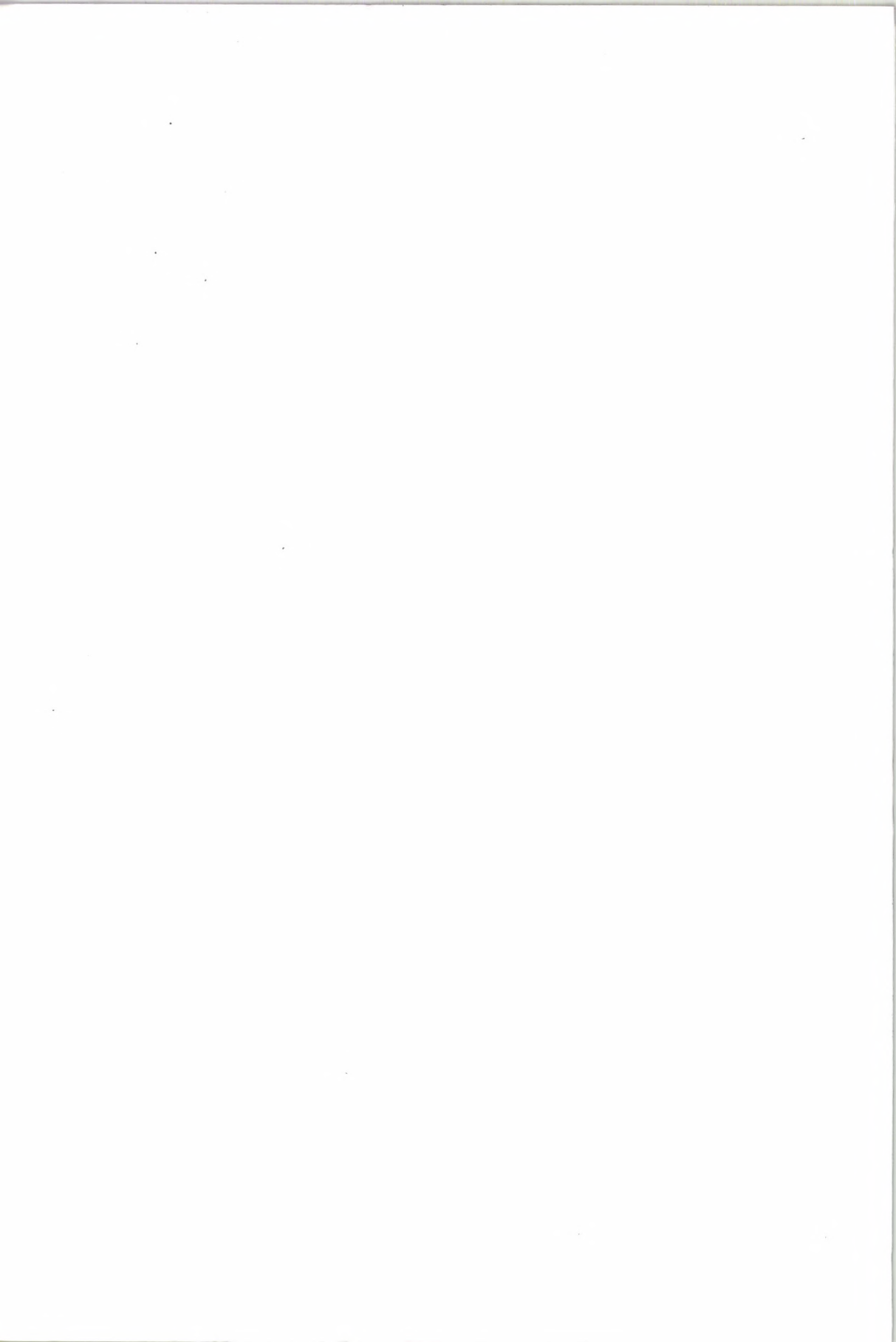

AKADÉMIAI KIADÓ

KORNAI JÁNOS

Gondolatok a kapitalizmusról

Kornai János

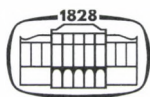
**GONDOLATOK
A KAPITALIZMUSRÓL**

Négy tanulmány

Kornai János

GONDOLATOK A KAPITALIZMUSRÓL

Négy tanulmány

AKADÉMIAI KIADÓ

ISBN 978 963 05 9005 1

Kiadja az Akadémiai Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19.
www.akademiaikiado.hu
www.gazdasagiklub.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2011

© Kornai János 2011

© Akadémiai Kiadó, Budapest 2011

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Fehér Katalin
Olvasószerkesztő: Patkós Anna
Termékmenedzser: Kiss Zsuzsa
Fedélterv: Auth Design terve alapján Markó Natália munkája
Budapest, 2011
Kiadványszám: BB100054
Megjelent 21,45 (A/5) ív terjedelemben

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben,
a nyomda alapításának 129. esztendejében.
Felelős vezető: Fazekas Péter vezérigazgató
www.gyomaikner.hu

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió-
és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

*A Rajk Szakkollégium egykori, mai és jövődiákjainak
és tanárainak*

Tartalom

Táblázatok jegyzéke	9
Ábrák jegyzéke	11
Bevezetés	13
I. Innováció és dinamizmus. Kölcsönhatás a rendszerek és a technikai haladás között	
1. Bevezetés	29
2. Kapitalizmus, szocializmus és a technikai haladás	31
3. Az átalakulás és a technikai haladás felgyorsulása	49
4. A történelmi valóság visszatükröződése az emberek gondolkodásában	59
5. Összefoglaló megjegyzések	69
II. Hiánygazdaság – többletgazdaság. A piac elméletéről	
1. Bevezetés	73
2. A termékek és szolgáltatások piaca – a többlet reprodukálásának mechanizmusa	78
3. A termékek és szolgáltatások piaca – fogalmi eszköztár és mérési metodika	91
4. A munkaerő piaca – a többlet reprodukálásának mechanizmusa	109
5. A pozitív leírás és a kauzális elemzés összefoglalása	128
6. A többletgazdaság hatása és értékelése	146
7. Eltérések az általános sémától	164
8. Személyes utószó	180
Függelék. A termelést akadályozó tényezők a magyar iparban, 1987–2010	181
III. <i>Liberté, Égalité, Fraternité</i>. Gondolatok a szocialista rendszer összeomlását követő változásokról	
1. Bevezetés	187
2. <i>Liberté</i>	188
3. <i>Égalité</i>	194
4. <i>Fraternité</i>	199
5. Előrejelzés?	205

IV. Marx egy kelet-európai értelmiségi szemével	
1. Bevezetés	209
2. Ami Marxhoz vonzott.....	211
3. ... és ami kiábrándított a marxi gondolatokból	214
4. Intellektuális felelősség a szocialista rendszerért	217
5. Ami tovább él Marx tanaiból.....	222
Hivatkozások	227
A kötetben közölt írások korábbi publikációinak adatai	237
Névmutató	239
Tárgymutató	242

Táblázatok jegyzéke

I. Innováció és dinamizmus

1. táblázat	Forradalmi innovációk	31
2. táblázat	Késleltetés az innováció vezetőinek követésében – műanyagok	36
3. táblázat	Késleltetés az innováció vezetőinek követésében – programvezérelt munkagépek	36
4. táblázat	A modern technológia megjelenése – acélipar, folyamatos öntés	37
5. táblázat	Telefonvonalak, összehasonlító adatok.....	51
6. táblázat	A modern kommunikációs technika megjelenése az Európai Unió tagállamaiban [15 korábbi EU-tagállam (EU–15) összehasonlítva 10 újonnan csatlakozó, poszt-szocia.lista tagállammal (EU–10)].....	51
7. táblázat	A modern kommunikációs technika megjelenése az Európai Unió tagállamaiban [öt visegrádi ország (V5) összehasonlítva három dél-európai országgal (D3)]	52
8. táblázat	A modern kommunikációs technika megjelenése Oroszországban és néhány másik országban	53
9. táblázat	A technikai fejlődés értékelése.....	59
10. táblázat	Az új technológiák hatására vonatkozó várakozások	60
11. táblázat	A demokráciával való elégedettség mértéke	66
12. táblázat	A kapitalista gazdasági rendszer értékelése.....	66
13. táblázat	A szocialista rendszer értékelése (a népességet internethasználó és internetet nem használó csoportokra osztva).....	67

II. Hiánygazdaság – többletgazdaság

1. táblázat	Száz lakosra jutó vezetékes telefonvonalak száma néhány szocialista országban és az Egyesült Államokban, 1980–1988.....	80
2. táblázat	Kapacitáskihasználási ráták nemzetközi összehasonlítása, 1978–2008	95
3. táblázat	Az input- és outputkészletek aránya, nemzetközi összehasonlítás, 1981–1985.....	104
4. táblázat	Kapcsolat a tanulmány és a munkapiaci statisztika fogalmi között....	112
5. táblázat	A gazdaságilag nem aktív népesség, a munkanélküliség és a betölt- etlen álláshelyek rátája a kelet-európai régióban, 1989–2008	117
6. táblázat	A gazdaságilag nem aktív népesség, a munkanélküliek és a betöltet- len álláshelyek: nemzetközi összehasonlítás, 1980–2008.....	123
7. táblázat	A piac két jellegzetes állapota – az elnevezések áttekintése.....	133
8. táblázat	A hirdetési költségek néhány fejlett országban, 1975–2007.....	148
9. táblázat	A pozitív szintézis elemei a hiánygazdaság–többletgazdaság témakörben	160

10. táblázat	Várakozási idő egyes nyugat-európai egészségügyi rendszerekben, 2004	171
11. táblázat	Várólisták a vezetékes telefonhálózathoz való csatlakozásra, közép-kelet-európai országok, 1971–2007.....	179
F.1. táblázat	A termelést akadályozó tényezők a magyar iparban, 1987–2010	181

III. Liberté, Égalité, Fraternité

1. táblázat	A kormányzat leváltása az Európai Unió tíz közép-kelet-európai országában, 1989–2008	189
2. táblázat	A gazdasági szabadság mutatója a világban (Economic Freedom of the World, EFW Index) a poszt szocialista országokban	190
3. táblázat	Értékek – szabadság <i>versus</i> rend.....	192
4. táblázat	A fogyasztás egyenlőtlensége (az egy főre jutó fogyasztás Gini-indexe)	195
5. táblázat	Közvélemény a kormányzatnak a jövedelemegyenlőtlenség enyhítése érdekében kifejtett tevékenységéről.....	197
6. táblázat	Értékek – egyéni felelősségvállalás <i>versus</i> paternalizmus.....	202

Ábrák jegyzéke

I. Innováció és dinamizmus

1. *ábra* A modern technika megjelenése – acélipar, oxigénbefúvásos acélgyártás... 38
2. *ábra* A cégek alapításának és bezárásának aránya az 1990-es években..... 56
3. *ábra* A cégek alapításának és bezárásának bruttó és nettó arányai 57
az átmeneti gazdasági rendszerekben

II. Hiánygazdaság – többletgazdaság

1. *ábra* Száz lakosra jutó vezetékés telefonvonalak
és mobiltelefon-előfizetések száma az Egyesült Államokban, 1990–2007 ... 80
2. *ábra* Kapacitáskihasználási ráta az Egyesült Államok iparában, 1965–2010..... 96
3. *ábra* Kapacitáskihasználási ráta a francia iparban, 1965–2005..... 96
4. *ábra* Kiadó és eladó lakások együttes aránya az Egyesült Államokban,
1994–2007..... 97
5. *ábra* A termelést akadályozó tényezők a magyar iparban, 1987–2010..... 101
6. *ábra* Aktivitási ráták és gazdasági fejlettségi szintek, 1980..... 114
7. *ábra* Aktivitási ráták és gazdasági fejlettségi szintek, 2009..... 115
8. *ábra* A betöltetlen munkahelyek és álláskeresők aránya Lengyelországban,
1964–1988..... 116
9. *ábra* A gazdaságilag nem aktív népesség és a munkanélküliség rátájának
idősora három „tradicionálisan” kapitalista országban, 1980–2009..... 124
10. *ábra* A hiánygazdaság és a többletgazdaság szemléltetése 135
11. *ábra* A többletgazdaságot generáló tényezők oksági láncolata..... 140
12. *ábra* Többletkapacitás az autóiiparban, 1990–2008 154
13. *ábra* Autóiipari vezetők véleménye a globális többletkapacitásról, 2006–2008.... 154

Bevezetés

Többféle érzés és gondolat késztetett arra, hogy új kötetemet a Rajk Szakkollégium egykori, mai és jövőző diákjainak és tanárainak dedikáljam. Évtizedek alatt sokféle szál szövődött közöttünk. Szívesen tartottam egy-egy előadásom nyilvános főpróbáját a Kollégiumban, az ottani fogadtatás átgondolása hozzájárult mondanivalóm kiérleléséhez. Pályám során sokan működtek közre munkámban kutatási asszisztensként; néhány kivételtől eltekintve valamennyien Rajk-kollégisták voltak.¹ A közvetlen munkatársi kapcsolatok mellett sokszor kaptam értékes segítséget a Kollégium tanáraitól és végzett növendékeitől, akik a politikai, gazdasági és tudományos élet különböző posztjain helyezkedtek el. Chikán Attilának a Rajk-kollégisták számára tartott „Hiány-szeminárium” nagy lökést adott az 1980-as években a szocialista rendszer kritikájával kapcsolatos gondolataim elterjesztéséhez.

Ám a dedikációt nem csak a személyes lekötelezettség sugalmazta. A Rajk Szakkollégium a Kádár-korszakban szellemi függetlenségre, a „hivatalos” tanítások kritikus fogadására, az új gondolatok iránti nyitottságra nevelte saját diákjait. Ez a szellem tovább él ebben a közösségben. És szerencsére, sem a múltban, sem a jelenben nem voltak és ma sincsenek egyedül. A dedikációban a Rajk Szakkollégium megnevezésének szimbolikus értelme van: példájukra hivatkozva a mindenkori ifjú nemzedéket szeretném megszólítani. A kötetet elsősorban azok számára állítottam össze, akik az ország bármelyik egyetemén közgazdaságtant tanulnak, és közülük is azoknak, akik készek arra, hogy a számukra kötelezően előírt tananyagot kritikus szemmel olvassák, s a kötelező irodalom alapos feldolgozásán felül megismerkedjenek alternatív felfogásokkal, eretnek nézetekkel is.

Hozzátenném: jó lenne, ha nemcsak kíváncsi diákok vennék kézbe a könyvet, hanem a tanáraik is, tekintet nélkül arra, hogy rokonszenveznek-e a gondolkodással, amelyet esetleg már más munkáimból megismertek. És ha már

¹ Elsőként Kovács Mária és Benedict Ágnes emelem ki közülük, akik sok éven át odaadóan, teljes erőbedobással segítettek nekem. Hadd álljon itt, betűrendben, a többiek neve is, akikkel hosszabb-rövidebb ideig együtt dolgoztam: Hornok Cecília, Hürkecz Judit, Iván Gábor, Lukács Mónika, Muraközy Balázs, Muraközy László, Nagy Eszter, Pálfi József, Péter Noémi, Such György, Szécsi Katalin és Tóth István János. Mindegyikük más-más karakter volt, de hasonlítottak egymáshoz intelligenciában, tudásvágyban, lelkiismeretességben. Valamennyiükre meleg szeretettel gondolok vissza.

tágítom a számításba jövő olvasók körét, azt remélem, hogy ez a kis kötet eljut más társadalomtudományok művelőihez is, elsősorban szociológusokhoz, politológusokhoz és a jelenkori történelem kutatóihoz. Igyekeztem a tanulmányokat úgy megfogalmazni, hogy a szövegek érthetők legyenek közgazdaságtudományi előképzettséggel nem rendelkező, de a gazdaság és a közügyek iránt érdeklődő művelt olvasó számára is. Ha akad is egy-egy nehezebben emészthető, szűkebben szakmai jellegű szövegrész, ezeket átugorva érthetők lesznek számukra is a tanulmányok gondolatmenete és a következtetések.

Félig bent, félig kint – viszonyom a „főáramlathoz”

A rendszerváltást követően a magyarországi közgazdasági felsőoktatásban, az elméleti tárgyak (közgazdasági elmélet, mikro- és makro-közgazdaságtan) tanításában uralkodóvá vált az az eszmerendszer és módszertan, amelyet „főáramlatnak” szoktak nevezni.² Van olyan kutató és oktató műhely, ahol ez az iskola monopolhelyzetet élvez, másutt szóhoz jutnak ugyan rivális megközelítések, de befolyásuk eltérpül a főáramlat hatása mellett.

Több tényező játszott szerepet a főáramlat gyors térhódításában – rangsorolás és súlyozás nélkül említék meg néhányat. A legfontosabb: a főáramlatba sorolható elméletek nagy magyarózereje, a matematikai modellek szigorú logikája, eleganciája, intellektuális „szépsége”, számos állítás meggyőző empirikus igazolása korszerű matematikai-statisztikai módszerekkel; egyszóval a főáramlat szellemi vonzása. Erős impressziót gyakorolt a nagy nyugati, elsősorban amerikai egyetemek közgazdasági tanszékeinek példája; ezekben uralkodóvá vált a főáramlat. A fiatal, felkészült és tehetséges nemzedék azon tagjainak gondolkodásába, akik már ezeken az egyetemeken szerezték meg a doktorátust, nem kellett „újraprogramozni” a közgazdasági tudást, átváltani Marxról Samuelsonra és Friedmanra, mert már eleve a főáramlat tanításai és elemzési módszerei rögzödtek a gondolkodásukban.

Persze nemcsak a fiatalabbak között hódított őszinte híveket ez az iskola, hanem az idősebbek körében is. A korábbi nemzedékeknek számos olyan tagja van, aki nem 1989–1990 körül kezdett hozzá a gondolkodási pálya átállításához. A közgazdaságtan sok oktatója és kutatója már a rendszerváltás előtt mélyen kiábrándult a „polgazd” üres, bizonyítatlan és bizonyíthatatlan okoskodásaiból, a szigorú érvelést és az elméleti tételeknek a valósággal való szembesítését kiiktató

² A Bevezetés nem vállalkozhat arra, hogy leírja a „főáramlat” fő jellegzetességeit. Még ha kísérletet tennék is rá, ingoványos talajra tévednék, mert nincsen megegyezés a szakmán belül sem, hol húzódnak a határok az „ortodoxia” és a „heterodoxia” között, mi van a főáramlaton belül, és mi szorul kívülre. Az olvasó az 1. és főképpen a 2. tanulmány olvasása közben kap támpontokat a „főáramlat” fogalmának megértéséhez.

Korábban inkább a „neoklasszikus elmélet” kifejezést használták körülbelül ugyanannak a gondolkodási iskolának a megnevezésére, amit mostanában tágabb kiterjesztéssel „főáramlatnak” hívnak.

dogmatizmusából. Szemükben a marxista–leninista politikai gazdaságtan oktatása jelentette a „Keletet” és a főáramlat közgazdaságtudománya a „Nyugatot” – és nyitva álltak az utóbbi teljes szívvel való befogadása előtt. Jó néhányan már korábban is alaposan elsajátították a korszerű főáramlat ismeretanyagát, és csak a politikai körülmények akadályozták őket abban, hogy nyíltan és széles körben tanítsák.

Az őszinte meggyőződést nem is egy tanárnál tovább hevíti a szellemi arrogancia. Lenéznek azokat, akik a főáramlaton kívül helyezkednek el; azzal magyarázzák a kívüllálásukat (és valljuk be, sok esetben joggal), hogy képtelenek voltak megszerezni a korszerű ismereteket és elemzési módszereket, és tulajdonképpen a tudatlanságukat álcázzák „alternatív” okoskodásokkal. Az újdonsült hívők „neofita” túlbuzgóságával rekesztik ki azokat, akik másként gondolkodnak, mint amit a főáramlat, sőt azon belül is annak újabb és újabb hulláma ír elő.

Hogyan viszonyulnak az én munkáim, köztük ez az új kötet, a főáramlathoz? Úgy szoktam jellemezni önmagamot, hogy fél lábbal benne vagyok a főáramlatban, fél lábbal pedig kiléptem belőle. Tisztelettel elismerem elméleteinek nagy magyarázóerejét. Munkaképesnek tartom elemzési módszereit. Ugyanakkor tagadom, hogy ezzel az elméleti megközelítéssel *minden* fontos gazdasági jelenséget jól meg lehetne magyarázni; elutasítom azt a messze eltúlzott igényt, amely szerint *univerzális* magyarázóerő van a főáramlat híveinek birtokában. A főáramlat szellemében fogant művek képesek sok fontos összefüggést megvilágítani, de eredményeik *részizagságok*.

Munkáimban sok mindent átveszek a főáramlat gondolataiból, miközben lényeges pontokon eltérek tőlük. A jelen kötetben mindkettőre talál példát az olvasó. Egy percig sem akarom elhiteni az olvasóval, hogy – kártyás nyelven szólva – „überelem” a közgazdaságtan főáramlatát. Mindössze azzal próbálkozom, hogy egyes részizagságait más (szerintem meggyőzőbb) részizagságokkal helyettesítsem, vagy egyes, a főáramlat által válasz nélkül hagyott, tisztázatlan kérdésekre új válaszokat adjak.

A 2. tanulmány végén egy szép indiai legendát idézek. Egy nagyúr vak embereket hívat magához, és felszólítja őket: mondják meg, milyen is egy elefánt. Az egyik vak az állat lábát tapogatja, és azt mondja el, hogy az elefánt vastag oszlop. A másik az ormányát fogja meg, és azt állítja: az elefánt puha, vékony és hajlékony cső.

A főáramlat ortodox tudósai és a fő áramlaton kívül álló „heterodox” kutatók mást és mást tapintanak meg az elefánt óriási testéből, azaz a gazdaság bonyolult szervezetéből. A Bevezetésben összefoglalom saját tapogatódzásom néhány jellegzetes vonását.

I. A SZOCIALIZMUS ÉS A KAPITALIZMUS ÖSSZEHASONLÍTÁSA. A szocialista rendszer vizsgálata számomra nem egyszerűen kutatási téma volt, mint egy nyugati szovjetológus vagy Kína-szakértő számára. Benne éltem mint az egyik szocialista ország polgára, előbb a rendszer lelkes híveként, később kiábrándult kritikusaként, szellemi lázadóként. A magam bőrén tapasztaltam, hogyan működik, és ezt kiegészítette az a tudásanyag, amely a rendszer kutatójaként gyűlt fel

bennem. Az 1960-as évektől kezdve sok időt töltöttem kapitalista országokban, nem alkalmilag odalátogató turistaként, hanem huzamos időt ott töltő tanárként és kutatóként, aki azt a rendszert is belülről éli meg. Számomra a gondolkodás mélyen berögződött rutinjává vált, hogy a szocializmust a kapitalizmussal, a kapitalizmust a szocializmussal hasonlítom össze sokféle vonatkozásban. Ez kinyitotta a szememet olyan hasonlóságok és eltérések, szimmetrikus és aszimmetrikus tulajdonságok előtt, amit nem vesz észre az, aki mindig csak egy rendszeren belül élt. A főáramlat közgazdásza számára a kapitalizmus *a* gazdasági rendszer, és nem egy, a történelmileg létezett rendszerek közül. Mint napilapok olvasója talán érdeklődéssel olvasott híreket a vasfüggöny mögötti világról vagy a hidegháborúról, de kutatói agya számára érdektelen volt a világnak az a része. Noha uralma csúcspontján a világ lakosságának egyharmada élt szocialista rendszerben, a tipikus nyugati közgazdász a szocializmusban nem látott egyebet, mint egy elfajzott képződményt, torzszülöttet, amelyre a normális világot tanulmányozó tudósok nem érdemes odafigyelnie. Meggyőződésem – és remélem, hogy ezt a jelen kötet is szemlélteti majd –, hogy a szocialista és a kapitalista rendszer módszeres összehasonlítása figyelemreméltó tanulságokkal szolgál, még napjainkban is, amikor az előbbi rendszer már a múlté, és csak az utóbbinak van jövője. E tanulságok *hozzáadhatnak* valamit ahhoz a tudásanyaghoz, amelyet a kapitalizmuson belül élő kutatók eddig felhalmoztak.

2. A POSZTSZOCIALISTA ÁTMENET TANULSÁGAINAK FELDOLGOZÁSA. Szerencsésnek érzem magam, hogy megértem a szovjet birodalom összeomlását és a szocialista rendszerből a kapitalista rendszerbe való átmenetet. A világtörténelemben eddig végbement sok „nagy transzformáció” – Polányi kifejezése – közül ez volt az egyik legfontosabb és legizgalmasabb. Mi, kelet-európai közgazdászok vissza nem térő történelmi kísérletnek lehettünk nemcsak (nyertes vagy szenvedő) alanyai, hanem egyúttal a megfigyelői és elemzői is. A kísérlet nem laboratóriumban, mesterségesen kialakított környezetben folyt, hanem *in vivo*, eleven embereken, élő társadalmi organizmusban. A főáramlat művelőit nemigen érdekelte ez a kísérlet; alig van olyan művük, amely hivatkozna a tapasztalataira. A magam részéről igyekeztem nyitva tartani a szememet: nyomon követni, hogyan alakulnak át a piaci erőviszonyok, a nyílt és rejtett ösztönző erők, az emberek érdekeltsége, viselkedése, más emberekkel való kapcsolatrendszere. Olyanféle változásokat, amelyeket a tipikus főáramlati elméleti közgazdász elméleti modellel, szimulációs számítással vagy mesterséges kísérletekkel vizsgál, empirikus módon, közvetlen megfigyelés alapján elemezhattunk. Bízom benne, hogy ennek a fantasztikusan izgalmas, egyedülálló kísérletnek a feldolgozása új ismeretekkel gyarapítja a közgazdaságtan, sőt ezen túlmenően az egész társadalomtudomány tudásanyagát.

3. RENDSZERPARADIGMA. Akárcsak korábbi munkáimban, a jelen kötet tanulmányjaiban a „nagy” rendszerek állnak vizsgálataim előterében. Egy korábbi tanulmányomban *rendszerparadigmának* neveztem ezt a megközelítést (Kornai, 2007, 8. fejezet). Charles Tilly, a kiemelkedő elméletalkotó történész egyik könyvének

címét idézem, amely tömören összefoglalja kutatásainak fő tárgyát: *Big structures, large processes, huge comparisons* (Tilly, 1984). A nagy struktúrák, a nagy erejű folyamatok, az átfogó összehasonlítások azok, amelyek engem is igazán izgatnak. A főáramlat munkásságában és különösen annak felvizezett változataiban, a sápadt tankönyvekben sokszor éppen ezek a „nagy” képek, az erős kontúrok halványulnak el, miközben a tanuló agyára zúdulnak a finoman kirajzolt részletek.

4. A PIAC LEÍRÁSÁNAK ÚJRAGONDOLÁSA. Különleges figyelmet szentelek munkáimban a piac, a termelő és a fogyasztó, az eladó és a vevő kapcsolatának. Azt a képet, amit a piacról a mikro-gazdaságtani kurzusokon a diák agyába sulykolnak, túlságosan leegyszerűsítettnek tartom. Nem az a baj, hogy absztrakt modelleket vetít a vászonra a tanár projektora, hiszen minden elmélet absztrakcióra kényszerül. A baj az, hogy igen lényeges vonásoktól tekintenek el a standard modellek, és ennek következtében torz kép rögződik a fejekben. A főáramlat tanításait kiegészítve, és több ponton e tanításokkal vitatkozva, próbálom lefesteni a piac hűségesebb képét. Azért tudok vállalkozni erre, mert más élettapasztalat áll mögöttem. Megismertem a szocializmus hiánygazdaságát, és ezért más-képpen érzékelem a kapitalizmus által létrehozott bőséget. Tudom, mit jelent a piac működése szempontjából a magántulajdon és a termelők–eladók versenye, mert megismertem az allokációnak azt a mechanizmusát, amelyben a bürokrácia osztja el a javakat.

5. POZITÍV *VERSUS* NORMATÍV MEGKÖZELÍTÉS. Amennyire csak lehetséges, igyekszem szétválasztani a helyzet *pozitív* leírását, szerkezetének elemzését, az ok-okozati kapcsolatok feltárását a *normatív* megközelítéstől. Ez tulajdonképpen nem összeférhetetlen a főáramlat gondolkodásának fő elméleti kiindulópontjaival. Ám a főáramlathoz tartozó közgazdászok jelentős része mégis kitér az elől, hogy a „pozitív–normatív” gondolatritmus rendszeresen megjelenjen a munkájában. Többféle érveléssel szokás a kibúvást indokolni. Például azzal, hogy csak a pozitív vizsgálat „tudományos”, a normatív megközelítést át kell engedni a politikusoknak vagy a filozófusoknak. Mások őszintén bevallják: unalmasnak, kissé elavultnak érzik azt, hogy ebben a kettőségben adják elő meglátásaikat, ezért inkább el is tekintenek tőle. Akad olyan közgazdász is, aki nem mer szembenézni azzal, hogy gondolatmenete milyen etikai következtetésekhez vezet. Vagy ha a dolgozószoba csendjében tisztázta is magában saját normatív állásfoglalását, megírni azt nincsen erkölcsi merészsége. A magam számára kötelező szabálynak állítottam fel, hogy végig gondoljam a pozitív elemzés következményeit a magasabb rendű értékek megvalósulása szempontjából. A totalitáriánus diktatúra korszakában alaposan meg kellett gondolni, hogy ebből mit lehet, és mit célszerű megírni (lásd az öncenzúráról írott fejtegetéseket önéletrajzomban, Kornai, 2005, 251–253. o.). A szólásszabadság körülményei elhárították ezeket a korlátokat. Semmi sem tart vissza attól sem engem, sem mást, hogy „kiterítsük a kártyáinkat”. Nemcsak azt írjuk meg, pozitív módon, mi *van*, hanem azt is, hogy ami van, az saját ítéletünk szerint *jó-e* vagy *rossz*. Ezzel együtt feltárjuk azt is, hogy

milyen *értékrend* alapján választjuk el a jót a rossztól. A magam részéről erőteljesen törekszem a pozitív és a normatív megközelítés szigorú elválasztására, és arra, hogy az olvasó számára világossá tegyem azt az értékrendemet, amelyre az ítéleteimet alapozom. Természetesen senkitől sem várható el, hogy ezek a törekvések szinte refrénként megjelenjenek minden dolgozatban, sőt annak minden fejezetében. Azt remélem, hogy a kötet mind a négy tanulmányának elolvasása után világossá válik az olvasó számára, hogy a szerző milyen értékrendre építi normatív minősítéseit.

6. A SZIGORÚSÁG KÖVETELMÉNYE. Kutatói pályám első évtizedeiben munkáim homlokterében elméleti matematikai modellek és nagy adattömeget felhasználó számítások álltak. Ezzel szemben pályám második felében inkább a verbális kifejtés jellemzi műveimet, bár alkalomadtán most is megjelennek írásaiban matematikai modellek és ökonometriai számítások. Szeretném leszögezni: semmit sem csökkent szememben az elméleti matematikai modellek és az ökonometriai eszközök iránti szellemi tisztelet, a valóság megismerésében játszott fontos szerepük elismerése. Élesen el akarom határolni magamat azoktól, akik „matematikaellenes” szólásokat hangoztatnak, és fitymálva beszélnek a közgazdasági kutatásnak ezekről a nélkülözhetetlen módszereiről.

A jelentős új gondolatok többnyire magának a problémának a felismerésével kezdődnek: az úttörő kutató *kérdést* érzékel ott, ahol a többiek hite szerint már jól ismert a válasz. A kutatásnak ez az első szakasza többnyire „prózában” megy végbe az alkotó közgazdász fejében és írásaiban.

A probléma felismerése és ezzel összefonódva az első elméleti állítások gyakran pontatlanok, utólag visszatekintve inkább sejtéseknek nevezhetők. Ám ha az új, jelentős felismerés, az élenjáró (*cutting edge*) felfedezés első fogalmazásában vannak is pontatlanságok, a lényeges az, hogy létrejött! Vitára és további kutatásokra provokálja a többi tudóst, a nagyokat és a kevésbé nagyokat, a „kutatási iparág” derékhadát. Ebben a második fázisban válik különlegesen hasznossá a matematikai modell és az állítás összevetése a tapasztalattal, többek között matematikai-statisztikai ellenőrzés révén. Ezek az eszközök roppant fontos segítséget adnak az első sejtések pontosabb, élesebb megfogalmazásához, az összefüggések alaposabb megértéséhez.

A harmadik szakasz: az elméleti kutatások eredményeinek értelmezése, esetleg gyakorlati gazdaságpolitikai következtetések levonása. Itt ismét ki kell lépni a matematikai modell absztrakt világából. Minél közelebb akarunk lépni a valósághoz, annál inkább be kell építeni a kutató által festett képbe a korábban szándékosan mellőzött vonásokat.³

³ A fenti leírásban található *három* szakasz gyakran nem egymás után következik, hanem párhuzamosan megy végbe. Tudatában vagyok annak is, hogy e hármassémával szemben hozhatók fel ellenpéldák is a tudomány történetéből: jelentek meg olyan úttörő felismerések is, amelyek azonnal teljes matematikai fejezetben pattantak ki alkotóik agyából.

Az, hogy most inkább verbálisan fejtem ki mondanivalómat, elsősorban azzal magyarázható, amiről az előző pontban volt szó: egyre inkább a „nagy” rendszerek, „nagy” összefüggések és „nagy” folyamatok izgatnak. Nem tartom magam képesnek arra, hogy mostani mondanivalómat a matematikai modellezés eszközeivel fogalmazzam meg. Viszont nagyon örülnék annak, ha a jelen kötetben leírt struktúrákat és folyamatokat – legalább részlegesen, egyik-másik vonásukat kinagyítva – más kutatók matematikai modellekkel képeznék le.

Súlyos tévedés azt hinni, hogy a matematikai nyelv szükséges és elégséges eszköz egy gondolatmenet szigorú megfogalmazásához. Amikor Neumann János, a matematikának ez az óriása közgazdaságtannal kezdett foglalkozni, megállapította: „Ami különösen nehéznek tűnik a közgazdaságtanban, az a kategóriák definiálása (...) az egzaktág hiánya mindig a fogalmi területről ered...” (Neumann, 1955 [1965]). Nem is egy közgazdasági-matematikai modell csupán az egzaktág látszatát kelti, mert ha kissé megkaparjuk a benne megjelenő fogalmakat, kiderül, hogy meghatározásuk elmosódott. Saját munkáimban (az itt közölt tanulmányokban is) újra és újra előveszek közismert közgazdasági kifejezéseket, és megpróbálok elmélyedni értelmezésükben, tisztázni a fogalmakat. Talán már unalmas is lehet sok olvasó számára az örökös fogalomtisztázás – hiába, nálam ez alapvető része a szigorúságra való törekvésnek.

Az egzaktág másik nélkülözhetetlen követelménye az okfejtés logikai szigorúsága: mi az ok-okozati kapcsolat iránya, hol vannak kölcsönhatások, mi az, ami joggal egymás mellé rendelhető és így tovább. A matematikai modell sokszor segít a gondolatok logikus elrendezésében, máskor meg hátráltat. Mind a matematika, mind a „próza” csupán nyelv, amellyel leírhatók bizonyos összefüggések, de egyik nyelv sem garantálja, hogy az az okfejtés logikus. Akár matematikai eszközökkel, akár nélküle fejtjük ki a gondolatainkat, azok egymáshoz kapcsolódása lehet logikus vagy zavaros.

Olvasóim ellenőrizhetik, vajon megfelelnek-e a tanulmányok a szigorúság említett követelményeinek. Remélem, legalább azt elismerik majd, hogy erősen törekedtem a teljesítésükre.

7. BEÁGYAZÁS AZ ELMÉLETTÖRTÉNETBE. Kutatásaim eredményeinek bemutatásakor igyekszem az elméletörténeti előzményeket is vázolni. Nem csak azokra az írásokra hivatkozom, amelyek az utolsó néhány évben jelentek meg a legfontosabb folyóiratokban – ezt mindenki megteszi, és jóformán kötelező. Arra törekszem, hogy mélyen – ha indokolt, akár 100-150 évre visszatekintve – megtaláljam azt a gondolati irányzatot, amelynek hagyományát folytatom, vagy amivel vitatkozom. Ez ma már nemigen divat. Sokan megelégszenek azzal, hogy az éppen divatos, felkapott, mindenki által idézett művekhez viszonyítsák saját munkájukat. „Ami nincsen rajta az interneten, azt nem érdemes olvasni” – nem is egyszer hallottam ezt a számomra meghökkentő kijelentést. Restelkedés nélkül vállalom a „kihálásra ítélt faj” szomorú szerepét. Engem továbbra is izgat, mit fogadok el tudományunk alapító atyáinak tanaiból, képzeletben vitatkozom Adam Smithszel, Marxszal, Walrasszal, Hayekkel és más régóta halott közgazdászokkal. Főképpen a 2. tanulmányban érzékelhető a törekvés annak tisztázására, mi a szellemi kap-

csolat a közgazdasági gondolat történetének különböző iskolái és irányzatai és elméleti megállapításaim között. A 4. tanulmányt pedig teljes egészében annak megvilágítására szenteltem, milyenek látom Marx szerepét a közgazdasági elmélet és a politikai gyakorlat történetében. A témaválasztást külön is indokolja az a nagy befolyás, amelyet Marx eszméi gyakoroltak a hatalmat évtizedekre megragadó kommunista pártokra és hatalomra kerülésük után a szocialista rendszer hivatalos ideológiájának kialakulására.

8. SZEMÉLYES HANG. Az itt közölt tanulmányok egy-két helyen személyes hangot ütnek meg. Írásaim nem csak a tartalom és a módszertan egyik-másik vonásában, hanem néhol a hangnemben, a stílusban is különböznek a standard közgazdaságtani dolgozatoktól. A vezető folyóiratok szerkesztői, lektorai és szerzői kötelező illemszabálynak tekintik, hogy a dolgozat legyen szenttelen, akárcsak egy matematikai vagy kémiai tanulmány. Minél szárazabb, annál tudományosabb. Ha nem kellőképpen személytelen és érzelemmentes, akkor az már nem akadémiai mű, hanem „esszé” – és, mi tagadás, aki ebben a kontextusban az „esszé” szót használja, kissé lenéző hangsúllyal ejti ki a szót.

Nem akarok belekezdeni annak taglalásába, mi tesz egy szöveget „tudományossá”.⁴ A tudományfilozófia egyik legnehezebb problémájával állunk itt szemben, különösen a fogalmi tisztasággal és az empirikus igazolással nehezen birkózó társadalomtudományokban. Magam, talán szerénytelenül, tudományos műveknek, „akadémiai” dolgozatoknak minősítem e kötet írásait, amelyek (a dolgozat keretein belül) tisztázott fogalmakkal operálnak, és állításaikat összetett gondolatmenettel, logikai érveléssel és tapasztalati megfigyelésekkel próbálják alátámasztani.

Munkáim előzőkben kiemelt nyolc jellegzetes vonását vettem össze a főáramlat tipikus jegyeivel. Ha tételenként külön-külön pillantunk a fenti „önjellemezésre”, egyik vonásról sem mondható el, hogy az kizárólag rám lenne jellemző. Mind a nyolc vonás tekintetében, szerencsére, vannak társaim. Ám ha a nyolc vonás *együttesét* vesszük szemügyre, akkor már nem igazán találok közeli társakat; kevesen osztoznak velem ebben a „specialitásgyűjteményben”. Erre akár büszke is lehetnék; munkásságomat nem könnyű betenni egy kész elmélettörténeti dobozba; a rám jellemző gondolati anyagot, kutatási módszertant és stílust nem lehet besorolni a jól ismert áramlatok egyikébe sem. Meg kell azonban valanom, a helyzetemben van valami elszomorító is. A „főáramlat” kutatói között létezik egyfajta szellemi összetartás. Még ha vitáznak is egymással, többé-kevésbé azonosak a gondolati építményeik fő pillérei és azonos a kutatási eszköztáruk. Egy nyelven beszélnek. Viszont a „heterodoxia” világában egymástól elszigetelt csoportocskák működnek; az egyik csoport nem is figyel arra, amit a többi produkál. Tulajdonképpen szövetségesek – és mégis, mindegyik, külön-külön magányos (lásd erről Colander és szerzőtársai, 2004, Rosser és szerzőtársai, 2010).

⁴ Lásd erről például McCloskey (1998), (2002) írásait.

Azt remélem, hogy a közgazdaságtan tanáraiban lesz annyi nagyvonalúság, hogy miközben kötelező olvasmányként írják elő a nappali órákra a főáramlat tankönyveit és más műveit, legalább az ajánlott irodalom közé sorolják, esti önkéntes olvasmányként javasolják a jelen kis kötetet, vagy az abban közölt egyik-másik tanulmányt és persze más, csak félig ortodox vagy egészen eretnek munkákat is.

A közgazdasági oktatás mai magyarországi állapotáról beszélgetve hallottam a következő álláspontot: *most* a diákok először tanulják meg rendesen a főáramlat által szolgáltatott tudásanyagot. Ha azt már jól elsajátították, és akár álmukból felébredtve is fel tudják mondani, *akkor* vegyék majd a főáramlattól eltérő műveket. Elhibázott pedagógiának tartom ezt a sorrendet! Magam is minden fiatalt arra beszélek rá évtizedek óta, hogy tanulja meg alaposan a főáramlati közgazdaságtant. Ne kezdje bírálni anélkül, hogy ne ismerné rendesen; nem csatlakozzék egy heterodox iskolához anélkül, hogy ne lenne birtokában a standard tananyagának. Ám más az alapos megismerés, és más a kritikátlan befogadás. Nagy bajt okoz az a tanár, aki intellektuális szolgálalkúséget plántál az ifjúságba. A Rajk Szakkollégiumot azért állítom a dedikációval a fiatalok elé példaképként, mert ha nem is a szellemi lázadás, de legalább a kritikus magatartás, a jó értelemben vett intellektuális „hőbörgés” uralkodik a falai között. Amikor könyvet nekik ajánlottam, azt akartam tudatosítani a fiatal közgazdász-nemzedékben: soha se tekintsenek bírálathoz anélkül arra, amire a tanárok és a tankönyvek oktatják őket.

Kritikus szemmel – kiállítás a kapitalizmus mellett

Rátérek a kötet címének kommentálására. Napjainkban sokan félnek színt vállalni és kimondani, hogy hívei a kapitalista rendszernek. Esetleg megpróbálnak ügyeskedni, más elnevezést használni. Azt hiszik, kevésbé sérti a fület, ha csak „piacgazdaságról” beszélnek. Még jobban hangzik a Németországban a háború után bevezetett kifejezés: „szociális piacgazdaság”. Ez azt a hamis illúziót kelti, mintha szocializmus és kapitalizmus helyett egy harmadik utat választottak volna. Valójában Németországban és a többi fejlett gazdaságban modern kapitalista rendszer működik, amelyet többek között erőteljes redistribúció és széles körű állami közszolgáltatások jellemeznek.

Léteznek és számottevő hatást gyakorolnak különféle áramlatok, amelyek nemcsak tetszetősebb nevet akarnak adni a kapitalizmusnak, hanem valóban harmadik útra kívánják vezetni a társadalmat. Olyan rendszert szeretnének felépíteni, amely szerencsésen ötvözi egybe a szocializmus és a kapitalizmus kedvező vonásait, és kiküszöböli mindkettő bajait.

Léteznek, bár nem különösen befolyásosak „radikális baloldali” áramlatok, amelyek élesen szembefordulnak a kapitalizmussal, és helyébe szocialista rendszert szeretnének állítani. Híveik rendszerint szükségesnek tartják leszögezni: olyan szocialista rendszert kívánának létrehozni, amely mentes a Sztálin vagy Mao Ce-tung nevével fémjelzett egykori szocializmus súlyos visszasságaitól.

A magam részéről vállalom annak kimondását, hogy a fenti irányzatok egyikehez sem tartozom, hanem *egyértelműen* a kapitalista rendszer pártján állok. Nem vagyok vakbuzgó híve, aki csak a rendszer előnyeit látná meg. Nem tartom „jó társadalomnak”, sőt sok szempontból „rossznak” találom, de – a Churchill-féle demokráciafelfogáshoz hasonlóan – még mindig a legkevésbé rossznak a számításba jövő alternatívák közül. A legfontosabb, hogy az egyedüli *megvalósult* alternatívánál, a szocialista rendszernél bizonyára sokkal jobbnak ítélem meg a kapitalizmust.

A kötetben közölt tanulmányok egyik fő feladata bemutatni a kapitalizmus *igazi* nagy erényeit. A főáramlat tankönyvei csak halvány képet rajzolnak erről, amikor a piac koordináló, kiegyensúlyozó szerepét helyezik az elemzés középpontjába. Persze az is fontos. Ám ennél sokkal fontosabb az a megállapítás, amely az 1. tanulmány legfőbb mondanivalója: a kapitalizmus az innováció, a technikai haladás és a modernizálás motorja. Szinte valamennyi újítást, amely a mindennapi életünkhöz magától értetődően hozzátartozik, a kapitalizmus teremtette meg.

A rendszer erényeinek bemutatása jól összefér a rendszer kritikájával. Huszonöt évvel ezelőtt, amikor *Ellentmondások és dilemmák* című tanulmánykötetem (Kornai, 1983) megjelent Amerikában (Kornai, 1986), Robert Solow, az MIT professzora, a modern makroökómia egyik vezéralakja a következő ajánlást írta a könyv borítója számára: „Kornai János egyfajta szelíd Jonathan Swift: humánus ember, aki ismeri a nyugati közgazdaságtant, egy keleti gazdaságban él, és éles megfigyelő. Vigyázzatok: legközelebb talán rólunk ír majd!” A „legközelebbre” jó ideig várni kellett, de végül is sor került rá. Hozzáálltam ahhoz, amire Solow bízott. Immár évek óta azon dolgozom, hogy ha nem is swifti gúnyiratokban, de legalább szakmai dolgozatokban bíráljam a kapitalista rendszert.

A főáramlat közgazdászai közül is sokan taglalják a kapitalizmus visszás vonásait. Legtöbbjüket a bírálat során naiv optimizmus tölti el. A bajokat „hibáknak” tekintik, amelyeket kellő állami regulációval, esetleg *ad hoc* beavatkozásokkal ki lehet küszöbölni, sőt meg is lehet előzni. A visszásságok egy részéről ez bizonyára elmondható. Engem azonban nem ezek a fajta hibák foglalkoztatnak. Meg vagyok győződve arról, hogy minden rendszernek – a kapitalizmusnak is – vannak *veleszületett* bajai. Ezek „bele vannak kódolva” a rendszer sejtjeibe. Az ilyesfajta visszásságok kellő rendszabályokkal enyhíthetők, de nem küszöbölhetők ki. Tanulmányaim visszatérő témája a *rendszer-specifikus tulajdonságok*, mégpedig mind a kedvező, mind a kedvezőtlen állandó, immanens jellegzetességek bemutatása, továbbá azoknak a mechanizmusoknak az elemzése, amelyek a rendszer-specifikus tulajdonságokat létrehozzák. Tanulmányról tanulmányra haladva az olvasó mind jobban megérti, miben különbözik a gondok és bajok naiv-optimista megközelítése – „Hiba? Akkor lássunk hozzá és javítsuk ki!” – annak józan és sokszor keserű tudomásulvételétől, hogy léteznek megoldhatatlan problémák, kiküszöbölhetetlen (legfeljebb tompítható) bajok, amelyekkel együtt kell élni.

Kötetem nem foglalkozik a mai magyar gazdaság napi politikai vagy gazdaságpolitikai kérdéseivel. Más írásaimban megszólaltam égetően aktuális témákról,

de ebben a kötetben egyik tanulmány sem „magyar tárgyú”. Vagy összefoglalóan és általánosan a kapitalista rendszerrel foglalkoznak, vagy ezen belül – ismét csak összefoglalóan és általánosan – a posztszocialista átalakulással. Mégis van, áttételesen, időszerű üzenete a hazai viták számára.

Csupán példaképpen emelek ki egyet az aktuális tanulságok közül.

Hosszú idő óta napirenden van országunkban is, hasonlóan a világ más országaihoz, a jóléti állam átalakítása és az ehhez kapcsolódó úgynevezett strukturális reformok. Sok elnagyolt, felemás, végiggondolatlan vélemény hangzik el, szóban és írásban, politikusok, kormányzati tisztviselők és kutatók megfogalmazásában. Kötetem nem vázol fel programot. Ám több tanulmány is felhívja a figyelmet az egyik vagy másik irány előnyeire is, hátrányaira is és kockázataira is. Mit jelent a jóléti állam különböző szegmenseinek kiterjesztése vagy szűkítése az innováció és a vállalkozói kedv szempontjából? Milyen haszon és milyen kár származik a verseny szűkítéséből, a centralizáció fokozásától? (1. és 2. tanulmány.) Hogyan függnek össze a tulajdonviszonyokban és a koordináció formáiban végbemenő gyakorlati változtatások olyan végső értékekkel, mint a szabadság, egyenlőség és testvériség? (3. tanulmány.)

Csupán szemléltetésképpen emeltem ki az időszerű üzenetek egy részét. A problémaérzékeny olvasó számos más aktuális gyakorlati tanulságot is levonhat a kötetben elméleti síkon kifejtett elemzésekből.

A munka befejezetlensége

Nem könnyen adtam ki a kezemből ezt a könyvecskét. Jobb érzés lenne a 240 oldalas, négy önálló tanulmányból álló kötet helyett egy 670 oldalas monográfiát közreadni ezzel a címmel: *A kapitalista rendszer*. Ellenpárja lenne az 1993-ban publikált *A szocialista rendszer* című 670 oldalas könyvemnek.

A kötetben közölt négy tanulmány az utóbbi néhány évben készült el. Ám az itt kifejtett gondolatok hosszú ideje érlelődnek bennem. Kialakulásuk történetében vissza kell mennem kandidátusi disszertációmhoz, a *Gazdasági vezetés túlzott központosításához* (1957), amelynek kézírata éppen ötven éve készült el. Ebben az új kötetben, főként a 2. tanulmányban makacsul visszatérek olyan kérdésekre, amelyeket az *Anti-equilibrium* (1970) és *A hiány* (1980) című könyvemben helyeztem vizsgálataim középpontjába: a mikroökonomia alapfogalmainak revíziója, a piaci egyensúly gondolatának kritikája, a piac aszimmetrikus állapotainak leírása és így tovább. A szocializmusról szólván, mindvégig szemem előtt lebegett ellentétpárja: a kapitalizmus. Ezt ugyan sokszor meg is említették a műveim, de most már ideje volt olyan munkákat írni, amelyben nem másodlagosan kerül szóba a kapitalizmus, hanem ez a rendszer a mű *témája*. Körbe mentem, és most visszatérek a kiindulópontokhoz – *full circle*, ahogy ezt angolul mondani szokták.

Az a meggyőződésem, hogy a munkáimban kialakított és bemutatott paradigma, tudományos szemlélet, kérdésfeltevés, fogalmi rendszer és módszertan nemcsak a szocializmus és a posztszocialista átmenet leírására és elemzésére

alkalmas, de munkaképes a kapitalizmus leírásában és elemzésben is. Ad valami *pluszt* a mások által alkalmazott paradigmákhoz, fogalmi rendszerekhez és metodikákhoz képest.

Amit itt most közreadok: torzó. Szobor, amelyet csak félig véstek ki a kőtömbből. Súlyos gazdasági válság gyötörte meg a világot, és a kötet nem ad elő válságelméletet. Miközben a közgazdasági szakma figyelmét az utóbbi években a monetáris és fiskális politika, a bankok és más pénzügyi intézmények működése kötötte le, a kötetben nincsen tanulmány a pénzügyi rendszerről. Folytathatnám, mi minden hiányzik még; mivel kellene kitölteni a 670 és a 240 oldal közti hiányt.

Nem is csak az okoz számomra – és bizonyára az olvasó számára is – gondot, hogy a kötetből kimaradtak fontos, a kapitalista rendszer átfogó megértéshez szükséges témák, hanem az is, hogy ami benne van, nem áll össze zárt szerkezetűvé. Négy *különálló* tanulmány fűzére kerül az olvasó kezébe. Nem nevezem könyvfejezeteknek, hanem már a tartalomjegyzék is közli: négy tanulmányról van szó. Összeköti őket a közös szemlélet, amelyet a Bevezetés korábbi részében próbáltam jellemezni; kapcsolódásaikra kereszthivatkozások utalnak. Ám még műfajilag sem teljesen egyöntetűek; itt-ott még az átfedés és ismétlés sem volt teljesen kiküszöbölhető.⁵

Erőmből most ennyire telik. Amikor a kötet megjelenik, betöltöttem 83. életévetem. Irreális lenne megígérni önmagamnak, hogy megírom a „nagy” 670 oldalas könyvet. Ezt a körülményt akarom becsületesen közölni az olvasóval itt a Bevezetésben. Ezt próbáltam érzékeltetni azzal is, hogy a könyv főcímének nem azt adtam: „A kapitalista rendszer”, hanem egy sokkal visszafogottabb címet: „Gondolatok a kapitalizmusról”.

Abban bízom, hogy talán ez a töredék, a maga befejezetlenségében is, gondolatokat ébreszthet az olvasóban. Hátha akad, aki nekilát a tanulmányban jelzett nyitott kérdések megválaszolásának, a verbálisan előadott gondolatrendszer modellezésének és tapasztalati tesztelésének. Annyit megígérhetek, hogy megpróbálok majd még egy-két fejezetnyit hozzátenni a meg nem írott „nagyobb” könyv eddig elkészült töredékéhez.

A fentieket bevezetésképpen iktattam be a kötetbe. Szeretném azt javasolni az olvasónak, hogy a kötet végére érve olvassa el újra. Sok minden abból, amit előljáróban megírtam, érthetőbb lesz, ha már megismerkedett a négy tanulmánnyal.

*

Mind a négy tanulmány első lábjegyzetében köszönetet mondok azoknak, akik a szóban forgó munkához adtak segítséget. Itt a Bevezetésben csak azokat emelem ki, akik a kötet egészének összeállításában támogattak.

⁵ Már csak azért sem, mert elképzelhető, hogy – amennyiben felhasználják oktatási célra – akkor esetleg nem a kötet egészét, hanem az egyik vagy másik tanulmányt rendelik hozzá a tananyag egy-egy témájához. Ezért célszerű arra törekedni, hogy mindegyik tanulmány a többi nélkül, önmagában is érthető legyen.

Sokat küszködtem az elmúlt években a kutatói munkámmal, nem is egyszer elcsüggedtem és hajlottam arra, hogy feladjam. Abban, hogy mégis folytattam, és eljutottam a jelen kötet közreadásáig, kulcsszerepe volt a biztatásnak, amit feleségemtől, Dániel Zsuzsától kaptam. Ha nem áll mellettem, nem bátorít, és nem ad okos tanácsokat, ezek a tanulmányok biztosan nem készültek volna el.

Hálás vagyok azért a sok segítségért, amit Deseő Katalintól, Erdős Héditől, Fancsovits Ritától, Magyar Ildikótól, Pető Ildikótól, Reményi Andreától és Szécsi Katalintól kaptam. Képtelen vagyok „súlyozni” a segítség különböző formáit és mértékét, ezért betűrendben soroltam fel a neveket. Köszönet figyelmességükért és odaadó munkájukért. Egyetlen kivételt teszek: külön is kiemelem Patkós Anna közreműködését. Majdnem két évtizede ő szinte valamennyi munkám szerkesztője, legyen az folyóiratcikk vagy könyv. Hálás vagyok a sorsnak, hogy olyan különlegesen lelkiismeretes és nagy tudású szerkesztővel dolgozhatok együtt, mint amilyen Anna.

Szerencsés embernek érzem magam, hogy a Collegium Budapestnek, ennek az egyedülálló szellemi központnak a munkatársa lehetek. Itt, a budai várnegyed közepén még a műemlékfalak, az ablakokból kitarulkozó történelmi emlékek és csodás város panoráma is ihletést adnak a szellemi munkához, a kutatás és a vitatkozás szabadsága valósággal felpozícionálja a gondolkodást.

Köszönöm az Akadémiai Kiadónak, elsősorban Fehér Katalin vezető szerkesztőnek, hogy kész volt gyorsan közreadni munkámat.

Budapest, 2011. február

Kornai János

I. TANULMÁNY

Innováció és dinamizmus

*Kölcsönhatás a rendszerek
és a technikai haladás között*

A posztoszocialista átmenet lényege könnyen összefoglalható néhány szóban: az országok egy nagyobb csoportjában a szocializmust felváltotta a kapitalizmus – ezáltal a történelem nyújtja a legerőteljesebb bizonyítékát annak, hogy a kapitalizmus felsőbbrendű, mint a szocializmus. Ám a mi kötelességünk az, hogy tovább folytassuk e két rendszer pártatlan és elfogulatlan összehasonlítását. Különösen most van nagy szükség erre, mert nehéz időket élünk, és a társadalom jelentős részében egyre inkább érezte magát a megbukott régi rendszer iránti nosztalgia. Nekünk kell meggyőznünk polgártársainkat arról, hogy jó irányba haladunk. Ezt az optimista meggyőződésemet több érv is alátámasztja, amelyekből most a kapitalizmus egyetlen erényét szeretném kiemelni: innovatív és dinamikus természetét. A tanulmány első részében amellet érvelek, hogy a gyors innováció és a dinamizmus nem véletlenszerű jelenségek, amelyek vagy végbemennek, vagy sem – ellenkezőleg, ezek a kapitalizmus mélyen gyökerező rendszerspecifikus tulajdonságai. Ennek ellentétéképpen, a szocialista rendszernek a forradalmian új termékek létrehozására való alkalmatlansága és a technikai haladás más dimenzióiban tapasztalt lassúsága nem valamiféle gazdaságpolitikai hiba következménye, hanem mélyen gyökerezik rendszerspecifikus tulajdonságaiban.

Sajnos a kapitalizmusnak ez a jól látható nagy erénye többnyire nem kapja meg azt az elismerést, amit megérdemelne. A legtöbb ember, de még az alternatív rendszerek legtöbb professzionális kutatója is figyelmen kívül hagyja – ezért haragos vagyok, és csalódottnak érzem magam, amikor ezt a mellőzést látom. A harag és csalódottság érzése késztetett arra, hogy ezt a kérdéskört válasszam a tanulmány témájának.

* Az UNU-WIDER *Reflections on Transition: Twenty Years after the Fall of the Berlin Wall* című konferenciáján (Helsinki, 2009. szeptember 18–19.) elhangzott előadás szövege.

Köszönetemet szeretném kifejezni értékes megjegyzéseikért és az adatok és más anyagok összegyűjtéséhez adott segítségükért a következő kollegáknak: Julian Cooper, Dániel Zsuzsa, Fekete Zsolt, Thomas Geodecki, Philip Hanson, Jerzy Hausner, Hürkecz Judit, Z. Karvalics László, Zdenek Kudrna, Laki Mihály, Lukasz Mamica, Meszmann Tibor, Róna Dániel, Simonovits András, Szabó Katalin és Chenggang Xu. Emellett köszönöm a Collegium Budapestnek és a Közép-európai Egyetemnek az állandó támogatást és a stimuláló kutatási környezetet. Nagyra értékelem továbbá a tanulmány szerkesztésében segédkezők munkáját: Erdős Hédi, Fancsovits Rita, Lévaýné Deseő Katalin, Reményi Andrea és Tóth László.

A kapitalizmus világába való belépés az innováció és a gyorsabb technikai haladás *feltételeit* hozza létre, emellett növeli annak a *lehetőségét*, hogy az ország meg is ragadja ezt az alkalmat. Ez azonban nem szavatol teljes és azonnali sikert. A tanulmány második és harmadik része az átmeneti időszak problémáit mutatja be.

A nagy átalakulás több folyamat együttese.

Először a *politika* területén mentek végbe változások: átalakulás egy egypárti diktatúrából egy többpárti demokráciába. Ez az átmenet véget vetett a marxista-leninista ideológia állam által fenntartott kiváltságainak, és szabad utat engedett a különféle gondolati irányzatok versenyének. Ugyanakkor változások voltak a *gazdaság* területén is: az állami tulajdon uralkodó helyzetét felváltotta a magántulajdon uralkodó helyzete. A tulajdonformák átalakulásával együtt radikálisan megváltozott a különféle koordinációs mechanizmusok relatív befolyása is. A központosított bürokratikus irányítás hatása sokkal kisebb lett, miközben a piaci koordináció és más decentralizált folyamatok hatása drámaian növekedett. Ezek a mély politikai és gazdasági változások több más változással együtt jelentik a *rendszer-váltást*, vagyis az átalakulást a szocializmusból a kapitalizmusba.

Mindezek mellett a posztoszocialista régióban lezajlott egy másik típusú változás is a *technikai haladás* területén. Tanulmányomban a technikai haladás kifejezést azért alkalmazom, mert hozzászoktunk ehhez a szóhasználathoz. Mindazonáltal az, amire gondolok, tulajdonképpen ennél sokkal szélesebb jelenség. Az új termékek és új technológiák áramlásán alapul, ám hatásai messze túlmutatnak a technikai szempontokon. Maga ez a jelenség a *modernizáció* szerves része, amely mély változásokat hoz létre az életvitelünkben. A *technikai haladás* kifejezés általam alkalmazott jelentése a tanulmány olvasásakor fog tisztává válni, ahogy végighaladunk a témáról szóló vita mentén. A technikai haladás természetesen mindig jelen volt, még 1989 előtt is, de 1989-et követően látványosan felgyorsult.

A posztoszocialista átmenet szakértői a politikai, gazdasági és társadalmi változások tanulmányozására összpontosították a figyelmüket, és e folyamatokat a „nagy átalakulás” részeként kezelték. Valljuk be őszintén, talán időnként röviden megemlítettük a technikai haladást, de nem tanulmányoztuk alaposan a kölcsönhatást egyfelől a rendszerváltás, másfelől az új termékek és új technológiák létrehozásában és felhasználásában végbemenő változások között.

Én magam korábban elmulasztottam ennek az összefüggésnek a tárgyalását. Írtam két tanulmányt, amelyek összefoglalják az 1989 utáni változások fő következményeit, de ezek csak a politikai és gazdasági változásokat, valamint azok kölcsönhatásait taglalták (Kornai, 2000, 2005b). Most megpróbálom bepótolni e mulasztást. Így a tanulmány második és harmadik részének a témája az 1989 utáni rendszerváltás és a technikai haladás felgyorsulása közötti kölcsönhatás lesz.

Kapitalizmus, szocializmus és a technikai haladás

Forradalmian új termékek

A technikai haladás összetett folyamata több alfolyamatból áll. Kezdjük a nagy, áttörő, forradalmi újításokkal, amelyeket a 1. táblázat 89 példából álló listájával szemléltetünk.¹

1. táblázat

Forradalmi innovációk

Innováció	Év	Ország	Cég
Számítástechnika, információ, kommunikáció			
Nyomatott áramkör	1961	Egyesült Államok	Fairchild
Tone üzemmódú telefon	1963	Egyesült Államok	AT&T
Fax	1966	Egyesült Államok	Xerox
Optikai kábel	1970	Egyesült Államok	Corning
Elektromos zsebszámológép	1971	Egyesült Államok	Bowmar
Szövegszerkesztő program	1972	Egyesült Államok	Wang
Mikroprocesszor	1974	Egyesült Államok	Intel
Lézernyomató	1976	Egyesült Államok	IBM
Modem	1978	Egyesült Államok	Hayes
MS-DOS operációs rendszer	1980	Egyesült Államok	Microsoft
Merevlemez-meghajtó	1980	Egyesült Államok	Hard disk drive
Grafikus felhasználói felület	1981	Egyesült Államok	Xerox
Laptop	1981	Egyesült Államok	Epson
Érintőképernyő	1983	Egyesült Államok	Hewlett-Packard
Mobiltelefon	1983	Egyesült Államok	Motorola
Egér	1984	Egyesült Államok	Apple
Internetes keresőoldal	1994	Egyesült Államok	WebCrawler
Pendrive	2000	Egyesült Államok	IBM

¹ A technikai haladással és az innovációval foglalkozó irodalom új *termékeket* és új *technológiákat* különböztet meg. Ennek a két kategóriának a megjelenése gyakran összefügg. Például a fénymásológép új termék, és egyben a nyomtatás új technológiájának megjelenését is jelöli. Az 1. táblázat új termékeket sorol fel, mert úgy éreztem, hogy a mindennapi életben ezek szembetűnőbbek.

1. táblázat folytatása

Innováció	Év	Ország	Cég
Skype (telefon és más kommunikáció az internet közvetítésével)	2003	Észtország	Skype
Facebook „social network” szolgáltatás	2004	Egyesült Államok	Facebook
YouTube videómegosztó weboldal	2005	Egyesült Államok	YouTube
iPhone internetkapcsolódásra és multimedia-szolgáltatásra alkalmas „okostelefon”	2007	Egyesült Államok	Apple
Háztartás, étkezés, öltözködés			
Teafilter	1920	Egyesült Államok	Joseph Krieger
Elektromos kézi hajszárító	1920	Egyesült Államok	Hamilton Beach
Típli	1920	Egyesült Királyság	Rawlplug Co.
Centrifuga	1924	Egyesült Államok	Savage
Automata kenyérpíró	1925	Egyesült Államok	Waters Genter Co.
Gőzölős vasaló	1926	Egyesült Államok	Eldec
Elektromos hűtőszekrény	1927	Egyesült Államok	General Electric
Légkondicionáló	1928	Egyesült Államok	Carrier Engineering Co.
Neonvilágítás	1938	Egyesült Államok	General Electric
Neszkávé	1938	Svájc	Nestle
Elektromos ruhaszárító gép	1938	Egyesült Államok	Hamilton Manufacturing Co.
Nylon	1939	Egyesült Államok	DuPont
Eszpresszógép	1946	Olaszország	Gaggia
Mikrohullámú sütő	1947	Egyesült Államok	Raytheon
Autós gyorsétterem	1948,	Egyesült Államok	In-n-Out Burger
Átlátszó öntapadó fólia élelmiszerek csomagolására (Saran)	1949	Egyesült Államok	Dow Chemical
Poliészter	1953	Egyesült Államok	DuPont
Teflon edénybevonat	1956	Franciaország	Tefal
Tépőzár	1957	Egyesült Államok	Velcro
Futócipő	1958	Egyesült Királyság	Reebok
Halogén lámpa	1959	Egyesült Államok	General Electric
Konyhai robotgép (többfunkciós)	1960	Egyesült Államok	Roboort-Coupe
Tetra Pak papírdoboz italok tárolására	1961	Svédország	Tetra Pak
Fém doboz italok tárolására (angol neve: beveridge can)	1963	Egyesült Államok	Pittsburgh Brewing Co.
Sebtapasz (angol neve: Johnson-plast)	1921	Egyesült Államok	Johnson&Johnson

1. táblázat folytatása

Innováció	Év	Ország	Cég
Egészség, szépségápolás			
Papír zsebkendő	1924	Egyesült Államok	Kimberley-Clark
Konyhai papírtörő	1931	Egyesült Államok	Scott Paper Co.
Villanyborotva	1931	Egyesült Államok	Schick
Aeroszolos palack	1947	Egyesült Államok	Airosol Co.
Eldobható pelenka	1949	Egyesült Államok	Johnson&Johnson
Tranzisztoros hallókészülék	1952	Egyesült Államok	Sonotone
Golyós dezodor	1955	Egyesült Államok	Mum
Eldobható borotva	1975	Egyesült Államok	BIC
Folyékony mosószer	1982	Egyesült Államok	Procter&Gamble
Iroda			
Cellux	1930	Egyesült Államok	3M
Golyóstoll	1943	Argentína	Biro Pens
Hibajavító folyadék	1951	Egyesült Államok	Mistake Out
Fénymásoló	1959	Egyesült Államok	Haloid Xerox
„Post-it” öntapadós jelölécédula	1980	Egyesült Államok	3M
Közlekedés			
Mozgólépcső	1921	Egyesült Államok	Otis
Parkolóóra	1935	Egyesült Királyság	Dual Parking Meter Co.
Robogó	1946	Olaszország	Piaggio
Lökajtásos utasszállító repülőgép	1952	Egyesült Államok	Comet
Fekete doboz (repülőgépeknél)	1958	Egyesült Királyság	S.Davall & Son
Szabadidő			
Autós mozi	1933	Egyesült Államok	Hollingshead
Polaroid fényképezőgép	1948	Egyesült Államok	Polaroid
Walkman	1949	Japán	Sony
Tv-távírányító	1956	Egyesült Államok	Zenith
Műanyag építőjáték	1958	Dánia	Lego
Barbie baba	1959	Egyesült Államok	Mattel
Kvarc karóra	1969	Japán	Seiko
Videomagnó (VCR)	1971	Hollandia	Philips
Rubik-kocka	1980	Egyesült Államok	Ideal Toys
CD-lemez	1982	Hollandia, Japán	Philips, Sony
Hordozható videojáték	1989	Japán	Nintendo
Digitális fényképezőgép	1991	Egyesült Államok	Kodak
Internetes könyvkereskedelem	1995	Egyesült Államok	Amazon
DVD	1996	Japán	Philips, Sony, Toshiba

1. táblázat folytatása

Innováció	Év	Ország	Cég
Kereskedelem, bankügyek			
Élelmiszer-áruház (szupermarket)	1930	Egyesült Államok	King Kullen
Bevásárlókocsi	1937	Egyesült Államok	Humpty Dumpty Supermarket
Bevásárlóközpont	1950	Egyesült Államok	Northgate Mall
Terhelési bankkártya	1950	Egyesült Államok	Diners Club
Hitelkártya	1958	Egyesült Államok	Bank of America
Pénzautomata (ATM)	1967	Egyesült Királyság	Barclays Bank
Gyorsposta	1973	Egyesült Államok	Federal Express
Vonalkód	1974	Egyesült Államok	IBM
Elektronikus kereskedelem	1998	Egyesült Államok	eBay

Megjegyzés. A táblázatban szereplő innovációkat különböző gyűjtemények tanulmányozása alapján, egy nagyobb adatbázisból választottuk ki. A táblázatba való *bekerülés* szempontjai a következők voltak: széles körben alkalmazott, a többség által jól ismert termékek, amelyeket tehát nem csak a szakemberek egy kis csoportja ismer, illetve használ. A *kizáró* szempontok közül néhányat a tanulmány szövege említ: 1. A találmányok között csak schumpeteri értelemben vett újítások szerepelnek. Következésképpen a hadsereg által kezdeményezett és finanszírozott találmányokat kizártuk. 2. Nem kerültek be a táblázatba az egészségügyi ellátás területén alkalmazott új termékek és szolgáltatások, mint például gyógyszerek, diagnosztikai berendezések stb., egyszerűen azért, mert a több száz vagy több ezer új gyógyszer és orvosi eszköz közül nehéz lett volna a legfontosabbakat kiválasztani. (Elképzelhető, hogy a kutatás egy későbbi fázisában az egészségügyi szektorral is lehetne foglalkozni.)

Forrás. A táblázat több tételének forrása: Ceruzzi (2000) és Harrison (2003), (2004). A szerző nyilván tartja valamennyi tétel forrását és kérésre az érdeklődő rendelkezésére bocsátja.

Mivel meg akarjuk érteni a szocialista országok szerepét a forradalmian új termékek létrehozásában, vissza kell mennünk időben a Szovjetunió, az első szocialista állam születéséhez. Ezért a lista által felölelt időszak 1917-ben kezdődik.

1917 óta számos nagy jelentőségű innováció született. Vitatható, miért pontosan ez a 89 szerepel a táblázatban, hiszen találhatnánk akár további húsz vagy ötven hasonló jelentőségű újítást. A válogatás önkényes, ám a lista alkalmasnak látszik arra, hogy érzékeltesse: az itt említett innovációk mindegyike szűkebb vagy tágabb hatókörben gyökeresen átalakítja az emberek életének, munkájának, fogyasztásának, pihenésének, másokkal tartott kapcsolatainak mindennapi gyakorlatát.² Az élet minden dimenzióban forradalmi átalakulásokon ment keresztül. Más lett az iroda és a gyár, a közlekedés, a bevásárlás, a házimunka, az oktatás, másképpen gyógyítják a betegeket, más lett az otthon és a munkahely kapcsolata, más lett az utazás – és hosszan sorolhatnánk az innovációk felforgató hatását. A modern világot az innovációk szüntelen folyama teszi dinamikussá. Korunkat

² Bizonyos típusú innovációkat nem vettem be a táblázatba. A kizárás kritériumait részben a táblázat alján lévő jegyzet, részben a tanulmány későbbi részei magyarázzák meg.

azért érezzük dinamikusabbnak a korábbi korszakoknál, mert sokkal több és sokkal mélyebb változást generáló újítást vezetnek be.

A 89 újításból 25-30 a számítógépekkel, digitális berendezésekkel és az információval kapcsolatos. Ez a rézhalmaz vonzza a nyilvánosság és a tudományos világ legintenzívebb figyelmét. Bőséges és gyorsan növekvő szakirodalom vizsgálja az információs társadalom társadalmi hatásait. (Talán a legbefolyásosabb munkát ezen a területen Castells, 1996–1998 végezte, lásd még Fuchs, 2008). A tanulmányom nem hatolhat *mélyre* ebben az izgalmas témában, mert szeretnék az innovációk *szélesebb* spektrumával foglalkozni.

A listán található 89 innováció közül körülbelül 60 nem, vagy nem szorosan kapcsolódik az információ és a kommunikáció terén végbemenő forradalomhoz. Teljes szívvel elismerem az információ és kommunikáció rendkívüli fontosságát, de voltak és lesznek innovációk sok más területen is. A legszegényebb albán vagy szibériai falu lakója számára lehet, hogy a hűtőszekrény megismerése vagy egy szupermarket megjelenése máris hozzájárul az életmódjában bekövetkező változásokhoz – a számítógép használata majd később jöhet el. A technikai haladás bizonyos kérdéseit szeretném egységes egészként kezelni, hiszen a technikai változásnak vannak az információ és kommunikáció forradalmával összefüggő és nem összefüggő részei is.

Az *innovációt* megelőzi az *invenció*. Az első lépést a feltaláló vagy felfedező teszi meg: a hivatásos vagy az amatőr kutató, az egyetemi-akadémiai ember vagy a vállalati mérnök, akinek eszébe jut az *új gondolat*. Ám a gondolat eredetisége, újdonsága, leleményessége még nem elég. A második lépésben az invencióból innováció lesz: elkezdődik a *gyakorlati bevezetés*, a gyártás megszervezése, az új termék vagy új szervezési forma elterjesztése.

Figyelmünkkel a második fázis, a változtatás gyakorlati megvalósítása felé fordulunk. Az 1. táblázat feltünteti azt az országot, amelyben az újító cég működik. *Kivételet nélkül kapitalista országok nevét olvashatjuk itt.* Bár a táblázatban szereplő időszak magában foglalja a teljes korszakot, amelyben még fennállt a szocialista rendszer, *nem találunk egyetlen egy olyan úttörő innovációt sem, amely szocialista országból származna.*³

Az úttörők követése, az újítás elterjedése

Bár a forradalmi innováció a technikai haladás legfontosabb összetevője, más összetevők is léteznek. Az úttörőnek követői vannak. Az első újító mellett – egy kis elmaradással – különféle más szervezetek is részt vesznek kisebb minőségi javításokban, kicsi, de nem elhanyagolható találmányok megvalósításában és az elterjesztés folyamatában. Az újítás elsősorban egy bizonyos országban tűnik fel, de a követők más országokban is felbukkannak.

³ Az 1. táblázatból hiányoznak az olyan innovációk, amelyek a gazdaság katonai szektorából indultak. A katonai szektorban találhatunk olyan újításokat, amelyek egy szocialista országban jelentek meg először. Később visszatérek ehhez a kérdéshez.

2. táblázat

Késleltetés az innováció vezetőinek követésében – műanyagok

Termék	Első bevezető	Első követő	Második követő	Szovjetunió	Első bevezetés után eltelt idő (év)
Celofán	Franciaország	Egyesült Államok	Németország	1936	19
Polisztiirén	Németország	Egyesült Államok	Olaszország	1955–1959	25–29
PVC	Németország	Egyesült Államok	Japán	1940	9
Szilikon polimerek	Egyesült Államok	Németország	Japán	1947	6*
Epoxi gyanták	Svájc	Egyesült Államok	Németország	1957–1959	21–23
Polipropilén	Egyesült Államok	Egyesült Királyság	Egyesült Királyság	1970	13
	Németország	Franciaország	Franciaország		
	Olaszország	1957	1960		

* Ebben az esetben a Szovjetunió hamarabb követte az újító országot, mint a kapitalista gazdaságok.
 Forrás: Amann-Cooper-Davies (1977) 272–285. o.

3. táblázat

Késleltetés az innováció vezetőinek követésében – programvezérelt munkagépek

Az innováció szakasza	Szovjetunió az alábbi országokhoz képest (+ előtte; – utána)			
	Szovjetunió	Egyesült Államok	Egyesült Királyság	Japán
Kutatás kezdete	1949	-2	-1	+4
Első prototípus	1958	-6	-2	-
Ipari termelés kezdete*	1965	-8	-2	+1
Első gépüzem	1971	-12	(-10)	-5
Első harmadik generációs irányítóberendezés	1973	-7	(-5)	(-5)
Számítógép-vezérlés bevezetése	1973	-6	(-4)	-5
				NSZK
				+6
				-
				-1
				-10
				(-5)
				(-4)

Mégegység: A zárójelben szereplő értékek becslések.

*Évi legalább 50 egység.

A szocialista rendszer számos területen követi az úttörő innovációkat. Sokféle formában megy végbe a követés. Néhol egyszerű feladatnak bizonyul az utánzás, a minta pontos vagy esetleg az eredeténél silányabb minőségű másolása. Valósággal művészetté fejlődik a szabadalmakkal vagy üzleti titoktartással védett innovációk újrafeltalálása, a titok feltörése. További lehetőség az ipari kémkedés, a szellemi tulajdon ellopása.⁴ Ám a sokféle igyekezet ellenére is a szocialista gazdaság lomhán kullog a kapitalista gazdaság mögött ezekben a folyamatokban is.

Hadd hívjam fel a figyelmet két részletre. Először is a szocialista országokban ez a késedelem, a követők lemaradása az úttörők mögött jelentősen nagyobb mértékű, mint a kapitalista országokban. (Lásd például a 2. és 3. táblázat adatait.) Hosszabb időszakot vizsgálva az években mért lemaradás javarészt nő, ahelyett, hogy csökkenne.

Másodsor az új termékek és az új technológiák elterjedése sokkal gyorsabb a tőkés gazdaságokban, mint a szocialistákban (lásd például a 4. táblázatot és az 1. ábrát.)

4. táblázat

A modern technológia megjelenése – acélipar, folyamatos öntés (százalék)

Ország	Folyamatos öntés aránya az össztermeléshez képest		
	1970	1980	1987
Szocialista országok			
Bulgária	0	0	10
Csehszlovákia	0	2	8
Lengyelország	0	4	11
Magyarország	0	36	56
NDK	0	14	38
Románia	0	18	32*
Szovjetunió	4	11	16
Kapitalista országok			
Egyesült Államok	4	20	58
Egyesült Királyság	2	27	65
Franciaország	1	41	93
Japán	6	59	93
NSZK	8	46	88
Olaszország	4	50	90
Spanyolország	12	49	67

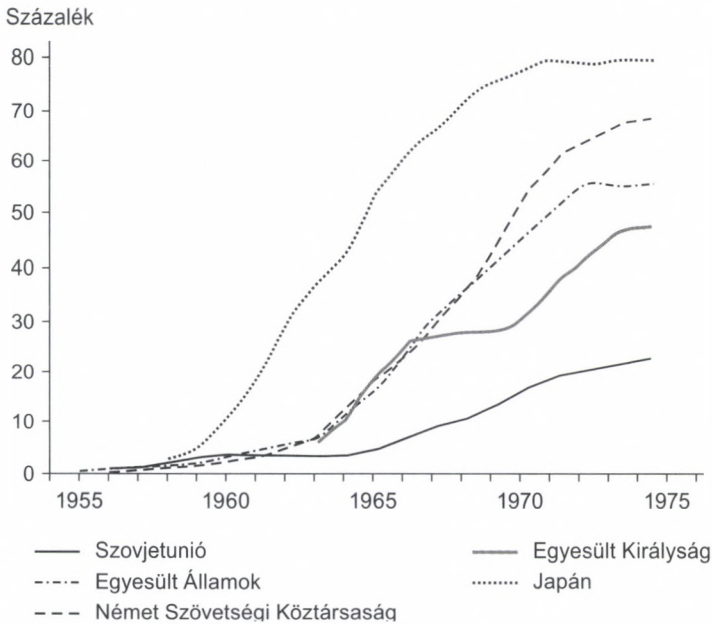
*1986.

Forrás. Finanzi i Sztatiztyika (1988) 109. o.

⁴ A *high-tech* szektorban történő nyugati szellemi vagyon ellopását különféle akadályok gátolták. Így például szigorúan tiltották a katonai célokra használható, az úgynevezett COCOM-listán szereplő termékek exportját a kommunista országokba. A szigorú tilalom ellenére az okos kémek és műszaki szakértők együttműködésének eredményeként sikerült megkerülni ezeket az akadályokat.

1. ábra

A modern technika megjelenése – acélipar, oxigénbefúvásos acélgéártás
(az oxigénbefúvásos acélgéártás aránya a teljes acéltermeléshez képest, százalékban)

Forrás. Amann–Cooper–Davies (1977) 97. o.

Csak néhány táblázatot és ábrát mutatok be itt az illusztráció kedvéért. Az összehasonlító gazdaságtani irodalomban számos empirikus kutatás bizonyítja, hogy a szocialista rendszer lomha az úttörő újítások követésében.⁵

Innovatív magánvállalkozás a kapitalizmusban

Tehát a kapitalizmusban keletkeztek az áttörő innovációk, és emellett más szempontból is sokkal gyorsabb volt a technikai haladás – a *történelmi tapasztalat* megdönthetetlen bizonyítékkal szolgál erre. Mégis szeretném hozzátenni e kulcsfontosságú rendszerszintű különbség *okozati magyarázatát* is.

A kapitalizmusban kitüntetett szerep jut a vállalkozónak (*entrepreneur*).⁶ Tanulmányom Joseph Schumpeter értelmezésében használja a fogalmat (Schumpeter,

⁵ A legfontosabb empirikus munkák a témával kapcsolatban: Amann–Cooper–Davies (1977), Amann–Cooper (1982). Lásd még Berliner (1976), Hanson (1981), Hanson–Pavitt (1987).

⁶ Nem minden vállalkozó innovátor (Baumol–Schilling, 2008). Tanulmányom a vállalkozók egy rendkívül fontos csoportjára összpontosítja a figyelmet; azokra a vállalkozókra, akik részt vesznek az innovációs folyamatban.

1980 [1912]), és a fogalom átvételén túl, mondanivalómra rányomják a bélyegüket Schumpeter elméletei a fejlődésről és a kapitalizmus természetéről.⁷ (Lásd még Baumol, 2002, amelynek már a címe megragadja annak az igazi lényegét, amiről beszélni fogok: *A szabadpiaci innovációs gépezet – a kapitalista növekedés csodájának elemzése.*)

A vállalkozás tulajdonképpen egy *funkció*, egy *szerepkör*, amelyet betölthet egy *egyén* egymagában vagy néhány társsal, egy csoporttal összefogva, vagy egy *kisvállalattal* a háta mögött. Ám vállalkozóként funkcionálhat egy *óriásvállalat* is. A lényeges az, hogy a vállalkozó hozza össze, kapcsolja egymáshoz az innovációhoz szükséges anyagi és személyi feltételeket, vagyis az emberi erőforrásokat, a működéshez szükséges fizikai eszközöket és pénzforrásokat, ő keresi meg az alkalmazás helyét, ő irányítja a változtatás végrehajtását. Sokszor hosszú idő telik el, amíg egy sokat ígérő invenciót felkarol egy igazi vállalkozó. (Számos példa található erre a késletetésre Rogers, 1995 könyvében. Lásd még Freeman, 1982, 111–112. o.) Bizonyára sokszor előfordul, hogy a találmány vagy felfedezés és az innovátor vállalkozó nem találja meg egymást. Szerencsére nem ritka, hogy a találkozás sikerül.

Az 1. táblázatból kiderült, hogy az újításnak milyen sokféle típusa lehet: nemcsak új termék vagy új termelési technológia, hanem új szervezési forma is. A legtöbb esetben a schumpeteri vállalkozó vezeti az innovációs folyamatot a forradalmi innováció *első megvalósításakor*. A kapitalizmusban rendszerint a vállalkozók hajtják előre az úttörő innováció *követését*, az újítás *elterjesztését* is.

Az eseménysorozat elején megjelenik egy kezdeményezés. Larry Page stanfordi PhD-hallgató 1996-ban disszertációs témát keres. Felfigyel az interneten való böngészés bizonyos tulajdonságaira. Társul egy másik diákkal, Sergey Brin-el. Kidolgoznak egy keresőt (*search engine*). A stanfordi honlapon azt a nevet kapja: *google.stanford.edu*. Ebben a történetben ez a két ember egyesíti magában a két, rendszerint különvált szerepkört: ők a feltalálók (inventorok) és ugyancsak ők az újítók (innovátorok). Kihagyjuk az összes közbeeső állomást, és ugorjunk oda, ahol most tartunk. A Google a világ egyik legnagyobb, leggazdagabb vállalata.⁸ Állományában 450 000 szerverből álló hálózat működik. Nem szeretnék könnyelműen játszani a szavakkal, de a Google hatása forradalmi jelentőségűnek bizonyult.⁹ (Noha ismételten utalni fogok a Google-történetre, ám csak illusztrációként a kapitalista környezetben végbemenő innovációs folyamat jellegzetességeinek bemutatására.)

A következőkben összefoglalom, melyek a kapitalista gazdaságnak azok a jellegzetes vonásai, amelyek nemcsak lehetővé teszik, hanem gerjesztik is, állandóan létrehozják és előrehajtják az innovációs folyamatot.

⁷ Schumpeter hozzájárulásáról a társadalomtudományokhoz lásd Heertje (2006) és McCraw (2007).

⁸ A Google történetébe való bevezetésért lásd a vállalat saját rövid összefoglalóját (Google, 2009) és a Google-ről szóló Wikipedia (2009a) bejegyzést.

⁹ Személyes élményként elmondhatom, hogy az én kutatói szokásaimat is megváltoztatta. Más kutatónak lenni a Google-korszakban, mint korábban, a Gutenberg-korszakban.

a) *Decentralizált kezdeményezés.* Larry Page és Sergey Brin *nem kapott utasítást* feletteseitől, hogy egy meghatározott újítási feladatot oldjon meg. Nem kellett feletteseiktől *engedélyt* kérniük ahhoz, hogy egy speciális irányú innovációs akción dolgozhassanak. Az egyének vagy a kisvállalat döntéshozói, vagy a nagyvállalat felelős vezetői – azaz a rendszer egészén belül elkülönülten működő egységek – maguk határozzák meg, mit akarnak tenni.

b) *Óriási jutalom.* Page és Brin ma a világ leggazdagabb emberei közé tartozik.¹⁰ Nem ennek a tanulmánynak a feladata a jövedelemeloszlás nehéz etikai dilemmáit elemezni. Mekkora az a jutalom, amely „arányos” a teljesítménnyel? Annyi bizonyos, hogy a legsikeresebb innovációk rendszerint (nem minden esetben, de igen gyakran és igen nagy valószínűséggel) roppant nagy anyagi jutalmakat eredményeznek.¹¹ Nagyon széthúzódik a jutalmazás skálája. A skála szélén ott vannak a gigászi vagyonok birtokosai: a Bill Gatesek, vagy a régebbi évjáratokban a Fordok, a DuPontok. Az a vállalkozó, aki a technikai haladás élén jár, hatalmas *monopoljárdékot* szerez. Érdemes elsőnek lenni, mert ez, ha csak átmenetileg is, de monopolista pozíciót teremt. Az óriási anyagi jutalom többnyire presztízzsel, hírnévvel, erkölcsi elismeréssel társul.

c) *Verseny.* Ez elválaszthatatlanul összekapcsolódik az előbbi ponttal. Erőteljes, sokszor kíméletlen verseny folyik a piacért, a vevők meghódításáért. A gyorsabb és sikeresebb innováció nem kizárólagos, de kiemelkedően fontos eszköze a versenytársakkal szemben elérhető előny megszerzésének.¹²

d) *Széles körű szabad kísérletezés.* Százával, talán ezrével vagy tízezzel voltak vállalkozók, akik az interneten folytatott kereséshez kívántak alkalmas eszközöket találni. Akkorra áttörést, mint a Google kezdeményezői, igen kevesen értek el, de mások is képesek voltak megvalósítani elég nagy, közepes vagy kis hatású innovációkat. És voltak sokkal, nagyon sokkal többen, akik próbálkoztak, de kudarcot vallottak. Túllépve a példán, senki sem mérte még fel a kapitalizmusban állandóan és minden területen folyó újítási kísérletek volumenét, és a sikerek és a kudarcok eloszlását. Csupán benyomásokra hagyatkozva jelenthetem ki erről a kiemelkedően fontos tevékenységről, hogy a kísérletek száma óriási, és ehhez képest az olyan átütő siker – mind a hatást, mind a jutalmat tekintve –, mint amilyen a Google, a Microsoft, a Tetrapack, a Nokia vagy a Nintendo esetében előfordult, igen ritka. Nagyon sok kiváló képességű embert éppen az készített innovációra, hogy hihetetlen nagy siker ígérkezik, igaz, igen kis valószínűséggel, ehhez képest ennél nagyobb valószínűséggel mérsékeltebb, de azért

¹⁰ A közismert *Forbes* magazin rangsora szerint holtversenyben az ötödikek az Egyesült Államokban.

¹¹ A Google-történet inkább kivételesnek tekinthető abban, hogy a feltaláló és az úttörő innovátor szerepkörét azonos személyek töltötték be. Ahol szétválík (és ez a gyakoribb), ott a feltaláló az esetek egy részében részesül a nagy haszonból, más esetekben szinte semmi anyagi haszna nem származik a találmányából vagy felfedezéséből. Ez játszódtott le a komputerhez használt „egér” esetében. A feltaláló, Douglas Engelbart semmiféle anyagi díjazást nem kapott e zseniális találmányért. Az Apple cég, amely a tömeges bevezetés úttörője volt, óriási haszonra tett szert ezzel az innovációval.

¹² Ezzel az összefüggéssel a kötet 2. tanulmánya foglalkozik majd részletesebben.

tekintélyes a siker, és ezért érdemes azt a kockázatot vállalni, hogy a próbálkozás kudarcra jár. (A kísérletezés fontosságáról lásd Thomke, 2003.)

e) *Befektetésre váró lekötetlen szabad tőke, a finanszírozás rugalmassága.* A Google két úttörője hozzájutott azokhoz a pénzügyi forrásokhoz, amelyek lehetővé tették az innovatív tevékenység, a terjesztés megkezdését. Akadt egy egyetemi kolléga és egyben gazdag üzletember, Andy Bechtolsheim, aki még az újítás igen korai stádiumában a zsebébe nyúlt a csekkfüzetéért, és aláírt egy százezer dolláros csekket.

Aránylag ritkán fordul elő, hogy egy innovatív vállalkozás teljes egészében a kezdeményező saját erőforrásaiból megvalósulhatna, bár erre is van példa. Gyakoribb a külső erőforrások igénybevétele.¹³ Sokféle formában nyílhatnak meg az erőforrások: a vállalkozó bankhitelt kap, vagy pedig egy vagy több befektető kész beszállni az üzletbe. Léteznek kockázatitőke-intézmények, amelyek kifejezetten nagy kockázatú, siker esetén magas hozamú befektetésekre specializálódtak (Bygrave–Timmons, 1992). Végző soron rugalmas lekötetlen szabad tőke kell ahhoz, hogy az innovációk elterjesztése megvalósulhasson, beleértve az előző pontban említett tevékenységet, a széles körű kísérletezést is, és ezen belül azokat a próbálkozásokat, amelyek végül is nem járnak sikerrel.

Nem állítom, hogy a schumpeteri típusú magánvállalkozás az egyetlen mód, hogy egy kapitalista rendszerben végbemenő innovatív folyamatok létrejöjjenek. Létezik több más, nem schumpeteri keretrendszer is. Hadd említsek meg most csak hármat ezek közül!

1. Számos esetben a *hadsereg* az, amely egy fontos újítást kezdeményez, pénzel és megvalósít. Például az 1960-as években erős igény mutatkozott a Pentagon részéről egy teljesen decentralizált postai szolgáltatás kialakítására. Az elképzelés szerint biztosítani kellett, hogy a postai hálózat központjának lerombolása esetén a hagyományos (írott) levelezőrendszer nem omlik össze. A hadsereg e követelménye és az ilyen kutatásokra szánt nagyvonalú pénzügyi támogatás forradalmi innovációhoz, az elektronikus levél (e-mail) megalkotásához, a kommunikációnak egy teljesen decentralizált, a „láthatatlan kéz” felügyelete alatt álló eszközhöz vezetett. Noha később az ingyenes, nonprofit elektronikus levelezőrendszer, az e-mail egybefonódott más piaci profitorientált tevékenységekkel, az e-mail klasszikus példája a nem schumpeteri innovációnak.

Amíg a szocializmusban felszámolták a versenyt a központosított, bürokratikus vezetett civil gazdaságban, a Szovjetunió és szövetségesei gyilkos katonai versenyt vívtak a Nyugattal, elsősorban az Egyesült Államokkal. Ez az élet-halál verseny elegendően nagy nyomást gyakorolt az innovációra ahhoz, hogy nagy újítások szülessenek. Az első műholdat, a Szputnikot, a Szovjetunió hozta létre. A technikai haladásnak a polgári szektorban megfigyelhető lassúságán felülkerekedtek a hatalom átfogó erőfeszítései, hogy lépést tartsanak, vagy akár lehagyják

¹³ Kétségtől eltekintve összefüggés van a nagy innovatív korszakok gazdasági fellendülése és a hitelállomány „elszaladása” között. A könnyen, sokszor könnyelműen rendelkezésre bocsátott pénz elősegíti a technikai haladást – de a buborékképzés veszélyével jár. Időszerű újraolvasni Schumpetert a jelenlegi válság előtörténetének tanulmányozásakor. Nagy kísértést éreznek arra, hogy a témának ezzel az elágazásával foglalkozzam, ám az időkorlátok azt parancsolják, hogy ellenálljak a kísértésnek.

a nyugati katonai fejlődést. De amikor elérkezett az idő egy katonai újítás polgári hasznosítására, a szocialista rendszer alsóbbrendűsége ismét felszínre tört. Az Egyesült Államokban az úttörő katonai felhasználás után elkezdődött a műholdak polgári használata, amely a telekommunikáció minden területén hozzájárult a minőség gyors javulásához és a hatékonyság növekedéséhez. A szovjet blokkban a polgári alkalmazásra csak nagy késedelemmel kerülhetett sor. A műholdak példája rámutat arra, hogy az erők összpontosításával egy végletesen központosított bürokratikus rendszerben is látványos eredményeket lehet elérni – de ezeknek nincs meg ugyanaz a széles, átgyűrűző hatása, mint azoknak a nagy innovációknak, amelyek egy decentralizált, vállalkozói kapitalizmusban jelennek meg.

2. Bizonyos esetekben a fontos kutatásokat és később a találmány elterjesztését a kormány polgári, nem katonai szektorai kezdeményezik és pénzelik, mint például az egészségügyi ellátásért felelős szervezetek.

3. Számos esetben a kutatók egy külön erre a célra alakult csoportja vagy nem kormányzati nonprofit szervezet kezdeményezi az innovációt. Ez volt a módja például az egyik legjelentősebb, igazán forradalmi újítás, a *world wide web* (világháló, internet) elindításának [lásd az úttörő kutató, Tim Berners-Lee emlékiratait (Berners-Lee, 1999)]. Hasonlóképpen sok más, fontos innováció a komputer, az információ és a kommunikáció szférájában (például az sms vagy a Linux operációs rendszer) a nem schumpeteri, polgári, nonprofit, partneri módon szerveződve indult el.

Elismerve a nem schumpeteri folyamatok szerepét, az áttörő innovációk nagyobb része mégis a schumpeteri utat követi. A mindennapi életben ez határozottan igaz azokra az innovációkra, amelyeket gyakorlati használatra a fogyasztási cikkek és szolgáltatások piacára fejlesztenek ki. Ráadásul a nem schumpeteri kezdeményezéseket általában számos profitra törekvő alkalmazás követi, és a piaci szellemű innovátorok hajtják végre az elterjesztés nagyobb részét.

Az innovatív vállalkozás lehetetlensége a szocializmusban

A szocializmusra áttérve kezdjük azzal, hogy visszalépünk az innovációt megelőző fázishoz, az *invencióhoz!* Éltek kreatív elmék a szocialista országokban is. Kiváló tudósok, mérnökök, feltalálók dolgoztak ott, akik fontos, iparilag is hasznosítható, forradalmi jelentőségű felfedezéseket tettek. Az első példa Abram Joffe szovjet fizikus, akit az elektronikus iparág számára alapvető jelentőségű *félvezetők* úttörő felfedezői között tart számon a tudomány története. Már a harmincas években jelentkezett a felfedezéseivel – csak éppen a gazdasági környezet nem volt képes ipari alkalmazás bevezetésére. A félvezetők gyártását az Egyesült Államok, Japán, Taivan, Dél-Korea uralta; a Szovjetunió hátul kullogott, az élenjárókat lassan követők között.¹⁴

¹⁴ Joffét előbb elárasztották a legmagasabb állami kitüntetésekkel, és magas akadémiai elismeréseket is kapott, de a sztálini terror utolsó éveiben, mint „cionistát”, elmozdították magas tisztségeiből. Akár felfelé ívelt, akár lefelé bukott a karrierje, felfedezéseiből sohasem lett forradalmi innováció.

Jacek Karpinski lengyel mérnök és tudós 1971 és 1973 között feltalálta az első *minikomputert*. Nevét a számítástechnika nagy úttörői között tartják számon. A találmányból azonban, amíg lengyel földön élt, nem lett tömegesen elterjedt innováció. Karpinski emigrált, és találmánya, más hasonló felfedezésekkel versenyezve a kapitalista világban vált tömegesen elterjedt innovációvá.

A leghíresebb magyar példa a Rubik-kocka története. Felsoroltam ezt a szellemes játékot az áttörő újítások között, és biztos vagyok abban, hogy a találmánynak jogosan van ott a helye. A feltaláló, Rubik Ernő, miután látta e szellemi remekművet megismerő emberek lelkes reakcióját, megpróbálta kezdeményezni a világméretű terjesztést, de csak meglehetősen mérsékelt eredménnyel járt. Csak akkor vált fantasztikus sikerré, amikor egy jól ismert, igazán vállalkozó szellemű amerikai játékvállalat megvette, és elkezdte világszerte forgalmazni.

Magyarországon is kevesen tudják, hogy a számítógépek használatának egy meghatározott korszakában milliószám elterjedt, könnyen kezelhető adattároló, az úgynevezett *floppy disk* feltalálója magyar mérnök, Jánosi Marcell. A találmány 1974-ben született meg. Jánosi hiába kínálta a magyar iparnak és külkereskedelemnek a jól működő mintapéldányt, a szocialista ipar vezetői nem láttak benne fantáziát. Húzódoztak a tömeges gyártás és világméretű terjesztés kockázatától, és még a szabadalmat sem újították meg. A feltalálónak nem engedték meg, hogy a saját kezébe vegye ennek a szellemi terméknek a marketingjét. Végül a japán ipar „újralfeltalálta”, és ott bontakozott ki elsőként a tömeges bevezetés innovatív folyamata.¹⁵

Lépünk tovább, és vegyük szemügyre az *innováció* fázisát! A szocialista rendszerben is bizonyára sokakban ott szunnyadt a vállalkozói tehetség. Talán egy-egy nagy beruházás vezetője valamennyire kiélhette a képességeit, feltéve, hogy tehetsége, nem pedig pártkapcsolatai alapján szemelték ki a feladatra. A rendszer inherens tulajdonságai azonban nem tették lehetővé a schumpeteri típusú vállalkozás kibontakozását.¹⁶

Vegyük sorra a kapitalizmus tárgyalásakor áttekintett feltételeket, és nézzük meg a helyzetet a szocialista rendszerben!

a) *Centralizáció, bürokratikus utasítások és engedélyek.* A technikai fejlesztés terve az állami terv egyik fejezete. A központi tervezők megszabják, melyek azok a legfontosabb változtatások, amelyeket a termékek összetételében és minőségében, valamint a gyártás technológiájában végre kell hajtani. Azután megkezdődik a központi tervszámok felbontása ágazatokra, alágazatokra és végső soron vállalatokra. A „parancsgazdaság” többek között azt is jelenti, hogy a vállalatok részletes utasítást kapnak, melyik gyártmányt mikor váltsák fel egy új gyártmánnyal, melyik régi gépet vagy technológiát mikor helyettesítsék újjal.

¹⁵ A magyar feltaláló ma is él, szerény nyugdíjból tartja fenn magát. Lásd a flopi történetét: Kovács (1999) és Drávucz (2004).

¹⁶ Empirikus tanulmányok hivatkozásai találhatók az 5. lábjegyzetben. Elméleti magyarázatért lásd Berliner (1976), Gomulka (1983) és Kornai (1980 és 1993a).

A terv végleges jóváhagyása előtt a vállalati emberek tehetnének javaslatokat, így többek között kezdeményezhetnék új találmányok átvételét, új technológia adaptálását, azaz bekapcsolódhatnának az innovációk elterjedésének folyamatába. Ám minden jelentősebb kezdeményezés megvalósításához engedélyt kell kérniük. Ha történetesen az akció nagyszabású, akkor még a közvetlen felelőseik sem dönthetnek önállóan, hanem a hierarchia magasabb szintjén levőkhöz kell hozzájárulásért folyamodniuk. Minél átfogóbb a kezdeményezés, annál feljebb kell menni a végső döntésért, és annál hosszadalmasabb a tényleges cselekvést megelőző bürokratikus folyamat. (A központosítás és újítás között fennálló kapcsolat részletes elméleti elemzését lásd Qian–Xu, 1998.)

Ezekkel ellentétben, ha a kapitalizmusban egy sokat ígérő találmány bevezetését elhárítja az a vállalat, amelynek a feltaláló elsőként felajánlotta, akadhat egy másik, amely felkarolja. A decentralizált magántulajdon és piac körülményei ezt lehetővé teszik. A centralizált szocialista gazdaságban az innovációs elképzelés végigjárja a szolgálati utat, és ha kimondták a negatív döntést, nincs fellebbezés.

b) *Nincs, vagy jelentéktelen a jutalmazás.* Ha a felsőbb szerv eredményesnek tekint egy üzemszben végrehajtott műszaki fejlesztést, akkor a vezető és esetleg a közvetlen munkatársai jutalmat kapnak, amelynek összege jó esetben egy-két havi keresetnek felel meg.

c) *Nincs verseny a termelők és eladók között.*¹⁷ A termelés erősen koncentrált. Igen sok vállalat monopolhelyzetet vagy legalább területi (regionális) monopóliumot élvez egy egész termékcsoport előállításában.

A krónikus áruhiány még ott is kialakítja a monopolista magatartást, ahol sok termelő működik párhuzamosan. A hiánygazdaság egyike a szocializmus legerősebb rendszerpecifikus tulajdonságainak, megbénítja az újítás erőteljes motorját, a vevő igényeinek kielégítéséért folytatott harc ösztönzését (Kornai, 1971, 1980, 1993a 11–12. fejezet) A termelő/eladó nincs rákényszerítve, hogy új és jobb terméket ajánljon fel a vevőnek, és ezzel csalogassa magához, hiszen az utóbbi boldog, hogy egyáltalán kap bármit is a boltban, mégha az elavult és gyenge minőségű termék is.

Léteznek példák olyan találmányokra, amelyeket a krónikus hiány motivált: hiányzó anyagok vagy gépalkatrészek szellemesen kitalált és megalkotott helyettesítőire (Laki, 1984–1985). Ám a feltalálók kreatív elméjének termékei nem váltak széles körben elterjedt, kereskedelmileg sikeres, a szó schumpeteri értelemben vett innovációkká.¹⁸

d) *A kísérletezés szűk korlátai.* A kapitalizmus lehetővé tesz száz vagy ezer meddő vagy alig-alig eredményes próbálkozást – hogy azután egy a száz vagy ezer

¹⁷ Ahogy azt már említettem, az innováció tekintetében kivétel a hadiipar, mert ezen a területen a Szovjetunió ádáz versenyben volt a Nyugattal.

¹⁸ Nem csak a szocialista rendszer szenvedhet krónikus hiánytól. Háborús helyzetben kapitalista gazdaságokban is előállhat tartós hiány. A második világháború alatt a nyersanyaghiány is innovatív tevékenységre, a megszokott nyersanyagok pótlására szolgáló „Ersatz” anyagok létrehozására ösztönzött.

közül befusson, és roppant sikereket hozzon. A szocialista tervgazdaság biztosra akar menni. Ezzel már szinte ki is rekeszti magát a forradalmi jelentőségű innovációk alkalmazásából, hiszen azok mindig ugrást jelentenek a sötétbe, s a siker szükségképpen megjósolhatatlan.

A követők közül néhány ország gyorsan, mások lassabban zárkóznak fel. A szocialista gazdaságok ahhoz a csoporthoz tartoznak, amelyeket a leglassabb felzárkózás jellemez. Szívesebben folytatják a már ismert régi gyártási eljárást, állítják elő a régi bevált terméket – az új technológiának, az új gyártmánynak túl sok bizonytalan tulajdonsága van, ami megnehezíti az előirányzatok megtervezését.

e) Nincs felhasználásra váró lekötetlen szabad tőke, merev a beruházások allokációja. A központi tervezés nem fukarkodik az állótőke képzésére szánt erőforrásokkal. Az összes termelésből kihasított beruházási hányad tipikus esetben magasabb, mint a kapitalista gazdaságokban. Ám ezt az óriási beruházási volument utolsó fillérig előre felosztják, sőt többnyire eleve túlelosztás megy végbe; vagyis a beruházási tervek több erőforrás igénybevételét írják elő, mint amennyi a terv végrehajtása során rendelkezésre fog állni. Szó sincs arról, mintha elosztatlan tőke várna arra, hogy valaki egy jó gondolattal, egy innovációval jelentkezék, és azt oda lehetne irányítani felhasználásra. Ismeretlen a rugalmas tőkepiac. Ehelyett a beruházási tevékenységek merev és lassú bürokratikus szabályozása megy végbe. Az pedig elképzelhetetlen, hogy olyan tevékenységre szánjanak beruházási forrásokat, amelyről eleve tudnák, hogy az eredmény bizonytalan. Nem akad olyan eszeveszett ipari miniszter vagy gyárigazgató, aki azt mondaná: adjatok nekünk pénzt beruházásra, de előre megmondom: lehet, hogy a pénz veszendőbe megy, az innováció nem sikerül.¹⁹

Amikor idáig eljutottunk, érdemes még egyszer végigfutni az *a)–e)* pontokon. Amit e pontokban az innováció mechanizmusairól elmondtam, azok valóban a kapitalista, illetve a szocialista rendszer *alapvonásaiból* következnek. Olyan jelenségeket tekintettünk át, amelyek közvetlen következményei az egyik rendszerben a magántulajdonnak és a piaci koordinációnak, a másik rendszerben pedig a köztulajdonnak és a bürokratikus koordinációnak.

Nem állítom azt, hogy egy-egy ország technikai haladásának üteme kizárólag attól függ, vajon kapitalista vagy szocialista rendszer uralkodik-e benne. Számos más tényező is jelentős szerepet játszik: az ország gazdasági fejlettsége, az oktatás színvonala, beleértve a kutatók kiképzését, a tudományos kutatómunka és az ipari K+F-tevékenység szintjének és intézményi keretrendszerének finanszírozása, a hadsereg által finanszírozott kutatások és így tovább. Tagadhatatlan, hogy a szerencse is beleszól abba, miért éppen Finnországban jelenik meg az a vállalat, amely páratlan sikert ér el a mobiltelefonok elterjesztésében, és nem Dániában vagy Norvégiában. Gazdag irodalom elemzi a vezetők és követők problémáit az

¹⁹ A finanszírozás rugalmassága, a központosítás és az innováció közti kapcsolat elemzését lásd Huang–Xu (1998).

innovációs folyamatban (lásd például Davila–Epstein–Shelton, 2006, Freeman, 1982, Rogers 1995).²⁰ Elismerve minden más magyarázó tényező fontosságát, fenntartom azt az álláspontot, hogy a *rendszerspecifikus hatás* igen erős.²¹

Politikai tényezők és a technikai haladás

Az innovatív folyamat természetét döntően a gazdaság rendszerspecifikus jellemzőinek hatása magyarázza meg, amit természetesen *végül is* a rendszer politikai szerkezete határoz meg. Emellett több ponton *közvetlen* kapcsolat is létezik a politikai szerkezet és technikai haladás között. A következőkben röviden érintek néhány ilyen közvetlen összefüggést.

A kommunista diktatúra akkor támogatta agresszíven az innovációt, amikor ez hatékony technológiát nyújtott a politikai propagandához, és általában a hivatalos ideológia terjesztéséhez. A politikai vezetők közül Lenin volt az első, aki megértette a film jelentőségét a propagandacélok elérésében. Hasonlóképpen, a Szovjetunió az elsők között vezette be a televíziós közvetítéseket, amit akkor magas szinten központosítottak, és a párt kemény politikai irányítása alatt csak néhány stúdió működhetett. Kezdetben a rádióállomások programját is könnyen irányíthatták, és hangszórókon keresztül még távoli falvakba is közvetíthették.

A rádiót és a televíziót a kommunista rezsim addig támogatta, amíg a kemény központi irányítás megvalósítható volt. Szerencsére, ahogy az információs-kommunikációs technológia tovább fejlődött, a teljes központosítás és a cenzúra műszakilag lehetetlenné vált. A berlini fal megakadályozta az embereket, hogy keresszezzék a két világ határát, de olyan falat nem tudtak építeni, amely a rádió- és a tévéhullámokat megakadályozta volna abban, hogy keresztülvágjanak a vasfüggönyön Nyugat-Németországból Kelet-Németországba, és Münchenből egész Kelet-Európába. Az adások zavarása gyenge eszköz volt a nyugati adások és tévéállomások destabilizáló hatásának meggátlására. A minden bizonnyal a nagyszámú tényező között, amelyek a szocialista rendszer összeomlásához vezettek, az egyik az volt, hogy műszakilag lehetetlen volt a Szovjetuniót és más szocialista országokat teljesen elszigetelni a világ többi részéről érkező hangoktól.

²⁰ Talán Roger (1995) munkáját a legtöbbet idézik az innováció gyakorlati kérdései iránt érdeklődő üzletemberek és vállalatvezetők számára írt szakirodalomban. Ebben a különben kiváló és nagyon gondosan megírt könyvben meg sem említik Schumpeter nevét, és az innováció semmiféle egyéb *közgazdasági* elméletéről sem esik szó.

²¹ A megosztott Németország esetével kapcsolatos tapasztalatok különösen tanulságosak. Kelet-Németország volt Csehszlovákia mellett a legfejlettebb ország a szocialista régióban. Az NDK létrejöttkor kiváló kutatói infrastruktúrával és műszaki felsőoktatással indult, és kezdetben aránylag bőkezűen fordítottak erőforrásokat a tudományos és ipari kutatásokra, mégsem tudtak felmutatni legalább egy áttörő, forradalmi innovációt sem. Annak ellenére, hogy első osztályú, kitűnően képzett szakértők álltak rendelkezésre, az úttörő újítások követésének aránya a legtöbb szektorban lassabb volt, mint Nyugat-Németországban (Bauer, 1999, Stokes, 2000).

Az utolsó zavar a szocialista blokkban abban az időszakban keletkezett, amikor a fénymásológépek, az e-mail és az internet elérhetővé váltak még ezeken a területeken is. Gorbacsov *glasznosztjra*, nyitásra szólított fel – és az internetre, az e-mailre, a rádió és a tévéhullámokra nyitott ajtóin keresztül az információ beáramlott külföldről, ami a nyitott gondolkodású, ébredező állampolgárok közvetítésével egyre erősebben és egyre szélesebb körben terjed tovább. Ennek pusztító hatása volt a régi dogmákra, a befagyott hiedelmekre, a félrevezető párt-propagandára, és egyre több ember szemét nyitotta fel (Shane, 1994, Kedzie, 1997a, 1997b, Stolyarov, 2008).

Egy későbbi pontnál még visszatérek a politikai szerkezet és a technikai haladás közötti kapcsolathoz.

Első összefoglalás. Rendszerek és a technikai haladás

Tegyük fel egy pillanatra, hogy Marx, Lenin és Trockij víziója megvalósult, a világforradalom a glóbusz minden részén győzedelmes volt, és a kapitalizmusból semmi sem maradt. Ebben a helyzetben sohasem lett volna számítógép és tranzistoros rádió, hűtőszekrény és szupermarket, internet és mozgólépcső, CD és DVD, digitális fényképezés, mobiltelefon és az összes többi forradalmi technikai változás. Életmódunk, legalábbis a különféle eszközök és berendezések használatát tekintve, többé vagy kevesebbé stagnálna azon a szinten, amelyet a kapitalizmus utolsó megmaradt foltjaiból a végső veresége előtt átvettek.

Elérkeztünk az emberi történelemben érvényre jutó hosszán tartó tendenciák megértésének és magyarázatának alapvető kérdéseihez. Azok a technológiák (eszközök, berendezések stb.), amelyek *minden* tevékenységben hasznosulnak (nemcsak az árucikkek termelésében, de minden más egyéni és társadalmi tevékenységben), összetett társadalmi folyamatban fejlődnek ki. Ez az összetett folyamat az, amit tömören „technikai haladásnak” hívunk. A technikai haladás sebességét és más tulajdonságait több tényező határozza meg. Az általános filozófia, amely a jelen tanulmány (és más írásaim) mögött meghúzódik, a következő: a legerősebb magyarázó tényezők közül az egyik a *rendszer*. Szoros okozati kapcsolat van a rendszer típusa (kapitalizmus vagy szocializmus) mint az *okok* egyike, és a technikai haladás sebessége és más tulajdonságai mint *következmény* között.

Abban az értelemben használom a „technikai haladás” fogalmát, ahogy általában az a közgazdaságtanban általánosan elfogadott. Figyelembe kell vennünk, hogy a második szónak, a „haladásnak” létezik egy elismerő, sőt éppenséggel dicsőítő hangsúlya, amely értékítéletet tükröz: jobb az automatikus mosogatógépekkel, mobiltelefonokkal és CD-kkel teli világban élni, mint az e termékek nélküli világban. Valóban jobb? Nincs senki, még a modern technológia leglelkesebb rajongói közül sem, aki korlátozások és fenntartások nélkül egy egyszerű igennel válaszolna erre a kérdésre. A tűz és a kés feltalálása óta minden új eszközt és technológiát használtak már mind jó, mind pedig gonosz célra. Triviális, ám mégis rendkívül fontos ténye az életnek, hogy a technikai haladás legújabb nagy hulláma, elsősorban a számítógépeknek, az elektronikának, a digitális esz-

közöknek, az információ és kommunikáció modern technológiáinak viharos fejlődése bűnözőket, szexuális bűnelkövetőket, terroristákat és szélsőséges politikai mozgalmakat is szolgálhat; továbbá új eszközöket hoz létre trükkös hirdetésekhez, amelyek félrevezetik vagy legalábbis zavarják az embereket. Az ember munkájának robotokkal való helyettesítése a különféle tevékenységek és kapcsolatok „dehumanizációjához” vezethet. Értékesebb tanulástól és a nemesebb szórakozástól terelheti el a gyerekeket és a felnőtteket, ha éjjel-nappal a számítógép képernyője vagy a tévé előtt ülnek. A technikai haladást használták és használni is fogják nemcsak békés, de katonai célokra is, és nemcsak a szülőföld védelmére, de agresszióra is. Ennek ellenére az emberek többsége, magamat beleértve, *haladásnak* nevezi a műszaki változások irányát – mert több, sokkal több jót hoz, mint amennyi hátránnyal vagy veszéllyel jár. (Később ismertetem olyan felmérések eredményeit, amelyek alátámasztják, hogy az emberek többsége osztja ezt a véleményt.)

Ennek az értékítéletnek az alapján a kapitalista rendszer legnagyobb erényei közé sorolom a technikai haladás hathatós előmozdítását, a szocialista rendszer legnagyobb vétkei közé pedig a technikai haladás hátráltatását.²² Ez a megfigyelés egymagában is jó indok lehetne arra, hogy ünnepeljük a szocialista rendszer bukását.

²² A kapitalista rendszer és a technikai haladás közötti összefüggések további tárgyalását lásd a kötet 2. tanulmányában.

Az átalakulás és a technikai haladás felgyorsulása

Belépve a kapitalizmus világába, minden posztoszocialista ország megnyitotta kapuit a magánvállalkozások, az úttörő innovációk, az új termékek és új technológiák gyors szétterjedése előtt. A világnak ebben a felében a gazdaság alapvető jellemzőinek megváltozásával létrejöttek a feltételek a technikai haladás felgyorsulása számára.

Amikor ezeket a mondatokat megfogalmaztam, megpróbáltam óvatos lenni. A kapitalizmusba beépült a hajlandóság a vállalkozásra, az innovációra és a dinamizmusra. Ez azonban csak hajlandóság, hajlam, diszpozíció – és nem több annál. Ez más, mint a fizikai törvények, amelyeknek meg kell valósulnia. A korábbi rész, amely a kapitalizmusban végbemenő innovációt taglalta, kiemelte, hogy a rendszerspecifikus tényezők döntő hatása mellett más tényezők is kifejtenek jelentős hatásokat. Ezeknek a más, nem rendszerspecifikus tényezőknek a sokfélesége magyarázatot ad az átmeneti gazdaságok innovatív folyamatainak sebességében fellelhető különbségekre. Minthogy a magánvállalkozás, az innováció és a dinamizmus az emberi cselekedeteken keresztül valósul meg, maga az emberek által létrehozott társadalmi, politikai és jogi környezet az, amely befolyásolja, hogy mennyire és milyen gyorsan képes egy tendencia áttörni. Ez az üzleti klímától függ. És nagymértékben függ olyan emberek bátorságától, ihletétől és hozzáértésétől, akik vállalkozókká válhatnak.

Új innovatív vállalkozók

Kezdjük először olyan újításokkal, amelyek forradalmian új termékek bemutatásához vezettek!

Az első példa a *Skype*, amelyet az *1. táblázatban* a nagy forradalmi innovációk közé soroltunk. A két feltaláló, a svéd Niklas Zennström és a dán Janus Friis skandináv ugyan, ám a szoftvert Észtországban dolgozták ki és ott működik a fejlesztéssel foglalkozó csapat. A vállalatot, amely a világméretű terjesztést elkezdte, Észországban alapították, és ott jegyezték be. Ezért az ebben a tanulmányban alkalmazott kritériumok szerint ez észt innovációnak minősülhet. Az újítás annyira sikeres volt, hogy az Egyesült Államok-központú e-Bay majdnem kétmilliárd eurót fizetett az úttörő vállalatért, amikor átvette azt, és folytatta az innovációs folyamatot.

A második kevésbé látványos, de ugyancsak figyelemre méltó példa a magyar *high-tech* vállalat, a Graphisoft története. A feltaláló-újító, Bojár Gábor, egy tudo-

mányos kutatóintézet korábbi főmunkatársa, létrehozott egy *háromdimenziós tervező szoftvert*, amelyet főleg építésszek számára terveztek (Bojár, 2007). Bár nem egyedülálló a területen, más hasonló termékekkel összehasonlítva a szoftvere elegáns, hatékony és ezért kereskedelmileg sikeressé vált több országban is. A Graphisoft világpiacon vitte a terméket. Bojár pályája klasszikus példája a schumpeteri vállalkozói karriernek. Micsoda különbség van a két magyar története között! Jánosi, a floppi feltalálója az 1989 előtti korszakban nem járt sikerrel, szegény és ismeretlen maradt, míg a Graphisoft létrehozója, Bojár hírnévre, ismertségre és nagy vagyonra tett szert.

A harmadik történet, az *adatok kinyerése a sérült merevlemezekből* szintén a Kádár-éra Magyarországon kezdődött, amelyet a felemás piaci reformok jellemeztek. Abban az időben már jó néhány helyen volt számítógép, de még mindig meglehetősen drágának számított a magyar viszonyok között. Ha egy számítógép elromlik, a legértékesebb részt, a merevlemezt nem kellene kidobni, megéri helyreállítani, és használhatóvá tenni egy másik, használt alkatrészekből összerakott számítógép számára. Két testvér, Kürti János és Sándor a merevlemezek helyreállításával kapcsolatban különleges szakértelemre tettek szert. Ezután jött a kreatív ötlet: ugyanezt a készséget használhatják, ha a merevlemezben tárolt adatok elvesznek. Mindenki ismeri azt a traumát, amikor elvesztjük a számítógépünkön tárolt információk nagy részét. Kürtiek megtanulták a technikáját, vagy pontosabban a művészetét annak, miként lehet elővarázsolni az örökre elvesztettnek hitt adatokat a sérült lemezről. Amikor 1989 után ez a nagyon különleges tudás piacépes szolgáltatássá vált, a Kürti testvérek egy vállalatot alapítottak, és más szakértőket is beavattak a művészetükbe. Napjainkra a világ minden részéről vannak vásárlók (Kürti–Fabiányi, 2008; Laki, 2009). Történetük újabb példa a kimagaslóan sikeres schumpeteri innovációra.

A három példa közül egy Észtországból, kettő Magyarországról származik. Meggyőződésem, hogy sok más posztoszocialista országban is léteznek hasonló történetek.

A nyomonkövetés és az elterjesztés felgyorsulása

A posztoszocialista gazdaságok előreléptek a magánszektor kiterjesztésében, és létrehozták a piaci koordináció intézményeit, a technikai haladás sok szempontból felgyorsult, beleértve a másutt feltűnt innovációk gyorsabb követését.

Az elmúlt évtizedekben Nyugaton mindenki magától értetődőnek tekintette, hogy hozzáférhet egy telefonvonalhoz. De nem úgy a szocialista országok állampolgárai, akik számára ebből a szolgáltatásból a szükségesnél sokkal kevesebb állt rendelkezésre, ez a kínálat pedig jórészt a kiváltságosak számára volt fenntartva. Sokan csak több év várakozási időszak után kaphattak telefonvonalat. Nem volt elég telefonvonal, mert a gazdasági tervek készítői hátrébb sorolták e szolgáltatás fontosságát, és más szektorok számára különítették el az erőforrásokat. Amíg a szocializmus uralkodott, úgy tűnt, hogy reménytelen megváltoztatni a telefonszolgáltatás keresleti és kínálati viszonyait. Azután eljött a rendszerváltás – és ezzel együtt a telefonszektorban a helyzet teljesen megfordult. Az

5. táblázat bemutatja, hogy viszonylag rövid idő alatt a régmódi vezetéktelefon-szolgáltatás hozzáférhetővé vált mindenki számára. Ráadásul, egy forradalmian új termék, a mobiltelefon is megjelent, és meghódította a telefonpiacot (lásd a 6., 7. és 8. táblázatot).²³ Ezeknek a szolgáltatásoknak a berobbanása viharos sebességgel ment végbe (Cooper, 2009). Azáltal, hogy a telefon használata korlátlanra vált a kínálati oldalon, ma már csak a keresleti korlát effektív.

5. táblázat

Telefonvonalak, összehasonlító adatok (ezer főre jutó vonalak száma)

Ország	1979	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Bulgária	91	102	167	242	305	353	323
Lengyelország	53	55	67	86	148	283	307
Magyarország	53	58	70	96	210	372	332
Románia	67	73	88	102	131	174	203
Szovjetunió	67	70	103	140	169	218	280
Görögország	226	235	314	384	494	536	567
Németország	308	332	416	441	514	610	661
Olaszország	216	231	305	387	434	474	431

Forrás. United Nations Statistics Division (2009b).

6. táblázat

A modern kommunikációs technika megjelenése az Európai Unió tagállamaiban [15 korábbi EU-tagállam (EU-15) összehasonlítva 10 újonnan csatlakozó, poszt-szocialista tagállammal (EU-10)]

Indikátor	Mérés egysége	Csoport	1995	2001	2007
GDP	egy főre jutó (2000. évi dollár)	EU-15	19 706	23 747	26 781
		EU-10	3 469	4 425	6 295
GDP	egy főre jutó (vásárlóerő- paritáson, 2005. évi dollár)	EU-15	25 831	31 134	35 058
		EU-10	9 758	12 286	17 570
Személyi számítógép	száz főre	EU-15	16	35	37
		EU-10	3	12	33
Internethasználók	száz főre	EU-15	3	32	64
		EU-10	1	14	48
Szélessávra előfizetők	száz főre	EU-15	n. a.	2	24
		EU-10	n. a.	0	12
Mobiltelefon- előfizetők	száz főre	EU-15	7	77	116
		EU-10	1	40	118

Megjegyzés. Az adatok az egyes országcsoportok egyszerű átlagai. A hiányzó adatokhoz (n. a.) lásd a forrást.

Forrás. Világbank (2008).

²³ Néhány országban, például Magyarországon is, nemcsak hogy megállította a vezetéktelefon-szolgáltatás további terjedését, hanem sok háztartásban fel is váltotta azt.

7. táblázat

A modern kommunikációs technika megjelenése az Európai Unió tagállamaiban [öt visegrádi ország (V5) összehasonlítva három dél-európai országgal (D3)]

Indikátor	Mérés egysége	Csoport	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007
GDP	egy főre jutó (2000. évi dollár)	D3	10 406	11 020	11 847	12 642	13 054	13 623	14 289
		V5	3 865	4 194	4 435	4 756	5 108	5 635	6 338
GDP	egy főre jutó (vásárlóerő- paritáson, 2005. évi dollár)	D3	18 620	19 721	21 200	22 618	23 345	24 357	25 545
		V5	11 550	12 535	13 228	14 176	15 237	16 821	18 956
Személyi számítógép	100 főre	D3	5	7	9	14	15	17	28
		V5	4	6	9	12	18	23	39
Internethasználók	100 főre	D3	1	3	10	16	26	33	41
		V5	1	2	6	13	29	39	50
Szélessávra előfizetők	100 főre	D3	n. a.	n. a.	0	1	3	8	14
		V5	n. a.	n. a.	0	0	1	5	11
Mobiltelefon- előfizetők	100 főre	D3	3	12	40	74	88	100	115
		V5	1	4	14	46	72	92	113

Megjegyzés: Az adatok az egyes országcsoportok egyszerű átlagai. V5 = visegrádi országok: Cseh Köztársaság, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia, Szlovénia; D3 = dél-európai országok: Görögország, Portugália és Spanyolország.

Forrás: Világbank (2008).

8. táblázat

A modern kommunikációs technika megjelenése Oroszországban és néhány másik országban

Indikátor	A mérés egysége	Ország	1995	2001	2007
GDP	egy főre jutó (dollár)	Oroszország	1 618	1 870	2 858
		Brazília	3 611	3 696	4 222
		Mexikó	4 892	5 864	6 543
GDP	egy főre jutó (vásárlóerő-paritás)	Oroszország	7 853	9 076	13 873
		Brazília	7 727	7 910	9 034
		Mexikó	9 949	11 927	13 307
Személyi számítógép	száz főre	Oroszország	2	8	n. a.
		Brazília	2	6	n. a.
		Mexikó	3	7	n. a.
Internethasználók	száz főre	Oroszország	0	3	21
		Brazília	0	5	35
		Mexikó	0	7	23
Szélessávra előfizetők	száz főre	Oroszország	n. a.	0	3
		Brazília	n. a.	0	4
		Mexikó	n. a.	0	4
Mobiltelefon-előfizetők	száz főre	Oroszország	0	5	115
		Brazília	1	16	63
		Mexikó	1	22	63

Forrás. Világbank (2008).

A kapitalizmus és a telefonszolgáltatás bőséges kínálata közti világos okozati kapcsolat több szinten jelen van. Így a magántulajdonra alapozott liberalizált piacgazdaságba vezető átmenet véget vetett a hiánygazdaságnak. A telefonszolgáltatásnak azért van ilyen bő kínálata, mert a hazai vagy a külföldi vállalkozók hasznot húznak az üzletből. A vezetékes telefonnak a mobiltelefonok a közeli helyettesítői, ezért az előbbi nem maradhat monopólium. Éppen ellenkezőleg, a telefonvállalatok közötti vad versengésnek lehetünk szemtanúi. Harminc évvel ezelőtt a Szovjetunióban vagy Kelet-Európában a leendő vevő könyörgött a hivatalokban azért a nagy szívességért, hogy kaphasson egy telefonvonalat. Manapság a telefonvállalatok egymásra licitálnak, hogy a vevő kedvében járhassanak.

Jól emlékszem, mennyi gondot okozott számomra, hogy nem volt otthon telefonom, és hálás vagyok a posztszocialista átmenetnek és a kapitalizmusnak, hogy most már nekem is van telefonom az otthonomban, és a családom minden tagjának is van saját telefonja. Hálás vagyok, hogy a rendszerváltásnak köszönhetően megnövekedett a technikai haladás esélye. Tisztában vagyok vele, hogy

a „hála” olyan szó, amely hiányzik a közgazdaságtan és a politológia szótárából. Mégis pontosan ezt a szót akarom használni, mert ez világosan tükrözi nemcsak általában a kapitalizmus és az innováció közötti pozitív okozati kapcsolatot, és ezen belül speciálisan a rendszerváltás és a telefonszolgáltatások elérhetősége közötti összefüggés *racionális megértését*, hanem azokat az erős *érzéseket* is, amelyeket az 1989 utáni változások kiváltak bennem. Minden hiányosság és csatavesztés ellenére őszintén *ünneplem* az évfordulót – és a fontos okok közül az egyik legfontosabb indíték a kapitalizmus eljövételének megünneplésére az, hogy a technikai haladás összes terméke végre elérhető számunkra, a posztoszocialista régió állampolgárai számára is.

A 6., 7. és 8. táblázat a technikai vívmányok elterjedésének jó néhány hasonló, nem kevésbé fontos eredményét mutatja be: a számítógépek használatát, az internetelérést és így tovább. Az úttörő országok követésének sebessége igen látványosan felgyorsult.

Számos vállalkozó vesz példát az úttörőkről, alakítja át az ötletet a tényleges helyi körülményekhez, és valósít meg nagy sikereket. Ezek közül az egyik schumpeteri nagy újító a kínai üzletember Ma Yun, az Alibaba Group alapítója. Az ehhez a csoporthoz tartozó vállalatok fő tevékenysége a cégek – kiváltképpen a kisvállalatok – közötti internetes kereskedelem. Az Alibaba Group jelenleg a szektor legnagyobb vállalata Kínában, és az egyik legnagyobb a világon. Az alapító és vezető Ma Yun középiskolai tanárként kezdte, és milliárdossá lett (lásd <http://www.alibaba.com> – céginformáció). Az Alibaba története méltán csatlakozik a korábban már említett, a posztoszocialista korszakban kibontakozott innovációs sikertörténetek sorozatához.

Összegezve, a legfejlettebb országok és a posztoszocialista országok közötti rés nem tűnt el, de mára már keskenyebb, szemben a szocialista korszakkal, amikor a rés az idő múlásával inkább növekedett.²⁴

Teremtő rombolás

Az innovációs eljárások és a cégek piacra be- és kilépésének dinamikája szorosán összefügg. Schumpeter a *teremtő rombolás* elnevezést adta e folyamatnak, tömören és pontosan leírva a gyors technikai haladás egymástól elválaszthatatlan két oldalát. Könnyű nagyra becsülni az üzleti világban újonnan megjelenőket, különösen, ha sikeres innovátorokként jelennek meg. Ám nincs gyors haladás a csődök, az üzleti kudarc, a piacról való kilépés szomorú eseményei és a velük járó leépítések és munkanélküliség keserű jelenségei nélkül.

²⁴ Az *Information Society Index* szerint az „információs társadalom” különféle megközelítésű fejlődéséről szóló megfigyelések összesítése alapján több posztoszocialista ország (Csehország, Magyarország, és Szlovénia) tisztességes helyet ért el a ranglistán (Z. Karvalics, 2009). Az egész országcsoport felfelé halad, és minden évben egyre magasabb értékeket kap, bár komoly erőfeszítéseket követel az is, hogy egyáltalán megtartsák az addig már elért szintet.

Az átmeneti gazdaságok szerencsétlenségükre a teremtő rombolás két nagy hullámát is átélhették. Egy korábbi tanulmányomban az elsőt *transzformációs recesszió*nak neveztem (Kornai, 1993b). Ez traumát okozott minden posztoszocialista országban, a piacról való tömeges kilépések – a túlfoglalkoztatásnak és a munkahelyek szilárd biztonságának évtizedei után – meghozták a tömeges munkanélküliség első sokkját. A második hullámnak, a jelenlegi recesszióknak nincs még vége, de – egy kis optimizmussal a közeljövőbe nézve – valószínűleg kisebb termelés kieséshez fog vezetni, mint a transzformációs recesszió alatt tapasztalt termelés csökkenés. Amaz valószínűleg egyike volt a gazdaságtörténelem legmélyebb visszaeséseinek, de a világ kevesebb figyelmet fordított rá, mint a jelenlegi válságra – mert csak mi, a korábbi kommunista régió állampolgárai voltunk a transzformációs recesszió áldozatai, és a világ többi része nem osztozott velünk a fájdalmas tapasztalatban.

A transzformációs recesszió nagy szenvedést és félelmetesen nagy árat követelt – de azért hasznot is hozott. Kikényszerítette a gyors adaptációt a belső és a külső piac összetételének radikális változásaihoz, és lehetővé tette az erőteljesebb dinamizmust, az innováció felgyorsulását és a termelékenység növekedését. Elavult gyártósorok, füstös és rozsdás gyárok és rosszul ellátott boltok tűntek el. Helyettük vadonatúj termelési egységek települtek a legújabb technológiával felszerelt modern épületekbe, és új szupermarketek és bevásárlóközpontok nyíltak.

Adatok tömege mutatja, hogyan alakultak a piacra lépés és a piacról való kilépés folyamatai a posztoszocialista országokban. Bartelsman–Haltiwanger–Scarpetta (2004) vállalati adatokra támaszkodva 24 országot átfogó gondos jelentést és elemzést nyújt a teremtő rombolás folyamatáról, köztük több átmeneti országról, Észtországról, Magyarországról, Lettországról, Romániáról és Szlovéniáról. Itt az illusztráció kedvéért csak egy diagramot közlünk (2. ábra), amely legalább 20 főt foglalkoztató vállalatokat mutat be az 1990-es évekből.

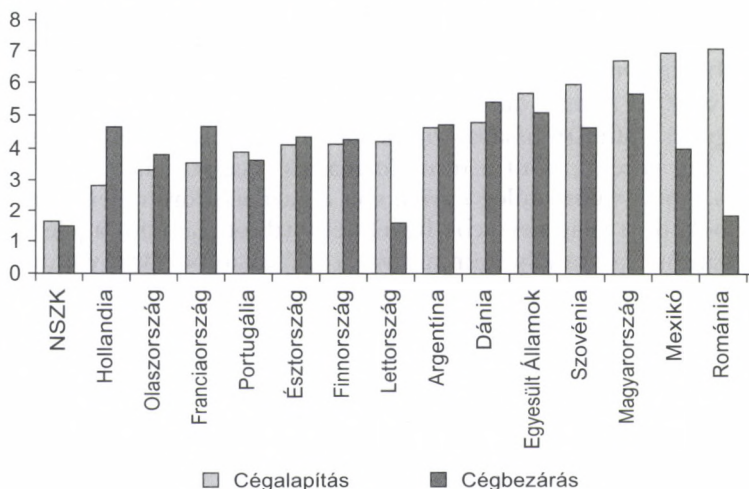
Az átmenet első éveiben a piacra lépések száma sokkal nagyobb volt, mint a piacot elhagyók száma, ami különbözött a fejlettebb piacgazdaságoktól, ahol ennek a két áramlásnak a különbsége általában kisebb vagy éppen negatív arányú. Sok (azelőtt állami tulajdonban levő) nagyvállalat bezárt, és hatalmas számú kisvállalkozás lépett be a piacra. A teljes vállalati fluktuáció (a kilépések és a belépések aránya) 3 és 8 százalék között volt a legtöbb ipari országban, és több mint 10 százalékos az átmeneti gazdaságok közül néhányban.

A turbulencia, amit az újonnan létrejött cégek gyors fluktuációja és rövid élettartama okozott, később alábbhagyott. Az 1990-es évek végéig a cégek számát jelző adatok meglehetősen közel kerültek a más országokban megfigyelhetőkhöz. A 3. ábra a belépések és kilépések kiegyensúlyozottabb arányának trendjét mutatja. A szaggatott vonalak közelítik a nullát, azaz az alkalmazottak számával súlyozott belépési és kilépési értékek kiegyenlítik egymást.

Több évig tartott átjutni a schumpeteri folyamat romboló oldalának legrosszabb szakaszán. A posztoszocialista gazdaságok egyre nagyobb hatékonysággal kezdtek növekedni, sokkal korszerűbbé vált termelésük összetétele is. Majd hirtelen új külső sokk, a globális recesszió hatása rázta meg a gazdaságot. Régióink lakói a második fájdalmas recesszió mennek keresztül. Érthető, hogy a kapitalizmus szó manapság nem cseng jól a posztoszocialista országok állampolgárainak a fülében.

2. ábra

A cégek alapításának és bezárásának aránya az 1990-es években

Megjegyzés. A világosszürke oszlopok jelölik a belépő cégek arányát, az új cégek száma osztva az adott évben működő, piacon jelen lévő összes cég számával. A sötétszürke oszlopok a kilépő cégeket ábrázolják, az adott évben piacról kilépő cégek száma osztva az eredeti bázisszámmal, azaz az előző évben működő cégek számával.

Forrás. Bartelsman–Haltiwanger–Scarpett (2004) 6. o. C panel.

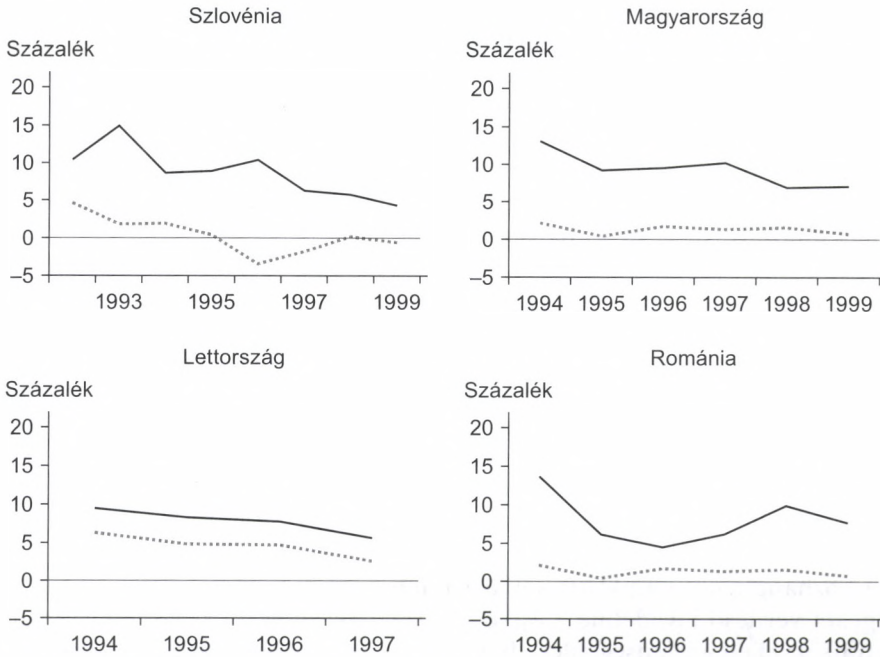
Túl korai feltenni a kérdést, hogy vajon a jelenlegi recesszióknak – amellet, hogy zavart és szenvedést okozott – van-e schumpeteri értelemben vett tisztító hatása. Vajon a rombolás megnyitja-e az utat a további alkotás előtt a poszt-szocialista régióban? Legalább egy évtizedre lesz szükségünk ahhoz, hogy választ adhasunk a kérdésre.

Különálló hosszú tanulmányt követelne meg, hogy megvitassuk a fenti pozitív leírásnak a gazdaságpolitikára gyakorolt hatásait. Amit most itt tenni tudok, az mindössze annyi, hogy röviden utalok a gazdaságpolitika választási lehetőségeire, és azokra a dilemmákra, amelyek a lehetőségek közötti választással kapcsolatosak.

1. A teremtő rombolás alapvető schumpeteri elképzelésének általános elfogadása nem foglalja magában a rombolás minden egyes speciális megnyilatkozásának automatikus jóváhagyását. Ha a vak piaci erők egy cég piacról való kilépéséhez vezetnek, néhány szervezet (a központi vagy az önkormányzat, a pénzügyi szektor vagy néhány más egység) fontolóra veheti a megmentésüket. Itt az elméleti és gyakorlati problémák hatalmas halmazának a közepén vagyunk, amelyet a puha költségvetési korlát és a morális kockázattal foglalkozó irodalom taglal. Több tanulmányban foglalkoztam a kérdéssel (Kornai–Maskin–Roland, 2004, Kornai, 2010b). Ennél a pontnál csak egy megjegyzést kívánok hozzátenni a korábban leírtakhoz. A schumpeteri innovációs folyamatot pontosan azoknak

3. ábra

A cégek alapításának és bezárásának bruttó és nettó arányai az átmeneti gazdasági rendszerekben

Megjegyzés. A számítások az üzleti szektor egészére vonatkoznak. A folytonos vonal mutatja a teljes forgalmat (cégalapítások plusz cégbezárások/összes cég), a pontozott vonal a nettó változásokat ábrázolja (cégalapítások mínusz cégbezárások/összes cég)

Forrás. Bartelsman–Haltiwanger–Scarpett (2004) 17. o. 2. ábra, B panel.

a szektoroknak és alszektoroknak a látványosan gyors növekedése kíséri, amelyek fejlődése a legbiztatóbb és a leginkább „divatos”. (Emlékezzünk a „dotcom” cégek tömeges piacra lépésére és viharos növekedésükre!) Ennek a folyamatnak elkerülhetetlenül két oldala van: a néhány nagy sikerhez nagyon sok projektre van szükség – és ugyanakkor *túl sokat* kapunk belőlük. Ám azután következik a „természetes kiválasztódás” – és nem szabad harcolnunk minden kipusztulásra ítélt faj túléléséért. A gazdaságpolitika döntéshozói lehet, hogy megalapozottan érvelnek bizonyos cégek megmentése mellett, például arra hivatkozva, hogy meg kell védeni a gazdaság egészét a távolba mutató komoly makrogazdasági kártól, amit a túlzott számú piaci kilépés okozna. Mindazonáltal az ellenérveket szintén gondosan figyelembe kell venni.

2. Folytatódik a vita a legutóbbi recesszió okairól. Az egyik jól ismert gondolatmenet a pénzügyi szektor könnyelmű kölcsönnyújtási politikájára hívja fel a figyelmet, és sokkal szigorúbb, konzervatívabb kölcsönnyújtási szabályokat követel a jövőben. Nem utasítom el ezt a gondolatot, de hozzá kell tennem egy figyelmez-

tetést. A schumpeteri innováció folyamata a tőkéhez való viszonylag könnyű hozzáférést követeli meg olyan kockázatos projektekre, amelyek lehet, hogy megbuknak – vagy amelyek jó esetben a technikai haladás fantasztikus teljesítményeihez vezethetnek. (Lásd a *d*) és az *e*) pontokat a schumpeteri innovációs folyamat kialakulásához nélkülözhetetlen feltételek áttekintésében, amelyet a tanulmány korábbi részében ismertettem.) A pillanatnyi általános hangulat több óvatosságot követel, és a kockázatok határozottabb elkerülését kívánja, mint a recesszió előtt. Egyetértek, több óvatosságra van szükség, mint azelőtt, de végzetes hiba lenne, ha vakon alkalmaznánk a végtelenen konzervatív hozzáállást. A kölcsönnyújtási kritériumokat körültekintően kell differenciálni, és meg kell adni az esélyt kockázatos, de biztató innovatív projektek finanszírozására.

3. Hangos követeléseket hallunk, amelyek szabályozásra szólítanak fel, és óva intenek a piaci erők szabadon engedése ellen. Ezek a hangok és figyelmeztetések bizonyos határig jogosak. Azon túl viszont lehet, hogy túlszabályozás és bürokrácia túlburjánzása akadályozza az új vállalkozások elindítását, és ez csökkentheti a vállalkozói szellem energiáját. Jó néhány posztoszocialista országban egy vállalkozás elindítása még mindig nagy akadályversenyhez hasonlít (lásd a Világbank–Nemzetközi Pénzügyi Társaság, 2009) *Doing business* című jelentését). A gazdaságpolitika döntéshozóinak el kellene kerülniük mindkét fajta hibát; túl messzire menni a deregulációval, vagy túlságosan sok (és/vagy rosszul célzott) szabályt bevezetni.

4. A közhangulatot felzaklatta sok üzletember és magas beosztású vállalatvezető egeket verdeső jövedelme. Gyakorlati rendelkezésekről szóló felhívásokat hallhatunk ez ellen a jelenség ellen. Bár a harag erkölcsileg indokolt és pszichológiailag érthető, szükség van egy (népszerűtlen) figyelmeztetésre. A schumpeteri folyamat feltételei közül az egyik (*a b*) feltétel a korábbi listában) a siker esetén elnyerhető óriási jutalom. Mégpedig nem egyszerűen nagy, hanem hatalmas jutalom! Ez az, ami arra ösztönzi a leendő innovátorokat, hogy vállalják a kudarc nagy kockázatát. Emlékezzünk arra, hogy ebben az összefüggésben nemcsak a nagy áttörő innovációkat bemutató első úttörők, de azok a vállalkozók is megérdemlik az *innovátor* elnevezést, akik gyorsak a (hazai vagy külföldi) úttörők követésében. Nehéz elképzelni egy becsületes és hozzáértő zsűri munkáját, amely képes lenne meghúzni a választóvonalat a megérdemelt és az érdemtelenül magas jutalom között. Nem állok készen arra, hogy javaslatot tegyek egy megvalósítható eljárásra, éppen csak fel akarom hívni a figyelmet a nagyon magas üzleti jövedelem két (egymásnak kölcsönösen ellentmondó) szempontjára.

A történelmi valóság visszatükröződése az emberek gondolkodásában

Az alapjelenség – a megértés hiánya

A tanulmány előző részeiben a nagy átalakulás – azaz a rendszerváltás – és a technikai haladás közötti kölcsönhatás *történelmi valóságát* írtam le. Miközben számolok a leírásban rejlő hibákkal, meg vagyok győződve arról, hogy alapjában véve helytálló; helyességét elegendő bizonyíték támasztja alá.

El kell választanunk a történelmi valóság leírását és e valóság *visszatükröződését* az emberek elméjében. A visszatükröződés folyamatai különböző emberekben eltérő módon működnek. A korábbi részekben leírt valóságot minden egyén másképpen észleli, érti és értékeli, saját társadalmi helyzete, iskolázottsága, személyes élettörténete és jelleme alapján.

Az első kérdés, amit fel kell tennünk, a technikai haladás értékeléséről szól. Vajon az emberek haladásnak tartják-e a találmányok és újítások, új termékek és új technológiák elmúlt és jövőbeli megjelenését, vagy pedig félnek a folyamattól, és inkább károsnak vagy veszélyesnek tartják? A kérdést feltették néhány nemzetközi felmérésben; a 9. és 10. táblázat érdekes bepillantásra ad lehetőséget. A technikai haladás által okozott hasznokat és a károkat tekintve, a lengyel és magyar válaszadók kétharmada találja erősebbnek a kedvező hatást a kedvezőtlennél. Ebből a nézőpontból a két posztoszocialista ország állampolgárainak nagyobb aránya támogatja a technikai haladást, mint Ausztriában, Finnországban, Olaszországban, Spanyolországban és a posztoszocialista Csehországban. Amikor a kérdés a jövőbeli várakozásokról szól, a technikai haladást támogatók aránya még sokkal magasabb (lásd a 9. táblázat ötödik számoszlopát és a 10. táblázat első oszlopát).

A második kérdés nem az értékelést célozza meg, hanem az oksági viszonyt. Vállalom a kockázatot, és egy merész általános állítással kezdem. A posztoszocialista régióban az állampolgárok nagy többsége nem érti a kapitalizmus és technikai haladás között fennálló alapvető oksági kapcsolatot. Bár az utolsó 50–100 év újításai – és különösen az információ és híradástechnika forradalmi változása – drámaian megváltoztatták mindenki életét, és a legtöbb ember élvezzi a gyors technikai változás előnyeit, mégsem tulajdonítják ezt a nagy változást a kapitalizmusnak.²⁵ Éppen ellenkezőleg. A népesség jelentősen nagy hányadának mérsékelt

²⁵ Egy korábbi részben, miközben a szocializmusbeli telefonvonalak hiányáról és az 1989 utáni bőséges ellátásról beszéltem, egy szubjektív megjegyzést tettem: én a kapitalizmusnak vagyok *hálás* az életemnek ezért a változásáért. Talán nem vagyok az egyetlen, akinek ez az érzése van, de attól tartok, hogy csak kis létszámú kisebbséget alkotunk.

vagy éppenséggel vehemens antikapitalista érzései vannak. Élvezik a mobiltelefon, az internet, a szupermarketben levő vonalkód, a műanyagok és a szintetikus szálak, a modern háztartási készülékek, a fénymásoló stb. előnyeit – miközben nem ismerik fel és nem ismerik el, hogy kivétel nélkül mindegyik a megvetett vagy utált kapitalista rendszer alkotása.

9. táblázat

A technikai fejlődés értékelése

Ország	A tudományos és technikai fejlődés olyan betegségek gyógyítását fogja lehetővé tenni, mint az AIDS vagy a rák stb.	A tudomány- nak és technikának közönhe- tően a jövő gene- rációi előtt szélesebb perspektívák nyílnak meg	A tudomány és technika egész- ségesebbé, könnyebbé és kényelmesebbé teszi életünket	A tudomány és technika segítségével megszűnhet a világon a szegénység és az éhezés	A tudomány pozitív hozadéka megaladja esetleges káros hatásait
Ausztria	82	71	71	33	48
Finnország	89	77	77	21	50
Olaszország	82	73	76	50	57
Spanyolország	79	66	73	37	57
Csehország	85	74	70	35	44
Lengyelország	89	93	83	45	65
Magyarország	94	81	79	34	63

Megjegyzés. A következő kérdést tették fel: „Egyetért a következő állításokkal?” A táblázatban a pozitív válaszok százalékos aránya látható a megkérdezettek összes létszámához viszonyítva.

Forrás. Eurobarometer (2005).

Állításom csak *sejtés*, hipotézis – és sajnálatomra nem tudok említeni egyetlen felmérést, közvéleménykutatást vagy értékutatást sem, amely támogatná, pontosítaná vagy visszautasítaná a sejtést. Munkatársam, Róna Dániel segítségével megpróbáltuk gondosan ellenőrizni a legelismertebb felméréseket.²⁶ A válaszadóknak feltett több száz, többé-kevésbé a tárgyhoz tartozó kérdés közül soha senki semmilyen formában nem tette fel a következőt: „Mit gondol, és milyen érzései vannak egyfelől a teljes rendszer (kapitalizmus, szocializmus, átalakulás a szocializmusból kapitalizmusba), másfelől a technikai haladás közötti kölcsönhatásról?”

²⁶ Ellenőriztük a négy legismertebb nemzetközi felmérést, a főszövegben kifejtett kérdést keresve, és nem találtunk semmit, ami legalább egy kicsit is hasonlított volna a kérdés tartalmára. Ezeknek a felméréseknek a forrásanyagai és bibliográfiai adatai elkérhetők a szerzőtől.

Fenntartom a hipotézist, amíg nem kapjuk meg az első felmérések adatait, amelyek megbízható bepillantást nyújtanak abba, hogyan gondolkoznak az emberek a most feltett kérdéssel kapcsolatban. Ha a jövőbeni felmérések indokolnák, természetesen módosítom vagy elvetem a hipotézist. Úgy tűnik, hogy az ilyesfajta felmérések hiánya is – furcsa, közvetett módon – alátámasztja a hipotézisemet. Ha hivatásos kutatók, akik a társadalmi változás megértését és az emberek nézeteit tanulmányozzák a változások fényében, teljesen semmibe veszik ezt a kérdéskört, akkor mire számíthatunk az átlagos állampolgártól? E létfontosságú kérdésekkel kapcsolatos felmérések teljes hiánya egyértelmű bizonyítéka annak az intellektuális közönynek, amely a politikai és a gazdasági szféra és a technikai haladás felgyorsulása közötti kapcsolat megértése iránt mutatkozik.

10. táblázat

Az új technológiák hatására vonatkozó várakozások (százalék)

Várakozás	EU-15	EU-10	Egyesült Királyság	Németország	Lengyelország	Magyarország	Románia
Az új generáció életminősége jobb lesz	47	72	82	75	91	82	83
Napenergia	90	84	91	95	89	87	78
Számítógépek és számítástechnika	85	87	92	89	92	87	86
Biotechnológia és géntechnológia	63	64	65	65	63	74	65
Internet	77	81	81	75	86	78	82
Mobiltelefon	67	70	61	57	80	67	75
Alternatív energiaforrások a járművek üzemeltetésére	90	86	90	92	88	81	84
Légi közlekedés	79	79	80	72	88	75	85

Megjegyzés. A következő kérdést tették fel: „Véleménye szerint a felsorolt új technológiáknak pozitív, negatív vagy semleges hatása lesz?” A táblázat csak a pozitív válaszokat tünteti fel.

Forrás. Eurobarometer (2005).

Összetett társadalmi folyamat formálja a közvéleményt. Mindenki részt vesz benne, a szülők és a tanárok az óvodában és az általános iskolában, a szomszédunk otthon és a munkatársunk a munkahelyen. Szeretnék néhány megjegyzést tenni azokról a szakmai csoportokról, amelyeknek különleges felelősségük van a közvélemény formálásában.

A közgazdasági szakma felelőssége

Mit tanítunk a diákoknak? A növekedési elmélet Schumpeter által ihletett izgalmas és fontos új irányait (Grossman–Helpman 1991, Aghion–Howitt 1998) a szakma többi része elismeri, és rendszerint egy udvarias lábjegyzet formájában tisztelgnek előtte, ám anélkül, hogy mélyen áthatná a főáramlat közgazdaságtani gondolkodását. Kiváló közgazdászok (Baumol–Litan–Schramm 2007, Phelps, 2008) nagy hangsúlyt helyeznek a vállalkozásra, amikor a kapitalizmus erényeit magyarázzák. Az osztrák iskola jelenkori képviselői (lásd például Kirzner, 1985) sohasem mulasztják el felhívni a figyelmet a spontán piaci erők innovatív természetére. Az összehasonlító közgazdaságtanra specializálódó és a szocialista, illetve a posztoszocialista gazdaságokat tanulmányozó közgazdászok, rámutatnak a rendszer speciális tulajdonságai és a technikai haladás jellemzői közötti szoros okozati kapcsolatra. (Kiváló példa erre Balcerowicz, 1995) Mindazonáltal ezek az értékes gondolatok nem hatolnak be mélyen a mikroökonómiai kurzusok tananyagába, nem épülnek be szervesen a fiatal közgazdászok alapképzésébe.

Van egy egyszerű, de perdöntő próba: ellenőrizzük a legbefolyásosabb bevezető tankönyveket! Vegyük például Gregory Mankiw tankönyvét, amely az egyik legszélesebb körben használt mű az Egyesült Államokban, és számos egyéb nyelvre is lefordították (Mankiw, 2001). Magyarországon is használják tankönyvként. Pedagógiai mestermű; gördülékenyen írt szöveg, telis-tele a fő problémák érdekes illusztrációival. Ennek ellenére egyetlenegy mondatot sem találunk benne a schumpeteri innovációs folyamatról! Több tucat név van a névmutatóban, de Schumpeter neve nem jelenik meg. A teljes tényezőtermelékenység és a technikai haladás növekedéséről van néhány nem különösen érdekes bekezdés, de az nem kárpótol az innovációs folyamat élénk leírásának és a kapitalizmus dinamikája alapos magyarázatának hiányáért.

Munkatársam, Hürkecz Judit segítségével ellenőriztünk további 11 népszerű tankönyvet, amelyet széles körben használnak oktatásra az Egyesült Államokban és Európában, köztük Magyarországon és más posztoszocialista országokban.²⁷ Minden megjegyzés, amit Mankiw könyvével kapcsolatban tettünk, pontosan ráillik a másik 11 könyvre is.

Hadd jelezzem néhány fenntartásomat! Biztos vagyok abban, hogy vannak fontos kivételek is. Fentebb olyan kiváló közgazdászok nevei jelentek meg, akik tökéletesen tisztában vannak a magánvállalkozás szerepével és a schumpeteri megközelítéssel. Amikor ezek a tudósok (és további jó néhány más közgazdászprofesszor, akik hasonló nézeteket vallanak a kapitalizmusról) mikroökonómiát tanítanak, nyilván nem hagyják figyelmen kívül az innovatív folyamatok magyarázatát és a kapitalista rendszer szerepét a forradalmi jelentőségű innovációk létrejöttében.

Egy 12 könyvből álló minta természetesen nem reprezentatív. A jelenlegi kutatásom határain és ezen a tanulmányon messze túlmenő kutatási feladat lenne a tankönyvek jóval nagyobb, reprezentatívabb mintájának tanulmányozá-

²⁷ E tankönyvek jegyzéke, továbbá azoknak az egyetemeknek a felsorolása, amelyek e könyveket ajánlják a diákoknak, a szerző irattárában található. Kívánságra a szerző az érdeklődő rendelkezésére bocsátja e dokumentumokat.

sa és ennek nyomán megalapozottabb következtetések levonása. De amíg nem találkozom jól bizonyított ellenérvekkel, fenntartom a hipotézist, amely szerint a közgazdaságtani felsőoktatás nagy (valószínűleg domináns) része nem magyarázza meg eléggé a kapitalizmusnak a jelen tanulmányban leírt igen fontos rendszerspecifikus tulajdonságát.

A közgazdaságtan főáramlatát gyakran vádolják azzal, hogy a kapitalizmus kedvező tulajdonságait reklámozza. Ha ez a szándéka, akkor meglehetősen gyenge munkát végez tanítás közben, mert meg sem említi a rendszer fő erényei közül az egyik legfontosabbat, az innovációra irányuló viharos erejű, megállíthatatlan hajlamot.

Amikor a növekedés méréséről beszélünk, mindenki a GDP-t tekinti az alapvető mutatószámoknak. A közgazdászok és statisztikusok nagy vívmánya, hogy a GDP-nek van egy működő definíciója és módszertana, amit mindenhol a világon egyöntetűen elfogadtak. Ám ez a fontos siker létrehozott némi renyheséget a fejlődés sikereinek és kudarcainak értékelésében. A figyelem túlzott mértékben a GDP növekedési rátájára koncentrált. Helyenként, időnként néhány más indikátor is figyelmet kap, például az infláció, a költségvetés, a fizetési mérleg vagy az egyenlőtlenség indikátorai. Viszont nincsenek széles körben elfogadott és rendszeresen megfigyelt indikátorok a technikai haladásban (a kifejezést ennek a tanulmánynak a szellemében értelmezve) elért sikerek és kudarok, a haladás gyorsulásának vagy lassulásának mérésére. A közép-kelet-európai poszt-socialista gazdaságok 1994–2000 körül érték el a GDP 1990 előtti szintjét, és a Szovjetunió utódállamai még később érték el oda vagy még mindig az alatt a szint alatt vannak. Igen – de közben az élet teljesen megváltozott a népesség egy nagy része számára. A jelenlegi tanulmány keretében nem említem a politikai rezsimben, a jövedelemelosztásban és a társadalmi mobilitásban bekövetkezett változásokat. Viszont kiemelem, hogy milyen fontos változásokat idézett elő az emberek mindennapi életében az innovatív folyamat által létrehozott új termékek és új technológiák felgyorsult használata. Panaszkodunk a GDP még mindig eléggé alacsony szintjével magyarázható súlyos gondokra, de a népesség számottevő része immár telefonnal és internettel csatlakozik a társadalom többi részéhez, sokkal több embernek van autója, modern háztartási készüléke, és sokkal több olyan új terméket használ, amely azelőtt csak a nyugati emberek számára volt elérhető. Megfelelő mutatószámokat és mérési módszereket kellene kidolgoznunk a mindennapi életre ható technikai haladás korrekt megfigyelésére és bemutatására.

Az igény, hogy más indikátorokkal egészítsék ki a GDP mérését, amelyek sokoldalúan tükrözik a jólétet és a fejlődést, jól ismert minden közgazdász és gazdaságstatisztikus számára. Fontos új kezdeményezések látnak napvilágot annak érdekében, hogy tökéletesítsék a növekedés mérését, és más mutatókkal bővítsék az aggregált termelésről szóló adatokat, amelyek az egészségről, az oktatásról, a jövedelemelosztásról stb. adnak tájékoztatást.²⁸ Aggódok, hogy az a néző-

²⁸ A Francia Köztársaság elnöke felkért egy közgazdászokból és statisztikusokból álló csoportot, Joseph Stiglitz, Amartya Sen és Jean-Paul Fitoussi vezetésével, hogy dolgozzanak ki új javaslatot a növekedés és fejlődés mérésének tökéletesítésére. Pillanatnyilag a jelentés első vázlatait küldték szét hozzászólásra szakértői körök számára (Stiglitz–Sen–Fitoussi, 2009).

pont, amelynek fontosságára e tanulmány próbál rámutatni – nevezetesen a technikai haladás hatása az életvitelünkre –, megint kimaradhat a statisztikai reformtörekvésekből, és nem kapja meg azt a figyelmet, amit megérdemelne.

A politikusok felelőssége

Mindaz, ami a fenti elemzésekből gazdaságpolitikai következtetésként levonható, nyilvánvalóan a politikai döntéshozók hatáskörébe tartozik. Most azonban a politikai tevékenység egy másik oldaláról tennék néhány megjegyzést. A politikai vezetők egyik hivatása: ők a nemzet *tanítói*. Szavaik orientálják az állampolgárok gondolkodását.

Munkatársam, Meszmann Tibor és néhány Magyarországon kívül élő kolléga segítségével elolvastuk a következő országok politikai vezetőinek több nyilvános beszédét: Bulgária, Horvátország, Csehország, Magyarország, Lengyelország, Szerbia, Szlovákia és Szlovénia. Mindegyik országban az államfő és/vagy a miniszterelnök, valamint egyes befolyásos ellenzéki pártok vezetőinek beszédeit vagy publikált írásait vettük elő. Megpróbáltunk olyan beszédeket vagy írott nyilatkozatokat kiválasztani, amelyek az ország sikereinek és kudarcainak általános áttekintését mutatják be (hasonlót ahhoz, mint milyen az Egyesült Államokban az Állam helyzete – *State of the Union* – című beszéd), és javarészt nagy nemzeti ünnepek vagy más jelentős események alkalmával hangzottak el. Az általunk elemzett szövegek többsége 2009 első nyolc hónapjából való. Néhány esetben sikerült olyan beszédeket is találnunk, amelyek az 1989-es események 20. évfordulóját ünneplik, és a poszt szocialista átmenet összefoglaló értékelését nyújtják.²⁹

Vizsgálatunk általános eredményeit könnyű összefoglalni. Az 53 beszéd és politikai nyilatkozat között nem volt egyetlenegy sem, amely megmagyarázná az *okozati kapcsolatot* a kapitalizmus és technikai haladás között, sem pedig azt, hogy a technikai haladás milyen hatást gyakorol az emberek életére. A kapitalizmusnak erre az érdemére nem mutattak rá, így nem győzhették meg az embereket arról, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet közelebb hozza őket az innováció, a modernizáció és a dinamizmus világához.

Egyik-másik politikai vezetőnek volt néhány szava a technikai haladásról. A politikusok többnyire kedvezően beszéltek a kapitalista rendszerről. Ám az ő beszédekben sem találtuk példát a fenitekben vázolt érvelésre. Az 53 nyilatkozat mintája elég nagy ahhoz, hogy hangos szóval jegyezzük meg: megrázó és kiábrándító ez a megfigyelés! Itt nem a szélsőjobboldal vagy a szélsőbaloldal radikálisan antikapitalista politikusainak a viselkedését tanulmányoztuk, hanem a kelet-európai politikai elit, az *establishment* szereplését. Olyan politikusokét, akik felváltva vannak hol kormányzati, hol ellenzéki pozícióban, és akik bizonyára barátai és nem ellenségei a kapitalizmusnak – és mégis elszalasztják a rendszert támogató jó érvek közül az egyik legjobbat.

²⁹ A megvizsgált dokumentumok a szerző irattárában találhatóak. Kívánságra a szerző az érdeklődő rendelkezésére bocsátja e dokumentumokat.

Tegyük hozzá azonnal, hogy közülük nagyon kevesen képesek arra, hogy kiálljanak a kapitalizmusért. A politikusok között kezd eléggé általánossá válni (mind a bal-, mind pedig a jobboldalon), hogy csak a rendszer sötét oldalát hangsúlyozzák.

Természetesen jobb lenne még több politikai beszédet és írott nyilatkozatot ellenőrizni. Szívesen fogadnék bármilyen további információt, beleértve ellenpéldákat, azaz például olyan beszédeket, amelyek kiemelik a kapitalizmus innovációt gerjesztő szerepét, és hozzáteszik a technikai haladás felgyorsulását az átmenet korszakában megvalósult sikerek listájához. Addig azonban, amíg meg nem cáfolják, fenntartom az állításom: valamennyi politikus – függetlenül, hogy a politikai spektrum melyik oldalán helyezkedik is el – felelős a „kapitalizmus→innováció→az életvitelben beállt változások” közti okozati kapcsolat magyarázatának elmulasztásáért. Egy ennyire kulcsfontosságú kapcsolat megértése hatásos ellenszer lenne az antikapitalista vélemények ellen – politikai vezetőink mégsem kínálják fel ezt az ellenszert.

Persze a jó érv elhanyagolása enyhébb véteknek minősül. Amit a leginkább felháborítónak találok, az a kapitalizmus elleni populista demagógia – miközben a demagógok nyugodt lélekkel felhasználják a kapitalizmus által létrehozott felfedezések és újítások mindegyikét. Erkölcsileg visszataszító látni politikai aktivistákat, ahogy egy szélsőséges antikapitalista találkozóra vagy tiltakozó tüntetésre mozgósítanak embereket – felhasználva ezekre a célokra a számítógépeket, a mobiltelefonokat, a műholdak és az optikai kábelek által biztosított kommunikációs csatornákat. Ez történik a posztoszocialista régióban: politikai aktivisták, akik még azt a nyilvánvaló tény is tagadják, hogy végbement a rendszerváltozás, felteszik populista antikapitalista szlogenjeiket egy blogra vagy egy internetes oldalra, elektronikus hangszórókon keresztül izgató beszédeket tartanak a csöcseléknek, és mobiltelefonokon keresztül tartják a kapcsolatot egymással – szemrebbenés nélkül kihasználva a kapitalizmus által létrehozott technikát.

Összekapcsolódás (interkonnektivitás) és demokrácia

Gyakorlatilag semmit sem tudunk biztosan arról, hogyan *értelmezik* és hogyan *értékelik* az emberek a „kapitalizmus→innováció→életvitelben beállt változások” okozati kapcsolatot. Viszont van bizonyos rálátásunk a kölcsönhatás ellentétes irányára, vagyis arra, hogyan hat a technikai haladás (pontosabban, az információs-kommunikációs szektor területén végbement fejlődés) a posztoszocialista országokban élő emberek politikai nézeteire. A 11., 12. és 13. táblázat a posztoszocialista régió válaszadóinak a demokráciával, a kapitalizmussal és a korábbi szocialista rendszerrel kapcsolatos attitűdjeit kutató felmérés adatait foglalja össze. A táblázatok a népeiséget két osztályba sorolják: internethasználókra és a nem használókra. A különbség eléggé lenyűgöző.³⁰ Azok, akik csatlakoztak a modern információs-kommunikációs technológia világához, kedvezőbben nyilatkoznak a demokráciá-

³⁰ Itt egy a tárgyhoz szorosan kapcsolódó kérdéshez érkezünk el: vajon a *high-tech* kommunikáció megjelenése növeli-e a társadalmi egyenlőtlenséget? A válasz kutatása túlmutat a jelenlegi tanulmány keretein.

ról és kapitalizmusról, és kritikusabbak a korábbi rezsimmel szemben. Ez kedvező jelenség. Az internet felhasználói immúnisabbak a régi szocialista berendezkedéssel kapcsolatos nosztalgikus érzések iránt, amelyek különösen a legutóbbi gazdasági válság óta sokakban felerősödtek.

11. táblázat

A demokráciával való elégedettség mértéke
(a népességet internethasználó és internetet nem használó csoportokra osztva)

Ország	Internethasználók		Internetet nem használók	
	átlag	százalék	átlag	százalék
Közép-Kelet-Európa	2,6	30	2,8	70
Cseh Köztársaság	2,5	42	2,8	57
Lengyelország	2,7	34	2,9	66
Magyarország*	2,2	23	2,4	77
Oroszország	3,0	14	3,1	86
Szlovénia	2,2	57	2,1	43

Megjegyzés. A táblázat 2. (illetve 4.) számoszlopában az internethasználók (illetve nem használók) aránya szerepel. A következő kérdést tették fel: „Mennyire elégedett a demokrácia működésével?” A válaszokat egy négyfokozatú skálán értékelték: 1 = teljes mértékben elégedett; 2 = bizonyos mértékig elégedett; 3 = nem túlzottan elégedett; 4 = kifejezetten elégedetlen. A táblázatban az átlagok jelennek meg (nem súlyozva).

*Fenntartással kezelem a Magyarország internethasználóira vonatkozó adatokat. A számok a többi statisztikához képest nagyon alacsonynak tűnnek – *K. J.*

Forrás. Rose (2004).

12. táblázat

A kapitalista gazdasági rendszer értékelése
(a népességet internethasználó és internetet nem használó csoportokra osztva)

Ország	Internethasználók		Internetet nem használók	
	átlag	százalék	átlag	százalék
Közép-Kelet-Európa	1,9	30	0,4	70
Cseh Köztársaság	2,5	42	0,7	58
Lengyelország	1,1	34	-0,9	66
Magyarország*	0,7	23	-0,5	77
Oroszország	0,9	14	-0,8	86
Szlovénia	1,6	57	0,7	43

Megjegyzés. A táblázat 2. (illetve 4.) számoszlopában az internethasználók (illetve nem használók) aránya látszik. A következő kérdést tették fel: „Mennyire elégedett a kapitalista rendszerrel?” A válaszokat egy 21 fokozatú skálán értékelték: -10 = legrosszabb, 0 = semleges, +10 = legjobb. A táblázatban az átlagok jelennek meg (nem súlyozva).

*Fenntartással kezelem a Magyarország internethasználóira vonatkozó adatokat. A számok a többi statisztikához képest nagyon alacsonynak tűnnek – *K. J.*

Forrás. Rose (2004).

13. táblázat

A szocialista rendszer értékelése

(a népességet internethasználó és internetet nem használó csoportokra osztva)

Ország	Internethasználók		Internetet nem használók	
	átlag	százalék	átlag	százalék
Közép-Kelet-Európa	1,1	30	3,7	70
Cseh Köztársaság	-2,6	42	0,6	58
Lengyelország	-0,4	34	3,4	66
Magyarország*	0,2	23	3,0	77
Oroszország	1,6	14	4,4	86
Szlovénia	3,0	57	4,0	43

Megjegyzés. A táblázat 2. (illetve 4.) számoszlopában az internethasználók (illetve nem használók) aránya látszik. A következő kérdést tették fel: „Mennyire elégedett a korábbi szocialista rendszerrel?” A válaszokat egy 21 fokozatú skálán értékelték: -10 = legrosszabb, 0 = semleges, +10 = legjobb. A táblázatban az átlagok jelennek meg (nem súlyozva).

*Fenntartással kezelem a Magyarország internethasználóira vonatkozó adatokat. A számok a többi statisztikához képest nagyon alacsonynak tűnnek – *K. J.*

Forrás. Rose (2004).

A most bemutatott empirikus eredmények összecsengenek egy másik téma, az összekapcsolódás (interkonnektivitás) kutatóinak megállapításaival. A kifejezés intuitív jelentését világosan jelzi a név: az egyének egymáshoz való kapcsolódása különféle technikai eszközök és eljárások segítségével. Az e-mail ebből a szempontból különösen fontos szerepet játszik. Minél több ember képes e-mailt küldeni másoknak, annál szorosabbá válik a kapcsolatok hálózata. Ez a jelenség egyértelműen megfigyelhető és jól mérhető.

Itt Christopher R. Kedzie izgalmas tanulmányára hagyatkozom, amelyben a szerző az összekapcsolódás mérésére szolgáló egyik apparátust használja fel (Kedzie, 1997a). Mivel nem vagyok ennek a területnek a szakértője, nem tudom elbírálni, vajon a Kedzie tanulmányában használt mérőrendszer a rendelkezésre álló eszközök közül a leginkább alkalmas-e arra a célra, amire felhasználja. Bár emiatt csak feltételesen fogadhatom el a választását, a tanulmány fő eredményeit bizonyára érdemes ismertetni. Kedzie megvizsgálta a demokrácia és az összekapcsolódás közötti korrelációt. Erről a korrelációról kiderült, hogy 0,73, ami erősebb a demokrácia és az egy főre jutó GDP korrelációjánál (0,57). Egy újabb, hasonló témájú tanulmány (Frisch, 2003) támogatja Kedzie eredményeit. Remélhetően folytatódik majd ez a sokat ígérő kutatás.

Ezen a ponton szeretnék visszatérni egy korábbi állításomra, amely szerint a modern információs-kommunikációs technológia fontos szerepet játszott a kommunista párt és a hivatalos marxista-leninista ideológia roppant erejének megtörésében. Abban a korábbi fejezetben olyan eseményeket vizsgáltam, amelyek húsz évvel ezelőtt zajlottak le a Szovjetunióban és a közép-kelet-európai szocialista országokban. Szó sincs arról, mintha a probléma idejét múlta volna!

Van két kicsi ország, Kuba és Észak-Korea, ahol nem sok változott a gazdaságban, és a vaskezü kommunista diktatúra még mindig uralkodik. Azután van két nagy ország, ahol távolba mutató reformokat hajtottak végre, és a gazdaságot engedték a kapitalizmus irányába elmozdulni – ám ez úgy ment végbe, hogy közben a politikai szerkezet nagyon keveset változott, fennmaradt az egypárti diktatúra. Hogyan fogja befolyásolni a modern információs-kommunikációs technológia ezeket az országokat? Kína és Vietnam mohón hasznosítanak minden előnyt, amit a technikai haladás forradalmi eredményei kínálnak – ugyanakkor félnek a következményektől. A vezetésnek két célja – maximális hasznot húzni a technikai haladásból és maximálisan védeni a hatalmi monopóliumát – homlok-egyenest ellentmond egymásnak, és így habozásba, előre- és hátrafelé lépésekbe, illetve ambivalenciába torkollik.

Egy másik jelentős elemzésre szoruló probléma a kilátások vizsgálata: milyen kölcsönhatás várható az innováció jövődő hullámai és az életvitel között?

Pesszimista napjaimon ördögi forgatókönyvek jelennek meg a szemem előtt. Jóslásra képes különleges tehetség nélkül is könnyen előrejelezhetjük a technikai teljesítmények kártékony használatát. Több jelentést olvastam a kínai kormány erőfeszítéseiről az internet politikai cenzúráját, bizonyos tévécsatornák sugárzásának blokkolását vagy szókimondó blogok bezárását illetően.³¹ Mivel a Kínában használt számítógépek egyre növekvő része otthoni gyártású, könnyű megoldani egy központilag irányított cenzúrázó szoftver beépítését az operációs rendszerbe. Sajnos a nagy nyugati vállalatok – megijedve a hatalmas kínai piac elvesztésétől – hajlandók a hivatalnokokkal együttműködni a politikai cenzúra kiterjesztésével kapcsolatos erőfeszítéseikben.

Amikor hatvan évvel ezelőtt Orwell megírta az 1984 című könyvét (Orwell, 1989), Nagy Testvérnek még nem állt rendelkezésére az a berendezés, amit a regényíró elképzelt. Viszont manapság már nem ütközne technikai nehézségbe kamerák és lehallgatókészülékek elhelyezése minden lakásban és irodában. Képzeljünk el egy jövőbeli Sztálint a megfigyelés és telekommunikáció legújabb szerkenyűivel, amelyeket arra fejlesztettek ki, hogy valamennyi állampolgárt megfigyeljenek!

Optimistább napjaimon elmenekülök a lidérces víziók elől, és abban reménykedem, hogy a modern technológia újra és újra decentralizációt szül – bármilyen erőfeszítéseket tesznek is a diktatúrák a központosítás fenntartására vagy fokozására. Ha a központosító feltalálja az információ blokkolásának egy új módját, lesz majd több száz és több ezer decentralizáló: leleményes számítógépfelhasználók, akik áttörnek a blokádon és akadályokon.³²

³¹ Lásd Chao (2009)-t és Timmer (2009)-t a politikai cenzúra alkalmazására Kínában. Lásd továbbá az internetcenzúráról szóló cikket a Wikipediában (Wikipedia, 2009b).

³² Az iménti lábjegyzetben Timmer (2009) egy az interneten kiadott cikkére hivatkoztam. A szerkesztő javaslatokat kért. Itt van az első megjegyzés: „Tehát mi az, ami megakadályozza a kínai állampolgárokat, hogy újraformázzák a merevlemezeiket, és a Windows kalózmásolatait telepítsék fel?”

Összefoglaló megjegyzések

Tanulmányom rengeteg témát fogott át. Nem állt szándékomban egy vagy két kérdésre korlátozni az írást. Hatalmas fehér terület tátong az összehasonlító közgazdaságtan és a posztszocialista „tranzitológia” amúgy igen színes térképén. Tanulmányom célja az volt, hogy *általános áttekintést* adjak a fehér zónáról.

Az igen nagy számú, értékes tanulmány közül csak néhányat említettem meg ebben az írásban. Mindegyik nagy témakörnek megvan a maga saját, széles körű irodalma, ám sajnos ezek az irodalmi hálók élesen elkülönülnek egymástól, nem hivatkoznak egymásra. A *link* (kék aláhúzott karakterek, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyik szövegből átugorjunk egy másikra) a modern kommunikáció kulcsszava és kulcsfontosságú technikai eszköze. Éppen ezek a linkek hiányoznak itt; a posztszocialista régióban végbemenő változásokat vizsgáló irodalomban nem teremtették meg a kapcsolatot azok között a művek között, amelyek vagy a politikával, vagy a gazdasággal, vagy a közvéleménnyel, vagy a technológiával, vagy az információs-kommunikációs szférával foglalkoznak. Javaslom az ilyen kapcsolatok, linkek létrehozását – ezeknek az egymástól elkülönített területeknek minden kutatója fontos új ismeretekre tehetne szert, új érdekes látószöveget nyerne. Nem helyezhettem el a valóságos, működő linkeket e szövegben, hogy csak rájuk kelljen kattintani, de legalább megpróbáltam felvillanyozni az olvasók képzeletét azzal kapcsolatban, hogy hova kellene a linkeket beírni. Tanulmányom hangsúlyát nem egyik vagy másik kapcsolat részletes leírására és elemzésére helyeztem, hanem a kölcsönhatások összességére szerettem volna felhívni a figyelmet.

Van tucatnyi további téma, amelyek átható kutatást, empirikus megfigyelést és elméleti elemzést érdemelnének, és amelyeket alig érintettem vagy egyáltalán meg sem említettem a tanulmányomban. A technikai haladás és a társadalom kapcsolatáról végzett kutatás multidimenzionális térben megy végbe. Azok a pontok, amelyeket ebben a tanulmányban megvitattam, egy altérben helyezkednek el – és tisztában vagyok azzal, hogy vannak a tárgyhoz tartozó dimenziók az általam vizsgált altéren kívül is.³³

³³ Megemlítek néhány dimenziót, amely nem jelenik meg a tanulmányomban:

– Milyen hatása van az információ és a kommunikáció új technológiáinak az egyén, a társadalom, a csoport, a település, az ország és az állam között fellelhető kapcsolatokra? Mire számíthatunk egyrészt a *high-tech* információ és kommunikáció, másrészt a nemzetállam és a globalizáció közötti kapcsolattal összefüggésben? (Castells 1996–1998, Nyíri, 2004, Webster és szerkesztőtársai, 2004).

Bárcsak fiatalabb lennék, annyi energiával, amennyit a fehérzóna egészének gondos kutatása igényelne! Micsoda izgalmas és intellektuálisan kihívó kutatási téma! Remélem, hogy tanulmányom arra biztat másokat, hogy erre a jórészt feltáratlan területre lépjenek. Mindenesetre magam is szeretném folytatni a rendszer politikai és gazdasági szféráinak változása és a technikai haladás közötti kölcsönhatás kutatását.

– A kapitalizmus jövője. Vajon az információ új kora a kapitalizmus alapvető tulajdonságainak radikális változásához vezet-e? Vagy létrehoz egy olyan új rendszert, amit már nem nevezhetnek kapitalizmusnak? (Két magyar közgazdász, Szabó Katalin és Hámori Balázs a következő alcímmel írt egy érdekes könyvet: *Digitális kapitalizmus vagy új gazdasági rendszer* (Szabó–Hámori, 2006, lásd továbbá Haug, 2003).

– Az információ és híradástechnika forradalmi változása hogyan hat az üzleti világ *gyakorlati* működtetésére, különösen a pénzügyi szektorban?

– Hogyan hat az új *információs korszak* a tulajdonjogokra, különösen a szellemi tulajdonjogokra?

– A problémák továbbgondolására lehetőség nyílik egy másik, az előbbiektől igen eltérő irányban: elvontabb filozófiai szinten újraformálhatjuk az emberi történelemmel kapcsolatos általános elméleteinket. Milyen hatást gyakorolnak a termelés technológiájában és az emberi interakciókban bekövetkező változások a társadalom intézményeire és a kormányzat funkcióira?

II. TANULMÁNY

Hiánygazdaság – többletgazdaság

A piac elméletéről

Bevezetés*

Impressziók

Ha belépünk az angol nyelvű Wikipédia (2010) *Shortage Economy* címszavába, az első oldalon egy fényképet láthatunk: vevők állnak sorban egy lengyel élelmiszerbolt előtt az 1980-években.¹ Valamennyi polc teljesen üres. Aki manapság felkeres egy lengyel élelmiszerboltot, zsúfolásig megtelt polcokat láthat: gazdag és színes választékban sorakoznak a hazai és a külföldről behozott termékek.

1999-ben Kínában jártam *A hiány* (1980) című könyvem kínai fordításának második kiadása alkalmából. (A könyv címe angolul és kínaiul is *A hiány közgazdaságtana* volt.) Kísérőim, a könyv szerkesztői és a munkát jól ismerő diákok elvittek áruházakba és élelmiszerpiacokra. Egyikük azt mondta: ideje megírni az új könyvet, a hiány közgazdaságtana helyett immár a többlet közgazdaságtanát.

A könyv megírására nem vállalkozom, de legalább egy tanulmány keretében megkísérlem körvonalazni a többletgazdaság közgazdaságtanának néhány alap gondolatát. A dolgozat központi gondolata így foglalható össze: a szocialista rendszer jellegzetes tulajdonsága a hiánygazdaság, a kapitalista rendszeré pedig a többletgazdaság.²

Schumpeter szerint a kutatás egy „preanalitikus kognitív aktussal” kezdődik, amely a nyersanyagot szállítja az elemzési erőfeszítésekhez. Ezt *vízió*nak nevezi. A vízió hatására új fényben látszódnak a dolgok (Schumpeter, 1954, 41–42. o.). Meg vagyok győződve arról, hogy az az élmény, amellyel a szocialista hiánygaz-

* A jelen szöveg a *Közgazdasági Szemlében* közzétett tanulmány revideált és több új résszel kiegészített új változata (Kornai, 2010a). Hálás vagyok a támogatásért, amelyet a tanulmány alapjául szolgáló kutatáshoz és a jelen szöveg megfogalmazásához számos kollégától kaptam. Külön is kiemelem Chikán Attila és Mátyusz Zsolt sokoldalú segítségét az adatok gyűjtésében és a problémák tisztázásában. Sok értékes, jól használható tanácsot kaptam a következő kollégáktól: Dániel Brooks, Dániel Zsuzsa, Gács János, Gyórfy Dóra, Lackó Mária, Madarász Aladár, Mátyusz Zsolt, Nagy Ágnes, Palócz Éva, Prékopa András, Richard Quandt, Simonovits András, Szász Domokos, Tóth István János és Mehrdad Vohabi. Sokra értékelem közvetlen munkatársaim, Fancsovits Rita, Magyar Ildikó, Reményi Andrea és Szécsi Katalin odaadó és figyelmes közreműködését az információk, az adatok és az irodalom gyűjtésében és a tanulmány megszerkesztésében. Köszönettel tartozom a Collegium Budapestnek, amelynek inspiráló légköre és hathatós gyakorlati segítsége megkönnyítette a feladat nehézségeinek leküzdését.

¹ Lásd Wikipédia (2010) *Shortage Economy*.

² Haboztam az elnevezésnél. A *többlet* (angolul *surplus*) mellett számításba jöttek a *bőség* (*plenty*), a *telítettség* (*glut*) vagy a magyarra lefordíthatatlan *slack* kifejezések. A *többlet* szó tűnik a legalkalmasabbnak a tanulmányomban leírt jelenség megjelölésére.

daság közgazdásza rácsodálkozik a kapitalista piac bőséges kínálatára, ilyesféle preanalitikus víziót sugalmaz. Fontosnak tartom ezt az impressziót. Éppen mert más rendszerrel hasonlítom össze a kapitalizmust – bizonyos értelemben saját ellentétével –, talán megláthatok benne olyat is, amit a mindig benne élő, megszokott látásmódjából kitörni nem tudó közgazdásztársaim nem vesznek észre.

Ha a főáramlat közgazdászaival beszélgetek a témáról, rendszerint csak félig értenek egyet velem. Arról könnyű meggyőzni őket, hogy a szocialista rendszer hiánygazdaság. De miért neveznénk a kapitalista rendszert többletgazdaságnak? Igaz, bőséges készlet van az üzletekben és a gyárak raktáraiban, a termelésben rendszerint létezik tartalékkapacitás, ám éppen annyi, amennyi kell. A termelő azért termel ennyit, és nem kevesebbet, a kereskedő azért tart ekkora készletet, és nem kisebbet, mert ennyi kell a piaci egyensúlyhoz. A szocialista gazdaság nincs egyensúlyban, de a kapitalista gazdaság igen. Van ugyan fluktuáció az egyensúly körül (most éppen igen nagy ez a kilengés), ám a tartós trend mégiscsak az egyensúly.

Csak az elnevezésen vitatkozunk? Amit a főáramlat piaci egyensúlynak hív, azt én többletgazdaságnak nevezem – valóban csak ez a különbség a kétféle kijelentés között? Ha így lenne, akkor ezen a ponton abbahagyhatnám az írást, mert pusztán elnevezéseken nem érdemes hosszasan vitatkozni.

Noha azonosak a jelenségek, amelyek az ő szemük előtt és előttem lejátszódnak, mást olvasunk ki belőlük, mert eltérő a látásmódunk. Ugyanazokat a tényeket (ugrásra kész nagy kapacitástartalék, bőségesen teli raktár, foglalkoztatást kereső munkaerő) én *érdemben* értelmezem másképpen. Lehet, hogy mindegyik termelő és kereskedő külön-külön, saját egyéni érdekeit mérlegelve, úgy gondolja: éppen ekkora készletet, illetve tartalékkapacitást kell tartania. És mégis, az összes raktáron lévő eladható termék és a tartalékkapacitások azonnali igénybevétele nyomán kis készlettel ugyancsak eladható összes termék együttesen több (sőt lényegesen több!) annál, mint amennyit a vevők összessége képes megvenni. Lehet, hogy a makroközgazdász azt állapítja meg: a foglalkoztatás megfelel a természetes rátának. Ám ettől még sok ember úgy érzi, kirekesztették a foglalkoztatottak köréből, és a társadalom teljesítménye nőne, ha őket is bevonnák a munkába.

Ha igazam van, és a kapitalista rendszer valóban többletgazdaság, akkor annak fontos következményei vannak. Hatást gyakorol a rendszer szereplőinek viselkedésére. A kapitalizmus számos vonása más megvilágítást kap. Ennyiben elemzésünk elősegítheti a kapitalizmus teljesebb *pozitív* megértését.³

Emellett adódnak figyelemre méltó *normatív* tanulságok is. A főáramlat közgazdásza restelkedik, ha egy kapitalista gazdaságban túlzott mértékű (*excess*) kapacitás, túl nagy készlet, túlkínálat mutatkozik. Ezt az erőforrások pazarlásának

³ A *pozitív* jelzőnek a magyar nyelvben több jelentése van. Kifejezheti valamely jelenség kedvező megítélését. Tanulmányom nem ebben az értelemben használja, hanem a tudományfilozófiában használatos fogalomként, a *normatív* jelző ellentétéként, a valóság lehetőség szerint minél inkább értékmentes leírását és magyarázatát célzó megközelítés megjelölésére alkalmazza.

tekinti. Én viszont a kapitalizmus egyik legfőbb erényének tartom, hogy többlet-gazdaság – igaz, olyan kedvező hatású tulajdonságnak, amely sokféle nemkívánatos mellékhatással jár együtt.

Fogalmi tisztázás első megközelítésben

Tudományos igényű dolgozattól megkövetelhető, hogy gondolatmenetét világosan definiált fogalmakkal fejtsse ki. A közgazdászok túlnyomó többségének nincs semmi problémája az olyan alapfogalmakkal, mint *kereslet* és *kínálat*. Samuelson híres tankönyvének korai kiadásaiban az egyik fejezet mottójaként szerepelt a mondás: „Még egy papagájt is képzett közgazdásszá tehetünk. Mindössze két szót kell megtanulnia: »kereslet« és »kínálat«.” (Samuelson, 1976 [1948] 126. o.) Sajnos, számomra ez a két fogalom – és hozzáteszem: a standard mikroökonómia számos más fogalma is – sok gondot okoz, de kritikai elemzésükre és a fogalmi eszköztár alaposabb bemutatására csak akkor kerülhet sor, amikor már körvonalaztam azokat a jelenségeket, amelyek vizsgálatára használni kívánom. Ezért két lépésben végzem el ezt a munkát. A bevezetőben csak laza körülírással érzékeltetem a javasolt fogalmakat. Tudomásul veszem, hogy olvasóim zöme a megszokott szótárt használja, és nem azt, amit én próbálnék bevezetni. Egyelőre tehát a következő fogalmi magyarázatokat bocsátanám előre.

Amit én *többletnek* nevezek, az nagyjában-egészében megfelel annak, amit a standard közgazdaságtan *túlkínálatnak* nevez, azaz olyan jelenségekre utal, amelyekben a kínálat meghaladja a keresletet.

A *többletgazdaságot*, ha jobb híján a standard szótárt használnám, hívhatnám *túlkínálati gazdaságnak* is, mint ahogy a *hiánygazdaságot* is átkeresztelhetnénk *túlkeresleti gazdaságnak*. Az előbbi a piacnak olyan állapota, amelyben igen gyakoriak a túlkínálati jelenségek, az utóbbi pedig olyan állapot, amelyben igen gyakoriak a túlkeresleti jelenségek.

Ha ennyit előre elmondok, akkor – remélhetően – a közgazdász olvasóban működésbe lépnek a kellő asszociációk, és mondanivalómat nehézség nélkül tudja majd követni. Később, ahogy haladok előre gondolataim kifejtésében, részletesen visszatérek a fogalmak pontosabb definiálására és ehhez kapcsolódva a mérés problémáira.

A tanulmányban alkalmazott megközelítés helye a közgazdaság-tudományi diskurzusban

Nincs a tanulmánynak szinte egyetlen mondata sem, amelynek ne lenne irodalmi előzménye. Minden közgazdasági iskolának sok mondanivalója van a piacról. A legkényvemesebb a „főáramlathoz” tartozó közgazdászok helyzete; nem kell sokat vesződniük a fogalmi kerettel és az általuk vizsgált részproblémák elemzésének elméleti megalapozásával, mert mindezt készen veszik át a tankönyvekből és a téma irodalmából.

Tanulmányom ezért felfogható vitairatként is. Néhány fontos kérdésben szembeszállok a főáramlat felfogásával, és más megközelítést javaslok.

Sajnos, még annyi könnyítés sem adatott meg nekem, hogy fenntartás nélkül csatlakozhatnék egyik vagy másik „heterodox”, a főáramlattal teljesen vagy félig-meddig szemben álló iskolához, és egyszerűen azok gondolati építményére húzhatnék fel még egy emeletet, vagy azok szótárát használhatnám.

Mindazonáltal nem érzem magam egyedül. Ha nem is a gondolatmenet egészét, de legalább annak számos fontos építőkövét szellemi elődöktől vettem át. Néhány kérdésben állításaim rokonságot vagy megegyezést mutatnak a főáramlat egyes tételeivel, több fontos ponton pedig szorosán kapcsolódom egyik vagy másik heterodox áramlathoz. Örömmel mutatom majd fel ezeket az átvételeket és átfedéseket.

Sok tényező késztetett a tanulmány megírására. A most végbement és még be sem fejeződött gazdasági válság minden lelkiismeretes közgazdászban önvizsgálatot indított el. Át kell gondolnunk: jó-e az eszköztár, amelyet a gazdasági folyamatok elemzésére használunk. Nálam ehhez az általános revíziós hullámhoz *személyes motívumok* is adódtak. Már több mint ötven évvel ezelőtt, *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című kandidátusi disszertációm írásakor „ráéreztem”, hogy a krónikus hiány a szocialista gazdaság egyik alapproblémája (Kornai, 1957). Későbbi munkáim, az *Anti-Equilibrium*, *A hiány* és *A szocialista rendszer* újra és újra előtérbe állították a hiány, a többlet, az egyensúly és a disequilibrium kérdéseit (Kornai, 1971, 1980, 1993). Visszatérő témám ez, amelytől – úgy látszik – egész életemen át nem tudok megszabadulni. Ám az, amit a jelen tanulmány kínál fel az olvasónak, nem egyszerűen visszatérés a régi témáimhoz. Miközben a téma állandó, elméleti ismereteim és a gyakorlatban szerzett tapasztalataim gyarapodtak az évtizedek alatt. Azt remélem, hogy az általam újra és újragondolt és tovább csiszolt elemzési eszköztár lépésről lépésre fejlődött. Szeretném azt hinni, hogy ez a mostani tanulmány a korábbinál árnyaltabb, néhány ponton korrigált, sok részletében alaposabban kidolgozott, mélyebb rétegekbe hatoló kidolgozása a korábbi elemzéseknek.

Korábbi kutatásaim a szocialista gazdaság folyamataira összpontosítottak, a kapitalizmus inkább csak az összehasonlítás kedvéért, ellentétes esetként jelent meg munkáimban. Most a súlypont áthelyeződik: a kapitalizmus vizsgálata kerül a középpontba. A jelen tanulmány tehát nemcsak az elemzési eszköztárt szeretné továbbfejleszteni, hanem mindenekelőtt az elemzés *tárgyában* is túllép korábbi munkáimon.⁴ Amivel most próbálkozom, egy félkör kikerekítése, egy félig kirakott puzzle néhány hiányzó elemének beillesztése.⁵ Azt szeretném igazol-

⁴ Noha a jelen tanulmány az ímént felsorolt munkákhoz csatlakozik, a bennük foglalt kutatási eredményekre épül – nem várhatom az olvasótól azok előzetes ismeretét. Igyekeztem mondanivalómat úgy megfogalmazni, hogy az is követni tudja, aki még egyetlen korábbi munkámat sem olvasta. Hozzá kell azonban tennem: lényeges segítséget ad tanulmányom megértéséhez *A szocialista rendszer* című könyvem ismerete (Kornai, 1993). A jelenlegi kutatás az 1993-as munka folytatásának tekinthető.

⁵ Sajnos, még mindig hiányoznak elemek, a puzzle teljes kirakásához nélkülözhetetlen darabok! A következő pontban tájékoztatni fogom az olvasót arról, hogy a tanulmány nem foglalkozik a monetáris szférával, holott anélkül nem adható átfogó magyarázat a piac működéséről.

ni önmagam számára (és talán az olvasót is sikerül erről meggyőznöm), hogy a munkáimban alkalmazott eszköztár és megközelítés alkalmas a kapitalizmus piacának elemzésére is.

Az elemzés tárgyának határai és szerkezet előzetes áttekintése

Alapjában véve a kapitalista rendszerrel foglalkozom, a szocialista rendszer egyes jelenségeit csupán néhány helyen érintem, és ott is csak az összehasonlítás kedvéért.⁶

A modern kapitalizmust a vegyes gazdaság jellemzi, amelyben a magántulajdon és a piaci mechanizmussal koordinált szféra mellett jelentős szerepet játszanak a köztulajdon és más tulajdonformák, valamint a bürokratikus mechanizmusokkal koordinált tevékenységek.

Tanulmányom első öt fejezete kizárólag a piaci szférával foglalkozik, a 6. fejezetben szóba kerül a nem piaci szféra is.

Csupán a termékek és szolgáltatások piacát, valamint a munkaerőpiacot, azaz a *reálszférát* vizsgálom. Nem foglalkozom részletesen a *monetáris szférával*, a pénzügyi szektorral, valamint a pénz, a hitel, a pénzügyi eszközökbe való befektetések piaci jelenségeivel, sem pedig az állam fiskális és monetáris politikájával, legfeljebb egy-két helyen érintem ezt a témakört.

Elismerem, hogy szinte lehetetlen úgy beszélni az áruk és szolgáltatások, valamint munkaerő piacáról, hogy közben teljesen kirekesztjük a pénzügyi szektor, tehát a pénz, a hitel, a kamat, a monetáris és fiskális politika vizsgálatát, valamint ennek a két szférának az interakcióját. Szinte lehetetlen – mégis rászántam magam erre a merev elhatárolásra. Nem túl nagy terjedelmű tanulmány megírására vállalkozom, nem pedig egy nagy könyvre, amely átfogná a kapitalizmus egész rendszerét.

Noha a rendszer működésének rendkívül fontos szegmenseit rekesztettem ki a tanulmány tárgyköréből, az így is igen széles maradt. Kénytelen leszek igen röviden érinteni nagy és nehéz kérdéseket, amelyek mindegyikéről hatalmas irodalom áll rendelkezésre, és különálló tanulmányokat érdemelne.

Az olvasó könnyebb eligazodása érdekében előre felvázolom a tanulmány szerkezetét.

A 2–6. fejezet tárgyalja az *alapesetet*. Az alapeset vizsgálata során a 2–5. fejezet leírja a *jelenséget* és azokat az *okozati összefüggéseket*, amelyek a jelenséget létrehozzák és reprodukálják. A 6. fejezet a *következményeket* és azok értékelését tárgyalja.

A 7. fejezet az alapesettől eltérő *speciális esetekkel* foglalkozik. Mire a tanulmány végére ér az olvasó, világossá válik, mit nevezek alapesetnek, és mit speciális eseteknek.

⁶ Mindazt, amit a jelen dolgozatban tárgyalt kérdésekkel kapcsolatban a szocializmusra vonatkozóan el akartam mondani, *A szocialista rendszer* című könyvemben foglaltam össze (Kornai, 1993).

A termékek és szolgáltatások piaca – a többlet reprodukálásának mechanizmusa

Gazdaságtörténeti példa – az amerikai telefonágazat

Egy gazdaságtörténeti példával szeretném közelebb hozni az olvasóhoz azokat a jelenségeket, amelyeket később általánosabb szinten tárgyalunk. Tekintsük át röviden, mi történt az Egyesült Államokban a telefonellátás terén (Grover–Lebeau, 1996, Atkin–Lau–Lin, 2006). A beszámolót az 1980-as évtized elejével kezdjük, amikor még szinte kizárólag vezetéken továbbították az üzeneteket, és közel monopolhelyzetben volt a gigászi méretű AT&T konzern.

Lényeges változások következnek be először is a *technológiában*. Az 1980-as évek vége felé kezd egyre gyorsabban elterjedni a mobiltelefon használata (King–West, 2002).⁷ A későbbi technológiai változásokra rövidesen rátérünk.

Fordulat megy végbe a *piaci struktúrában*. 1984-ben szövetségi törvény rendeli el az AT&T kisebb egységekre való feldarabolását. Ezt követően többször változik a piaci szereplők összetétele, vállalatok egyesülnek vagy osztoznak, egyes vállalatok belépnek, mások kilépnek a piacról. Ami e sokféle változás közben mindvégig fennmarad, az a piaci forma alapvető struktúrája. Nem monopólium többé, de nem is tökéletes atomisztikus verseny, hanem kisszámú, hatalmas erejű, egymással rivalizáló cégek *monopolisztikus versenye*.

Ez a jellegzetes piaci struktúra oka is, következménye is a szektor dinamizmusának. Újabb és újabb innovációk jelennek meg. A mobiltelefon most már nemcsak hangüzeneteket, hanem írásos üzenetet, majd később képeket is továbbít. A könnyen zsebre vágható kis mobiltelefon-készülék mind több funkciót képes ellátni: hangüzenet közvetítése mellett fényképezhetünk vele, és a fényképeket tárolja, kalkulátorként is működik és így tovább.

Az innováció másik iránya az, hogy a hangüzenet továbbítása nem kötődik a hagyományos értelemben vett telefonkészülékhez. A korábban más célokra használt számítógépre olyan szoftver telepíthető, amely a hang továbbítására alkalmas: megjelenik a *Skype* és a hozzá hasonló többi hálózat. A hang továbbítását kiegészíti a telefonálóról felvett kép közvetítése a két beszélgető partner között.

A számítógép és a telefónia funkcióinak egyesítése más formákban is megvalósul. Megjelenik az iPhone és később az iPad, valamint sokféle versenytársuk: zsebben hordozható kis készülék látja el igen könnyen kezelhető módon nemcsak

⁷ Kivételes történet! Többnyire az Egyesült Államok jár az élen az innovációban, és Európa követi. A mobiltelefon-hálózatok terjedésében fordított volt a sorrend.

mindazokat a feladatokat, amelyeket ekkor már a mobiltelefon-készülék képes elvégezni, hanem sok más információhordozó és szórakoztató funkciót is.

Minden újabb innovációs hullám újabb termelőket-szolgáltatókat von be az ágazatba, régebbi cégek eltűnnek vagy jelentéktelenné válnak. Ám fennmarad a piaci struktúra fontos karakterisztikuma: néhány óriáscég uralja a piac túlnyomó részét, egymással versenyezve, egymást kiegészítve, esetleg kooperálva és/vagy egymást kiszorítva.

Kínálati oldalon nem húzhatók meg egyértelműen az ágazat határai. Idetartozik az egész kínálati hálózat, az újítások kifejlesztésében közreműködő kutatócégek, a műszaki felszerelések gyártói, a távkommunikáció szolgáltatóvállalatai, a készülékek és a programok kereskedelmi értékesítői, a szoftverek készítői és így tovább. Elmosódnak az ágazati határok: a távbeszélősféra összefolyik a számítógépszférával vagy a szórakoztatóiparral vagy a fotográfiaiparral és így tovább.

Hasonlóképpen cseppfolyósak a határok, ha a vevő igényeit próbáljuk osztályozni. Azelőtt élesen elválaszthattuk az egyén igényét távbeszélésre, levelezésre, táviratok küldésére, fényképezésre, tanulásra, információk *ad hoc* megszerzésére stb. Most egy-egy technológiai vonal ezek közül több igényt egyszerre elégít ki. Már csak az elmosódott körvonalak miatt sem egyértelmű, milyen „kínálathalmaz” állítható szembe miféle „kereslethalmazsal”.

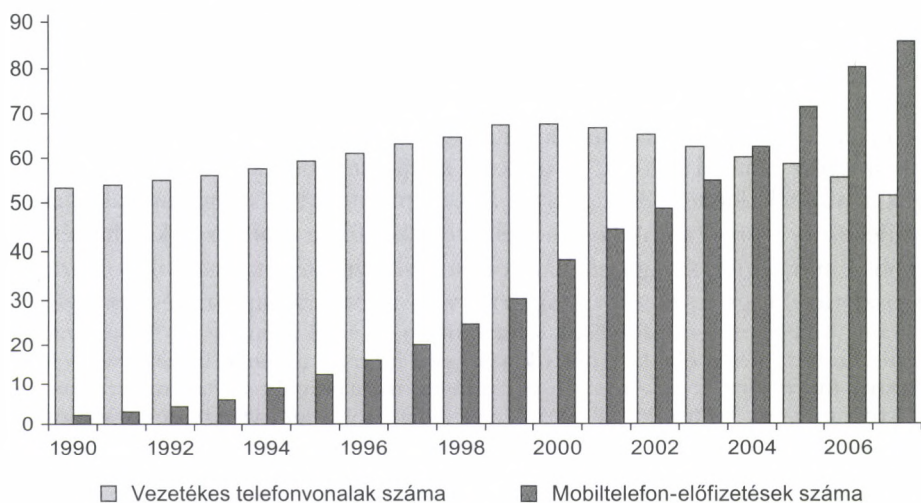
Mindegyik vállalatnál érvényesül a növekvő skáláhozadéokra (*increasing return to scale*) vonatkozó összefüggés. Igen jelentős a belépéshez szükséges kezdeti beruházás, valamint a későbbi üzemeltetéshez szükséges fix költség. Minél nagyobb az értékesítés volumene, annál inkább eloszlik ez a fix költség. Mindegyik vállalat érdeke minél több vevőt rábírnai arra, hogy az ő készülékét és az ő szolgáltatását használja, ne a riválisét. A volumen növelésének határát nem a költségekkel kapcsolatos megfontolások szabják meg, hanem az értékesítés korlátai.

Robogva halad előre a teremtő rombolás schumpeteri folyamata, mégpedig a teremtés gyorsabban megy végbe, mint a rombolás. Rendkívül nagyok az erők, amelyek belépésre és expanzióra készítenek. Ugyanakkor a kilépést és kiszorítást nagy hatású fékek lassítják. Aki egyszer már belépett az ágazatba, az foggalkörömmel ragaszkodik ahhoz, hogy a versenyzők között maradjon, akár veszteségek árán is. Amikor tömegesen terjed a mobiltelefon, elkezd visszaszorulni a vezetékes telefon (*1. ábra*). Ám a visszavonulás üteme elég lassú. Szó sincs arról, hogy amint eggyel több a mobilt használók létszáma, mindjárt eggyel csökken a vezetékes telefont használók létszáma. Sokáig párhuzamosan él a két hálózat egymás mellett; sőt megszervezik összekapcsolásuk technikai feltételeit is. A különböző távbeszélési technológiák és azok technológiai elágazásai együttesen igen nagy többletkapacitással rendelkeznek. Más szóval, nagy túlkínálat mutatkozik telefon jellegű szolgáltatásokból.

Több évtizedes folyamatot tekintettünk át szinte távirati stílusban. Ha a piacelmélet közgazdászkatatói e hosszú időszak bármely napján megállították volna egy rövid egyéni interjúra a termelő- és szolgáltatócégek vezetőit, és megkérdezték volna: „Tudna-e több (jóval több!) felhasználót telefonszolgáltatással ellátni, mint ahányat most kiszolgál?” – valószínűleg valamennyien határozott *igennel* feleltek volna. Ez jellegzetesen túlkínálati megnyilvánulás. Ebben az értelemben a telefonszféra piaca az állandó túlkínálat állapotában van.

1. ábra

Száz lakosra jutó vezetékes telefonvonalak és mobiltelefon-előfizetések száma az Egyesült Államokban, 1990–2007

Forrás. International Telecommunications Union (2007).

1. táblázat

Száz lakosra jutó vezetékes telefonvonalak száma néhány szocialista országban és az Egyesült Államokban, 1980–1988

Ország	1980	1984	1988
Bulgária	10,2	15,6	21,3
Egyesült Államok	40,8	46,8	50,8
Lengyelország	5,5	6,4	7,8
Magyarország	5,8	6,6	8,2
Románia	7,3	8,4	9,8
Szovjetunió	7,0	9,6	12,3

Forrás. United Nations Statistics Division (2009a).

És most vessük össze a fentiekben leírt történetet legalább egy pillantás erejéig a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok 1980-as évekbeli állapotával (1. táblázat)! Sok háztartás éveken át képtelen elérni, hogy telefonvonalat kapjon. Vagy évekig kell sorban állnia és várakoznia a hálózatra való belépésre, vagy csak különös kiváltsággént kaphatja meg a soron kívüli hozzáférést. Azok is, akik beléphettek a hálózatra, sokat vesződnek telefonáláskor, mert a hálózat túlterhelt, gyakran kell hosszasan várni a kapcsolat létrejöttére. Ha akkor az állami

telefontársaság vezetőinek ugyanazt a kérdést teszi fel a kutató, amit az amerikai üzleti vezetőktől kérdezhetett volna: „Tudna-e több (jóval több!) felhasználót telefonszolgáltatással ellátni, mint ahányat most kiszolgál?” – a válasz biztosan harsány *nem* lett volna. A megkérdezett nyomatékosan utalt volna a telefonvonalra türelmetlenül várakozók hosszú sorára. A telefonszféra tehát abban a rendszerben az állandó túlkereslet állapotában volt.

Így működik a távbeszélés területén a többletgazdaság az egyik rendszerben, és a hiánygazdaság a másik rendszerben.⁸

Kínálati folyamatok

A gazdaságtörténeti példában megjelennek azok a vonások, amelyek általánosan jellemzik a kapitalista piac működését. Feladatunk most felvázolni az elméleti általánosítás körvonalait.

Ha a piac működése szóba kerül, minden közgazdász szeme előtt felvillan a bevezető tankönyv ismerős ábrája: az egy terméket előállító, profitot maximalizáló vállalat határköltséggörbéje, a keresleti görbe, a metszéspontnál az egyensúlyi ár és az optimális volumen. Szakadjunk el ettől a képtől, amely – más absztrakciókról most nem is szólván – *statikus* pillanatfelvételen ábrázolja a vállalat döntési problémáját. Szeretnék túllépni a tankönyvi modellek legszorongatóbb korlátján, az elemzés statikus jellegén. Inkább válasszuk a kevésbé elegáns verbális megfogalmazást, de összpontosítsuk figyelmünket a piac *dinamikájára*.

Kezdjük a kínálattal! A kínálat alakulása dinamikus folyamat, a változások több dimenzióban mennek végbe.

- Folytonosan változik az a sokaság, amelynek tagjai a terméket vagy szolgáltatást kínáló egységek, vállalatok vagy egyéni termelők-eladók. Állandó a belépés, a bent lévő egységek között egyesülések mennek végbe, más egységek részekre hasadnak, és végül állandó a kilépés. A sokaság demográfiája örökös változást mutat.⁹
- Folytonosan változik a termékeknek és szolgáltatásoknak a vevők számára felkínált konkrét választéka. Hosszú időt tekintve nő a választék, differenciálódik a termelés. Folytonosan új termékek jelennek meg, régiéik tűnnek el. A választék szüntelen cserélődése minden egyes termelőnél-eladónál megfigyelhető, és még inkább érzékelhető, ha sok vállalat együttesét, egy-egy ágazatot vagy az ország egész gazdaságát tartjuk szem előtt.
- Ha az összesített adatokat vizsgáljuk, akár ágazati, akár makroszinten, rövid és középtávon állandó fluktuációt látunk, történelmi léptékkal mért hosszú távon pedig tartós növekedést.

⁸ Az összehasonlítás tárgyilagossága megköveteli, hogy megjegyezzük: a rendszerváltás időben egybeesett a technikai fejlődésben bekövetkezett ugrással, a mobiltelefon bevezetésével. A rendszerváltás valószínűleg e technikai ugrás nélkül is felgyorsította volna a telefonhálózat bővülését, de ennek mértéke kontrafaktuálisan nem állapítható meg.

⁹ Lásd Bartelsman és szerzőtársai (2004) tanulmányát, amely részletesen bemutatja az OECD-országok vállalati demográfiáját.

Miközben a kínálat örökösen változik, vele együtt folytonosan többlet is keletkezik, azaz olyan termékmennyiség, amelyet a vevők összessége nem vett meg, illetve olyan kapacitás, amelyet a felhasználók összessége nem vett igénybe. Az el nem adott, készletben lerakódott termék és a fel nem használt kapacitás képződése maga is dinamikus folyamat.

Miért jön létre a többlet? Miért jelennek meg széles körben túlkínálati jelenségek? Ennek magyarázatául négyféle hajtóerőt vázolok fel.

1. Monopolisztikus verseny. Chamberlin (1962) [1933] és Robinson (1969) [1933] úttörő munkássága óta már beépült a főáramlat doktrínájába a korlátozott (nem tökéletes) verseny elmélete. Ez fontos elméleti érveket szolgáltat a fejtegetésemhez, hiszen igazolja, hogy a monopolisztikus versenyben részt vevő vállalatnál többletkapacitás (*excess capacity*) keletkezik. Saját elhatározásából nem megy el a volumen megszabásakor addig a határig, ameddig a tökéletes versenyben működő vállalat elmenne. Önként, saját profitjának maximalizálása érdekében ennél kisebb mértékben használja csak ki a kapacitását.¹⁰

A továbbiakban azokra a piacokra összpontosítom a figyelmet, amelyben korlátozott, nem tökéletes piaci struktúra érvényesül, mégpedig az a forma, amelyet az irodalom többnyire monopolisztikus versenynek hív. (Szerencsésebb lenne az ugyancsak előforduló *oligopolisztikus verseny* elnevezés, de inkább az előbbi kifejezés terjedt el.¹¹)

A monopolisztikus versenyben a vállalat nemcsak kedvezőbb árajánlással hódíthatja el a vevőt konkurensaitól, hanem más, nem ár jellegű csábítással is: jobb minőségű árut ad, udvariasabb kiszolgálást biztosít, esetleg speciális extra-szolgáltatást (például házhoz szállítást) vállal és így tovább. És ami a legfontosabb: új termékeket vezet be – de erről mindjárt külön is szó lesz.¹²

2. A kereslet bizonytalansága. Egy kiskereskedelmi eladóhely lesz a szemléltető példa. Az üzletben a termékek meghatározott körét árulják, például a háztartásban használatos villamos készülékeket, valamint elektronikus berendezéseket,

¹⁰ Plasztikusan fejt ki a monopolisztikus versenynek ezt a vonását Evsey D. Domar remek cikke, mégpedig ugyanahhoz a témakörhöz kapcsolódva, amellyel a jelen tanulmány foglalkozik: miért mutatkoznak szisztematikusan túlkínálati jelenségek a kapitalista piacgazdaságban (Domar, 1989). Sok olyan művel találkoztam az irodalomban, amely egyik vagy másik vonatkozásban rokonságot mutatott saját gondolatmenetemmel, és amelynek egy-egy argumentumát felhasználhattam. Am csak egyetlen írás került a kezembe, amellyel nemcsak részlegesen, de teljes egészében közeli szellemi rokonságot érzek, és ez Domar tanulmánya.

¹¹ Nem ismeretes előttem olyan statisztika, amely kimutatná, hogy egy adott országban egy meghatározott időszakban a termékek és szolgáltatások összes forgalmának mekkora része bonyolódik a tökéletes verseny struktúrájában működő piacon. Inkább csak „megérzés” alapján kockáztatnám meg az állítást, hogy ez az összeforgalom aránylag csekély hányada. A domináns piaci forma a monopolisztikus verseny.

¹² Weitzman (2000) modelljében, amelyet a szocialista és a kapitalista gazdaság összehasonlítására használ fel, központi szerepet játszik az *E* változó, az *eladási erőfeszítés* (*selling effort*). Weitzman rámutat: a monopolisztikus verseny magas *E*-t kényszerít ki a termelőkől és eladóktól, ellentétben a központosított tervgazdasággal, amelyben az *E* változó értéke alacsony.

a jégszekrénytől a laptopig, a tévékészüléktől a nyomtatókábelig. (Ez jól ismert kiskereskedelmi profil.) A példa a kiskereskedelemmel és termékek forgalmával foglalkozik, és ennek megfelelően a többlet raktározható termékkészlet formájában jelenik meg. Mondanivalóm azonban ennél általánosabb. Nemcsak a kiskereskedelemről szól, hanem minden termelőről és eladóról. Nemcsak termékekről, hanem szolgáltatásokról is. Nemcsak termékkészletekről, hanem termelésre vagy szolgáltatásra azonnal vagy igen rövid késleltetéssel felhasználható többletkapacitásokról is.

Visszatérve a kiskereskedelmi példára, az eladó nem tudja pontosan előre kiszámítani, hogy mikor hány vevő keresi fel őt, és azok pontosan milyen terméket kívánnak vásárolni. Szeretné, ha minél ritkábban fordulna elő, hogy a vevő csalódottan távozik, mert nem találta meg a keresett árut. Nevezzük *biztonsági szintnek* a vásárlási szándékukat teljesítő vevők részarányát a boltban megforduló összes vevők számához képest.¹³ Tegyük fel, hogy ismert azoknak a termékeknek a köre, amelyek az üzlet meglátogatásakor egyáltalán számításba jöhetnek a vevő vásárlási tervében, ám a kereslet konkrét összetétele és összesített volume bizonytalan. Nyilvánvaló, hogy minél magasabb biztonsági szinttel kívánják működtetni a kereskedést, annál nagyobb készletet kell tartani.

Az operációkutatás irodalmában sokféle modell ismeretes a fenti probléma számszerű kezelésére.¹⁴ A célszerű készlet nagyságát számos tényező befolyásolja, amelyek közül most csak néhányat említek.

- Noha a kereslet bizonytalan, a jó eladó mégis sokat tud annak várható összetételéről, az ingadozások terjedelméről és kilengéseiről (Ramey–West, 1999).
- A készlet utánpótlása többnyire nem folytonos, hanem lüktető jellegű, adagokban megy végbe. A célszerű készletezési politika a beszállítókkal kooperálva alakul ki.
- Minden csalódottan távozó vevő veszteség. De a túl sokáig veszteglő, lassan forgó készlet is az. Józanul mérlegelni kell e kétféle veszteség súlyát.

Tanulmányom nem az operációkutatás készletmodellezési irodalmához kíván hozzájárulni, hanem a közgazdaságtan elméletéhez. A valóságos üzleti gyakorlat megfigyelőként tudomásul vehetjük, hogy az egyik kereskedésben szerencsés, a másikban kevésbé ügyes az utánrendelési és készletezési politika. Sok termelőnek-eladónak nincsen kiforrott készletezési politikája, hanem egyszerűen múltbeli tapasztalataira hagyatkozva, szinte ösztönösen határozza meg, mikor mennyi árut rendel. Ám így is igaz marad a megállapítás, hogy az éles monopolisztikus

¹³ A számítás jellegétől függően esetleg célszerű más formában megadni a biztonsági szintet. A kielégített vevők száma/összes vevők száma hányados helyett például előírható biztonsági szintként a kielégített vételi szándék volumenének és a teljes vételi szándék volumenének hányadosa.

¹⁴ A készletek és kapacitástartalékok képzésével kiterjedt irodalom foglalkozik; a témát több tudományág vizsgálja, elsősorban a mikroökonómia, az operációkutatás és a vezetéstudomány (lásd például Chopra–Meindl, 2003, 11. és 12. fejezet és Toomey, 2000). A témakör matematikai modelljei sokféle apparátust alkalmaznak, így többek között a sztochasztikus folyamatok és a sztochasztikus programozás elméletét (Prékopa, 1995).

versenyben álló eladó egyik fő eszköze piaci pozíciójának megőrzésére és javítására a vevőigények teljesítésének magas biztonsági szintje. Ezt pedig azzal érheti el, hogy nagy és jó összetételű készletet tart.

A többletgazdaság egyik fő jellegzetessége, hogy a keresletet magas biztonsági szinttel elégítik ki. A termelő-eladó *saját* üzleti sikerei érdekében arra törekszik, hogy az eladók *összességét* tekintve túlkínálati állapot alakuljon ki.

Kilépve a kiskereskedelmi szektorból, hasonló gondolatmenettel írhatjuk le a termelővállalatoknál képződő kapacitástartalékok és készletek problémáit is.

A gyakorlati üzletpolitika kialakítását szolgáló preskriptív operációkutatási modellező kiindulhat abból, hogy adva van a biztonsági szint, és ehhez keresi a készlet vagy kapacitástartalék célszerű nagyságát és összetételét. A mi deskriptív-pozitív elemzésünk számára viszont érdemes feltenni a fordított irányú kérdést. Adva vannak a készletek, adva vannak a kapacitástartalékok – olyanok, amilyenek. Milyen biztonsági szinttel elégítik ki a keresletet? Kár, hogy eddig nem végeztek ilyen megfigyeléseket és számításokat sem a kapitalista, sem a szocialista rendszerben. Meg vagyok győződve arról, hogy a többletgazdaságban magas, a hiánygazdaságban pedig alacsony a biztonsági szint.¹⁵

3. *Innováció, teremtő rombolás.* Az 1. pontban a többletképzés irányába ható erők akkor is érvényre jutnának, ha a technikai fejlődés stagnálna. Ám nem stagnálna, hanem megállíthatatlanul halad előre!¹⁶ A korlátozott, nem tökéletes, monopolisztikus versenyben nagy előnyhöz jut az a termelő-eladó, aki valami újat kínál a vevőjének, olyan terméket vagy szolgáltatást, amely nem található meg a versenytársak kínálatában. Ez elsősorban azokra az innovátorokra érvényes, akik egy-egy forradalmian új terméket világviszonylatban elsőnek vezetnek be. De az állítás kiterjeszhető azokra is, akik az úttörő első újító nyomdokain haladva elsőek a követők között, akár a forradalmi újítás országában, akár más országban.

Hogyan hat ez a gazdaságban mutatkozó többletre? Pusztán annak következtében, hogy az egyik helyen valami új jelent meg, és kezdi magához vonzani a keresletet, még nem tűnik el azon nyomban a régi. Sok minden készlet maradásra.

Az előállító üzemek egy részében termékspecifikus a fizikai felszerelés és a dolgozók szaktudása. Az újítás követéséhez esetleg új tőkebefektetésre lenne szükség, át kellene képezni a munkaerőt, vagy új embereket kellene felfogadni. Ha végképp nincs lehetőség az átállításra, akkor veszendőbe megy az eddigi befektetés, mégpedig nemcsak a fizikai felszerelés, hanem mindaz a fáradság és szellemi munka, amit az eddigi termék bevezetésére és népszerűsítésére fordít-

¹⁵ A különbséget csökkenti a hiánygazdaság vásárlójának az a beidegződése, amely józanul számításba veszi: bizonyos általa kívánt termékeket reménytelen megtalálni az üzlet polcain. Ez a kapitalizmus munkaerőpiacának egyik jól ismert jelenségére hasonlít: az „elbátortalanított munkásra” (*discouraged worker*), aki már feladta a munkahely keresését.

¹⁶ E könyv 1. tanulmánya részletesen kifejti ezzel kapcsolatos mondanivalómat, és áttekintést ad a probléma irodalmáról. Az előző és a jelenlegi tanulmány fejtegetései szorosan kapcsolódnak egymáshoz.

tottak. Sok tőke és sok munka fekszik az eddigi terméket előállító üzemben; érthető, hogy a tulajdonosok futnak a pénzük után, a munkavállalók pedig ragaszkodnak a munkahelyükhöz. Sokszor az állam is hozzájárul a kivonulásra (*exit*) ítélt vállalatok mesterséges életben maradásához. (Ezt a jelenséget neveztem el a költségvetési korlát felpuhulásának – később még visszatérünk rá.)

Végeredményben az új termék vagy szolgáltatás előállítására alkalmas kapacitás hozzáadódik a régi kapacitáshoz. Még ha a régi kapacitás részaránya lassan csökken is, az új és a még fennmaradó régi kapacitások együttesen többletet hoznak létre a kereslethez képest. Ez az állandósult túlkínálati állapotot létrehozó mechanizmus egyik legfontosabb összetevője.

Schumpeter (2010) [1942] sokszor idézett szavait használva: a teremtés üteme – úgy tűnik – nagyobb, mint a rombolásé. A többlet reprodukálása egyébként végbemehet akkor is, ha nem áll fenn ez az ütemkülönbség. Ha már az induláskor létezett többlet, az induló arány (például a többletkapacitás/összes kapacitás arány) akkor is fennmarad, ha a teremtés és a rombolás folyamatának sebessége azonos. Számomra teljesen valószínűtlennek tűnik, hogy az eltolódás az ellenkező irányban menne végbe, azaz a rombolás, a leépülés tartósan, hosszú időszakon át gyorsabb lenne, mint a teremtés. Nem látok példát arra, hogy egy régi termék gyorsabban tűnt volna el, mint amilyen sebességgel egy új termék teret hódított volna.

Amit a fentiekben vázlatosan kifejtettem, az megfogalmazható lenne formalizált elméleti modellekben is. A *teremtés* és a *rombolás* folyamata remélhetően leírható statisztikailag megfigyelt mutatószámokkal. Mindenképpen olyan sejtésekről van itt szó, amelyek igazolhatók vagy cáfolhatók.

Felhívom a figyelmet arra, ami az 1–3. hajtóerőkben közös: nevezetesen az *eladók közötti verseny* és a *többletjelenségek* közötti összefüggés. A többlet oka is, következménye is a versenynek. Olyan piaci helyzetben, amikor a kínálat mindenütt pontosan azonos a kereslettel, mi készítené az eladót a versenyre? Ez a dermedt megnyugvász állapota. A többlet jelenléte lehetővé teszi a versenyt (mert a vevő válogathat), és készítené is a rivalizálásra (mert az eladó meg akar szabadulni a többlettől). És megfordítva, a verseny, a rivalizálás állandóan újratermeli a többletet.

4. *Skáláhozadék (economies of scale)*, vagyis a *volumen függvényében keletkező megtakarítások*. A standard mikroökonomia legegyszerűbb (és a kezdő közgazdász fejébe legmélyebben besulykolt) modelljei feltételezik, hogy a termelővállalat átlagköltséggörbéje U alakú. Ha a volumen a minimumponttól jobbra, az U görbe emelkedő szárának tartományában van, akkor a határköltség nő. Ezért létezik olyan volumen, amelynél többet a vállalat nem akar termelni. Amikor saját termelési volumenéről dönt, ezen a ponton nem külső korlát hatására, hanem önként, saját profitmaximalizálása érdekében megáll.

Más a helyzet a volumen függvényében *csökkenő* határköltség, vagy ami ezzel itt azonos jelentésű, a növekvő hozadék (*increasing return to scale*) esetében. Utóbbi igen gyakori jelenség a valóságos gazdasági életben. Mindenképpen megjelenik, ahol a termelő-, szolgáltató- vagy kereskedelmi egység költségei között nagy a fix

költség részaránya. Minél nagyobb a termelés volumene, annál kisebb az egységre jutó költség. Ezzel ledőlt a volumennövelés önkéntes belső gátja – most már csak külső korlátok állhatnak az expanzió útjába, elsősorban az, hogy bizonyos mennyiségű terméknel többre nincs kereslet. A vállalatnak nem érdeke önszántából, mielőtt külső korlátba ütközne, leállni a volumen növelésével.

A jelenség kétféle idődimenzióban – hosszú és rövid távon – gyakorol befolyást a többletkapacitás keletkezésére. A monopolisztikus versenyben álló nagyvállalatok beruházásaikkal merészen (vagy vakmerően) bővítik kapacitásaikat, amit különlegesen erőteljesen ösztönöz az a gondolat, hogy minél nagyobb lesz az üzem, annál erősebben érvényesül a növekvő skálahozadék. Ezért miközben az adott ágazat egésze kínlódik a kihasználatlan kapacitások miatt, újabb és újabb óriás üzemeket hoznak létre. Jellegzetes példa erre az autóiipar, amelyről később még szó lesz.

Rövid távon a legtöbb termelővállalat, amelynél növekvő skálahozadék érvényesül, persze nem képes elmenni a kapacitáshatárig, noha ez lenne számára a legkedvezőbb. A keresleti korlát rendszerint jóval kisebb volument tesz csak lehetővé. Ilyenkor a döntéshozó sokkal inkább átérzi, hogy itt valóban *többletkapacitásról* van szó, hiszen minden érdeke ahhoz fűződne, hogy a mostani volumennél többet termelhesen, és meg is lenne hozzá a kapacitása. Csökkenő skálahozadék esetén a döntéshozó másképpen értelmezi a helyzetet. Igaz, fizikai-műszaki értelemben termelhetne többet is, de ha ezt tenné, csökkenne a profit, és ezért természetesen számára, hogy leáll a profitmaximumnak megfelelő volumennél.¹⁷

A magyarázat áttekinthetősége érdekében külön-külön szóltunk négy hajtóerőről. Ami témánk szempontjából közös bennük, az a többletgazdaság, a krónikus túlkínálati jelenségek reprodukálásához való hozzájárulásuk. Gyakori, hogy e négyféle hajtóerő közül kettő, három vagy esetleg mind a négy együttesen mutatkozik, és egymásra hatva, egymást erősítve gyakorol befolyást a kínálati folyamatokra, a túlkínálati jelenségek kialakulására.

A fenti négy jelenség valamelyikének vizsgálatakor a legtöbb szerző feltételezi, hogy a vállalat célfüggvénye a profit maximalizálása. Ez a matematikai modellezés szempontjából kényelmes feltevés, és a főáramlat közgazdaszai kézről kézre adják egymásnak. Alaposabb szociológiai és szociálpszichológiai kutatások kimutatnák, hogy a „profitmaximalizálás” mint a vállalati magatartás fő jellegzetessége nem univerzális érvényű leírás. A „vállalat” nem személytelen, kézzel megfoghatatlan entitás; döntéseit emberek hozzák. A modern nagyvállalat döntéshozatalában szerephez jutnak a tulajdonosok (köztük is az erősebb szavú főrésztvényesek) és a

¹⁷ A volumen függvényében növekvő hozadék nagy jelentőségére sok közgazdász hívta fel nyomatékosan a figyelmet; külön is kiemelem Kaldor (1981) és Arthur (1994) munkáját. A növekvő hozadék sokféleképpen befolyásolja a gazdaságot, ezek közül én csak az egyiket – a többletkapacitás kialakulására való készletetést – említettem. Helpman–Krugman (1985) nevezetes könyve a növekvő hozadék jelenségének a nemzetközi munkamegosztásra és az országok közötti kereskedelemre gyakorolt hatását vizsgálja.

vállalatvezetők. Érdekeik sokszor nem esnek egybe, és az erőviszonyoktól függ, hogy kik kerekednek felül, vagy milyen kompromisszum alakul ki. Az időhorizont is problematikus: mennyire törekszenek gyorsan bezsebelhető profitra, vagy mennyire törődnek a vállalat hosszú távú érdekeivel.

A döntéshozók motivációja nem intézhető el egyetlen szóval: profit. Mozgatja őket, *drive*-ot gerjeszt bennük a hatalomvágy, a presztízs megszerzése, a minél kedvezőbb róluk formált kép, *public image* kialakítása, és az esetünkben különösen fontos becsvágy és a hiúság, hogy első legyenek a versenyben, nekik legyen a legnagyobb piaci részesedésük.¹⁸ Ezek a motivációk sokszor egybeesnek, de konfliktus is keletkezhet közöttük. Mind a négy fentiekben leírt folyamat működik akkor is, ha a vállalati döntéshozó nem a profitot (vagy nem csak a profitot) maximalizálja, hanem az imént felsorolt más hajtóerők közül is egy vagy több *drive* hatást gyakorol rá. Az innovátor vállalkozó szeme előtt nem okvetlenül a maximális profit lebeg. Hatalmas előrehajtó tudat a versenyszellem: ő akar első lenni az újítás bevezetésével. És ugyancsak rendkívül erős az expanszióra való készítés a hatalom növelése kedvéért: „Mi legyünk a legnagyobbak, a leghatalmasabbak! Mi uraljuk a piacot!” A vállalkozókat egyéb motívumok mellett az ösztönös tettvágy és életerő, a Keynes (1965 [1936], 183–184. o.) által említett és sokszor idézett *animal spirits* is mozgatja (Akerlof–Shiller, 2009). A *hiányban* „expansziós készítésnek” (*expansion drive*) neveztem a motivációnak ezt a típusát (Kornai, 1980).

A vállalati döntéshozói magatartásmintáknak igen széles halmaza létezik. Minden egyes döntéshozó esetében más-más arányokban kombinálódnak a magatartásminták.¹⁹ Mind a négy, fentiekben leírt hajtóerő működik akkor is, ha a vállalati döntéshozó nem a profitot (vagy nem csak a profitot) maximalizálja, hanem az imént felsorolt más hajtóerők közül is egy vagy több *drive* hatást gyakorol rá.

Keresleti folyamatok

A kereslet formálódása is dinamikus folyamat. Nemcsak az árak, és nem is csak a vevők ízlése, jövedelme és vagyona gyakorol rá hatást, hanem sok egyéb tényező is, köztük – és ez témánk szempontjából különösen fontos – a mindenkori kínálat

¹⁸ A viselkedés-gazdaságtani iskola számos műve foglalkozik a vállalati vezetők viselkedésének motivációjával. Túl azon, amit a különböző közgazdasági-pszichológiai kutatások felszínre hoztak ezzel a kapcsolatban, a pszichológia irodalma igen gazdag különböző (sokszor egymással vitázó) motivációs elméletekben. A mi diszciplínánk még korántsem merítette ki azokat a lehetőségeket, hogy ebben is felhasználja a pszichológia korszerű eredményeit.

¹⁹ Az emberek egyik vagy másik csoportja nehezen jellemezhető egy „átlagos” reprezentánsal, mert akkor elsikkadnak a csoportot alkotó egyének közti különbségek, azaz a csoport *heterogenitása*. Pszichológusok vagy akár írók számára ez triviális tény. A közgazdászszakmának jó idő kellett ahhoz, hogy elkezdjen komolyan foglalkozni ezzel a magától értetődő jelenséggel, és kritikus szemmel nézzen azokra a modellekre, amelyek eltekintettek a döntéshozó csoportok heterogenitásától (lásd Kirman, 1992).

is. Például új termékek megjelenése új igényeket ébreszt, sok régi termék kimegy a divatból. Ellentétben azzal, ami a főáramlati közgazdász tudatában mélyen berögződött, nem két egymástól független görbe metszi valahol egymást, hanem a kereslet egyik fő magyarázó változója a mindenkori kínálat és megfordítva.

A kínálati és keresleti folyamatok kölcsönösen befolyásolják egymást. Ez az interakció elképzelhető lenne akkor is, ha a folyamatok többé-kevésbé párhuzamosan mennének végbe, nagyjából hasonló ütemben növekednének. Mi azonban arra keressük a magyarázatot, miért marad el a többletgazdaságban a kereslet a kínálat mögött, miért mutatkoznak túlkínálati jelenségek, miközben a kereslet alapjában véve kielégül.

Az előző fejezet bemutatott olyan erőket, amelyek *felfelé hajtják* a kínálati folyamatokat. Most szeretnék rávilágítani olyan erőkre, amelyek *visszafogják* a keresleti folyamatokat, és megakadályozzák, hogy a kereslet elszaladjon.

A legfontosabb tényező a munkaadó és a munkavállaló érdekellentéte. A vállalati tulajdonos, a munkaadó érdekelt abban, hogy ellenálljon a munkavállaló béremelési törekvéseinek. Érdeemes megfizetni a munka határhözadékát, mert az még befér a kalkulációjába.²⁰ Ha sikerül ehhez képest lenyomni (és a krónikus munkanélküliség ezt esetleg megkönnyíti), akkor ezzel további költségeket takaríthat meg. Ha a munkavállalók ki tudják harcolni bérköveteléseik teljesítését, akkor ez a profit rovására mehet. Ám bárhogyan alakul is a bérek körüli küzdelem, kapitalista piacgazdaságban a bérek elszaladásának kérlelhetetlenül gátat szab a munkaadók ellenérdekeltsége, a munkavállalóknak ez a jövedelmi korlátja végső soron korlátot szab a termelés expanziójának.

Ahogy hosszú távon nő a termelés és a termelékenység, nő a munkavállalók jövedelme is. De a bérek „ragadósak” (*sticky*), nem követik pontosan a termelés és a termelékenység növekedését. Ezért áll fenn az a tendencia, hogy a termelés viharos expanziójához képest elmarad a kereslet.

Nyilvánvaló, hogy az okfejtés ezen a ponton közel áll a marxista állásponthez (lásd Marx *A tőke*, 1986 [1867], elsősorban a 23. és a 25. fejezet). Vállalom ezt a rokonságot – miközben sok egyéb fontos vonatkozásban elhatárolom magam a marxi politikai gazdaságtantól.²¹ A kapitalizmusban a termelést nem az állami fiskális vagy monetáris politika készíti a kínálat expanziójára (bár ez erősítő vagy fékező hatással járhat), hanem a vállalatok tulajdonosainak és vezetőinek *belső érdekelttsége*. És ugyanez a belső érdekelttség határokat szab a kereslet növekedésének. A többlet keletkezésének hajtóerőit mikroszinten találjuk meg.²²

²⁰ Érdeemes lehet ennél többet is adni: megfizetni az úgynevezett hatékonysági bért (*efficiency wage*) annak a kiemelt munkáscsoportnak, amelynek szakértelmére és lojalitására különösen szüksége van a munkaadónak. Erre a jelenségre visszatér majd a munkaerőpiacról szóló fejezet. Itt elég annyit előre bocsátani, hogy még a hatékonysági bérrel sem szaladhat el túl messzire a munkaadó, mert az már számára nem fizetődne ki.

²¹ Több írásomban – többek között e kötet 4. tanulmányában – részletesen kifejtem, melyek azok a kérdések, amelyekben elfogadom a marxista megközelítést, valamely jelenség elemzésében megnyílni alkalmazom azt – és milyen témákban állok határozottan szemben a marxi nézetekkel.

²² Sok hasonló elem található Bhaduri (2007) gondolatmenetében.

Ez a mechanizmus, amelyet a fentiekben leírt érdeellentét mozgat, akkor érvényesül erőteljesen, ha kemény költségvetési korlát fogja vissza mind a háztartás, mind a vállalat költségeit. Ez szab határt a háztartás túlköltségeinek és a bérek fellazításának.

A költségvetési korlát puhaságának-keményiségének foka ellentmondásosan hat a többlet keletkezésére. Egyfelől: a kereslet visszafogásához, elszaladásának megakadályozásához arra van szükség, hogy mind a vállalat, mind a háztartás költségvetési korlátja kemény legyen. Másfelől: a kapacitástöbbletet növeli az, ha mesterségesen életben tartják az életképtelenné vált vállalatokat, vagyis ha a költségvetési korlát puha. Nem a leírás és értelmezés *logikája* bicsaklott ki és produkált egymással ellentétes irányú hatásokat, hanem a *valóságban* alakult ki egy jelenségnek kétféle – egymással ellentétes – hatása.

Az áralakulási folyamat

A kínálat és a kereslet közötti aránytalanságokat – a dogmatikus neoklasszikus séma szerint – az áraknak kellene helyreigazítaniuk. Túlkínálat esetén az árscökkenésnek kellene ösztönöznie a kínálat csökkentésére és a kereslet növelésére. Ezt a feladatot az árak mozgása részben el is látja, de csak részben, mégpedig nemcsak véletlen hibák, hanem szisztematikus torzítások közepette.

Az áralakulás is dinamikus folyamat. Nem tekinthető az egyensúlyi árhoz való sok lépésen át tartó, de azért folytonos közeledésnek, amint azt a walrasianus *tâtonnement*-elméletek leírják. Mire az ár az egyensúlyi ponthoz érne, már változott mind a kínálat, mind a kereslet, hiszen – ahogyan azt az imént próbáltam érzékeltetni – maga a kínálat és a kereslet is folyamatosan változik. Nincs konvergencia egy adott célponthoz, mert a célpont folyton mozog.

Ma már általánosan elfogadott megállapítás, hogy az árak a kapitalista piacon „ragadósak” (*sticky prices*). Ebben többé-kevésbé megegyeznek a felvilágosultabb főáramlati közgazdászok (Mankiw, 1985, Ball–Mankiw, 1995, Blinder és szerzőtársai, 1998, Bils–Klenow, 2004) és a heterodoxia egyes iskolái, például a posztkeynesianusok (Lee, 1998). Sokféle okkal magyarázzák az árak ragadósságát: késlekedve érzékelhető a keresleti-kínálati viszonyok változása, vagy a vállalat húzódozik az átárazás extraköltségeitől (a menüköltségektől).

A monopolisztikus verseny piacán az árakat az eladó határozza meg, a vevő pedig elfogadja – vagy más eladót keres.²³ Az ár ragadóssága aszimmetrikus; különösen merev lefelé. Még ha túlkínálat érzékelhető is, az eladó félti a profitját, és nehezen szánja rá magát a tartós árscökkenésre.²⁴ A vállalatok együtte-

²³ Scitovsky Tibor vezette be az ármeghatározó és az árelfogadó (*price-maker* és *price-taker*) megkülönböztetést (lásd Scitovsky, 1985). Hangsúlyozta, hogy monopolista versenyben az eladó határozza meg az árakat, és rámutatott ennek sokféle hatására – többek között a kihasználatlan kapacitás keletkezésére és a készletek felduzzadására.

²⁴ Inkább ideiglenes árleszállítási akciókkal, kiárusításokkal próbálkozik, ha tart az addig el nem adott készlet leülepedésétől.

se (és velük együtt a monetáris politika irányítása) retteg a deflációtól, az általa okozott pusztító makroökonómiai károktól. Az árak „ragadóságának” aszimmetriáját hangsúlyosan szeretném kiemelni, mert ez az egyik fő magyarázata annak, hogy a kapitalista piacgazdaság általános állapota is aszimmetrikus: a túlkínálati jelenségek dominanciája felé hajlik.

A kereslet–kínálat–ár együttes mozgásában az árak nem szüntetik meg az általános túlkínálati állapotot, hanem reprodukálják azt, az árak fluktuációja benne marad a kínálat/kereslet aránynak abban a sávjában, amely a többletgazdaságot jellemzi.

A termékek és szolgáltatások piaca – fogalmi eszköztár és mérési metodika

Most szeretném beváltani a tanulmány elején tett ígéretemet, és hozzákezek a fogalmi eszköztár bemutatásához, és ezzel szoros összefüggésben a jelenségek megfigyelésének és mérési módszereinek vizsgálatához.

Tulajdonképpen mi a *kínálat* és a *kereslet*? Nem árt, ha az olvasó, aki eddig habozás nélkül elfogadta e kifejezéseket, most kissé elbizonytalanodik!²⁵

Sokszor fordult már elő a dolgozatban a „többlet” szó, de adós maradtam az egyértelmű és éles válasszal: mihez képest több? „Túlkínálat” – mihez képest „túl”?

„Tiszta”, könnyen kezelhető esetek

1. *Szolgáltatóvállalat túlkínálati helyzetben.* Gondolat kísérletként folytassunk személyes interjút egy *szolgáltatóvállalat*, például egy szálloda igazgatójával!²⁶ Olyan szállodáról van szó, amely többletgazdaságban működik. A szállodaiparban szokásos mutatószám a foglaltsági arány (*occupancy rate*) és ennek komplementere, a rendelkezésre állási arány (*vacancy rate*). Mindkettőt százalékban szokás megadni. Kérdezzük meg az igazgatótól: „Milyen foglaltsági arány elérésére lenne képes és hajlandó a következő héten?” Fűzzük hozzá a kérdéshez a következő kikötéseket és magyarázatokat!

- Az árak, amelyeket a szálloda maga határozott meg, adottak a következő hétre.
- Kérdésünk igen rövid időszakra, a következő hétre vonatkozik. A szálloda teljesítőképessége rövid távra adva van: végső soron behatárolja a rendelkezésére álló kapacitást.

²⁵ *Anti-equilibrium* című könyvemben próbáltam tisztázni, mi rejlik ezek mögött az általánosan elfogadott és használt kifejezések mögött, és rámutattam, mennyire homályos a definíciójuk (Kornai, 1971). Töprengéseim nem találtak nagy visszhangra. Negyven év elmúltával elővettem, amit akkor írtam. Most is úgy látom, hogy aggályaim és ellenvetésem indokoltak voltak. Az azóta szerzett ismeretanyag felhasználásával megpróbálom újra kifejtetni mind a kritikai megjegyzéseimet, mind pedig a terminológiai és metodikai ajánlásaimat. Hátha most többre jutok velük.

²⁶ A kínálati oldalról szólva mindvégig vállalatokról beszélek. Fejtegetéseim érvényesek azokra az esetekre is, amelyekben egyéni termelő, szolgáltató vagy kereskedő kínálja fel termékét vagy szolgáltatását.

- kezésre álló szobák száma. Ha kizárólag ezt a „fizikai” korlátot vennénk számításba, akkor ezzel megadnánk az *elméleti kapacitást*. Ám előre látható, hogy rendszeresen különböző akadályozó tényezők lépnek fel (például a szokásos folyamatos karbantartási munkák vagy egyéb műszaki-szervezési körülmények, amelyek miatt néhány szoba nem adható ki a vendégek számára). Ezeket figyelembe véve az igazgató határozza meg, mit tekint maximális foglaltsági aránynak. Ezt szokták *gyakorlati kapacitásnak* nevezni.²⁷ A továbbiakban (nemcsak ebben az illusztratív példában, hanem a tanulmány későbbi fejtegetéseiben is) a gyakorlati kapacitás *teljes* kihasználását tekintjük 100 százalékos kihasználásnak.²⁸ A válaszadó csak olyan számot adhat meg, amely a józanul felmért gyakorlati kapacitásba belefér. Nem vágyálmait akarjuk megtudni, hanem reálisan teljesíthető szolgáltatási hajlandóságát.
- Nem prognózist kérünk tőle a várható teljesítményre vonatkozóan. Ne törődjön a válaszadáskor azzal, hogy hány vendégre számíthat. Tétélezze fel, hogy a hét minden napján, a nap minden órájában jelentkezik elszállásolást kérő vendég. Más szóval azt gondolja át: ha *csak rajtuk*, azaz csak a szállodán múlna, hány vendég fogadására lenne hajlandó, milyen foglaltsági arányt látna a legszívesebben.

Meglepő lenne, ha nem azt felelné: „Azt szeretném, ha tele lenne a szálloda, azaz szívesen hajlandó lennék a kínálatommal elmenni a gyakorlati kapacitás határáig.”

A hét elteltével megállapítható, mekkora volt a tényleges foglaltság. Tegyük fel, hogy heti átlagban a gyakorlati kapacitás 75 százaléka. A különbség, azaz a 25 százalékpont egyértelműen megadja a túlkínálat számszerű nagyságát.

Képzeljük el, hogy mind az előzetes kérdést, mind az utólagos tényszerű felmérést a város valamennyi szállodájában elvégeztük, és kivétel nélkül mindegyikben túlkínálat mutatkozott! Ezzel utólag pontos képet nyertünk ennek a részpiacnak a kínálati és keresleti viszonyairól. A szállodaigazgatók *ex ante* válasza-

²⁷ Az Egyesült Államok központi bankja, a Federal Reserve Board rendszeresen közöl kapacitáskihasználási indexeket. Idézem az általuk használt definíciót. „A kapacitás kihasználása az output tényleges volumenének és az output fenntartható (*sustainable*) maximális volumenének, azaz a kapacitásnak a hányadosa... A kapacitásindexeket úgy határozzák meg, hogy azok a fenntartható gyakorlati kapacitás fogalmát testesítsék meg. Ezt a következőképpen kell értelmezni: a termelésnek az a legnagyobb volumene, amelyet egy adott iparág valamennyi vállalata képes fenntartani egy reális üzemeltetési ütemterv keretein belül, számításba véve a normális állásidőket, és feltételezve, hogy rendelkezésre állnak a helyszínen levő gépek és felszerelések üzemeltetéséhez szükséges inputok. A fogalom általában konform egy termelési függvénynek az összes inputot reprezentáló pontjával, azaz a megkötéssel, hogy a kapacitás a reálisan fenntartható maximális termelést reprezentálja, és nem valamilyen ennél nagyobb, de nem fenntartható rövid távú maximumot.” Saját szóhasználatommal kifejezve: a Fed statisztikusai a gyakorlati kapacitás meghatározásakor feltételezik, hogy a termelés nem ütközik inputkorlátba (Federal Reserve, 2009).

²⁸ Noha a tényleges kihasználás rendszerint kisebb, mint 100 százalék, elképzelhető 100 százalék feletti kihasználás is. Példánknál maradvá: olyan sok a vendég, hogy a szálloda vezetősége elhalasztja a rendszeres karbantartást.

inak összesítése egyenlő a szóban forgó hét kínálatával, és az *ex post* ténytípusok összesítése egyenlő a szóban forgó hét keresletével. Példánkban az összes kínálat meghaladta a keresletet. Nem kellett kikérdeznünk a vendégeket a keresletükről, mert amikor a piac minden eladóhelyen állandóan túlkínálati állapotban van, a tényleges tranzakciók (eladások és vételek) volumene egyenlő a kereslettel.

Ezt nevezzük a „rövidebb oldal szabályának”. Túlkínálat esetén a kereslet a rövidebb, a kínálat a hosszabb oldal, míg túlkereslet esetén a kínálat a rövidebb, a kereslet a hosszabb oldal. A tényleges tranzakciók volumene mindig a rövidebb oldallal esik egybe.

A szabályból fontos következtetések adódnak a megfigyelés és mérés metodikájával kapcsolatban. A tényleges vételi-eladási statisztikákból kizárólag a rövidebb oldal nagyságára következtethetünk. A hosszabb oldal nagyságát más módszerekkel kell becsülnünk. Képzeltbeli példánkban a legegyszerűbb módszert választottuk a hosszabb oldal számszerű becslésére: megkérdeztük az illetékeseket eladási hajlandóságukról. Ha feltételeztük volna, hogy szívesen kiadnák valamennyi szobájukat, akkor a kikérdezést pótolhattuk volna azzal, hogy előzetesen felmérjük gyakorlati kapacitásukat.

Térjünk vissza a tanulmány elején feltett kérdésre! Többletről szólván, tudni szeretnénk, mihez képest több? Példánkban a kérdésre egyértelmű választ kaptunk: a kínálat meghaladta a tényleges tranzakciók mértékét, és ez utóbbi egybeesett a kereslettel.

2. *Raktározható termékeket eladó kereskedelmi vállalat túlkínálati helyzetben.*²⁹ Noha egy kereskedés tevékenységének is vannak kapacitáskorlátai (az üzlethelyiség befogadóképessége, a személyzet teljesítőképessége stb.), a kínálat alapvető korlátja a rendelkezésre álló készlet. Ha nem egy statikus pillanat, hanem egy rövid időszak (mondjuk egy hét) kínálatát akarjuk megállapítani, analóg módon azzal, ahogyan a fentiekben a szolgáltatóvállalatnál eljártunk, akkor azt kell megkérdezni a kereskedelmi vállalat vezetőjétől: mennyit tud és mennyit hajlandó eladni a vevőknek az érvényes áron, beleszámítva az indulókészletet és a hét közben érkező utánpótlást? Feltételezhető, hogy szívesen eladná a teljes mennyiséget.³⁰ Ezt a mennyiséget – az eladó eladási képességét és hajlandóságát – tekintetjük a kereskedő kínálatának.

Ahhoz, hogy a gondolat kísérlet tiszta végeredményt hozzon létre, két kikötést kell tennünk.

Az utánpótlást már az interjú előtt megrendelték. Az interjúalanyunk megmondjuk: tételjeze fel, hogy az előttünk álló héten belül a megrendelés módosításával nem igazodhat a pillanatnyi helyzethez, azaz ragaszkodunk a probléma *ex ante* „rövid távú” értelmezéséhez.

²⁹ Kereskedelmi vállalat foglalkozhat szolgáltatás közvetítésével. Ezt a speciális kategóriát nem vizsgálom.

³⁰ Azt talán túlzásnak érezné, ha a bolt a hét végén tökéletesen üres maradna, akárcsak a tanulmány elején említett varsói üzlet, mert az elijesztené a vevőket attól, hogy máskor is ide jöjjenek. Ám ez a veszély rendszerint nem fenyeget a piacgazdaságban, ezért nyugodtan eltekinthetünk tőle.

A másik kikötés önmagunkra, a gondolatkísérlet szerkesztőire vonatkozik. Feltételezzük, hogy a kereskedésben a hét elteltével minden termékből maradt zárókészlet. Semmi sem fogyott ki teljesen az üzletből. Más szóval: valamennyi termék tekintetében a keresleti oldal volt a rövidebb.

Ha ez a két feltétel teljesült, akkor a hét végén pontosan megállapítható, mennyi volt a túlkínálat, mert az nem más, mint a zárókészlet. Egyszerű mérlegazonosságból következik az eredmény:

- Kínálat = nyitókészlet plusz utánpótlás
- Kereslet = tényleges eladás-vétel (ez volt a rövidebb oldal)
- Túlkínálat = zárókészlet

A zárókészlet az a mennyiség, amelyet az eladó *ex ante* szeretett volna eladni, de amelyről *ex post* megállapítottuk, hogy óhaja nem teljesült.

3. *Termékeket előállító vállalat túlkínálati helyzetben.* Ismét interjút készítünk. Gondolatkísérletünk alanya az igazgató, ezúttal egy termelővállalaté (például egy autógyárban), ahol fizikailag „megfogható”, raktározható termékeket állítanak elő. Tudjuk, hogy túlkínálati helyzetben folyik az interjú.

Kevésbé magától értetődő, mint az előző két esetben, hogy miképpen fogalmazzuk meg a kérdést, ha a kínálatát akarjuk megismerni.

Az előbbi két interjúhoz hasonlóan először tegyük fel a kérdést igazán rövid távú értelmezésben, a következő hétre vonatkozóan. Ez esetben személyében az *eladót* szólaltatjuk meg (az igazgató esetleg be is hívja a válaszadáshoz az értékesítés főnökét). Ettől kezdve a kérdés, a feltételek és a kikötések egybeesnek mindazzal, amit néhány sorral feljebb a kereskedelmi vállalattal kapcsolatban elmondtunk. Az autógyártó annyi autót tudna és szeretne eladni, amennyi már ott van a saját raktáraiban, és ehhez hozzáadhatók azok az autók, amelyek a következő héten kigördülnek a termelőüzemek kapuin. (A végtermék kibocsátásának ritmusát most már nem lehet befolyásolni.) Ez tehát a következő hét eladási kínálata. A túlkínálat (vagyis az a mennyiség, amelyet nem tudott eladni) azonos a zárókészlettel.

Egészen más kérdésre és feltevésekre van szükség, ha az igazgatót mint a *termelés* irányítóját szólítjuk meg. Olyan összetett termék esetében, mint amilyen például az autó, nem célszerű és nem is szokásos egy hetet „rövid távnak” minősíteni. Kérdezzünk rá a következő negyedév elképzeléseire!

Az interjúnak ez a része (és vele az itt használt fogalmak értelmezése és feltételrendszere) az 1. esetbelihez, a szolgáltatóvállalatnál folytatott interjúhoz fog hasonlítani. Az interjúalanyt figyelmeztetjük: tételjeze fel azt, hogy volna elegendő megrendelés. Ha csak rajta múlna, mennyit szeretne termelni? Az lenne a válasz, hogy ez esetben szeretne minél közelebb kerülni a gyakorlati kapacitáshoz. Különösen akkor számíthatnánk erre a válaszra, ha a termelésben még a gyakorlati kapacitás közelében is érvényesül a volumen függvényében *állandó* hozadék (*constant return to scale*) jelensége. Sőt még határozottabban így felelne akkor, ha a termelésben *növekvő* hozadék (*increasing return to scale*) érvényesül. (Autógyárban valószínűleg ez utóbbi lenne a helyzet.)

A további gondolatmenet megegyezik a szolgáltatóvállalat esetére leírt okfejtéssel. Ha a termelés kisebb lett a gyakorlati kapacitásnál, mert nem futott be

elegendő megrendelés, vagy nem is lehetett arra számítani, hogy előbb-utóbb javul az értékesítési helyzet, akkor menet közben csökkentették a termelőüzemek előirányzatait. A negyedév elteltével megállapíthatták, hogy a gyakorlati termelési kapacitást nem sikerült teljesen kihasználni. *Ex post* a kihasználatlan kapacitást tekintjük túlkínálatnak.

Felhívjuk a figyelmet, hogy a termelővállalatnál kétféle túlkínálat mutatkozik: az eladási hajlandóság ellenére eladatlanul maradt készlet és a termelési hajlandóság ellenére kihasználatlan kapacitás. Mindkettő autókból áll – de a két jól definiált szám nem adható össze. Az előbbi tétel a telephelyen látható, megfogható autókból áll, az utóbbi tétel csak a képzeletben él: egy meg nem valósult termelési óhaj kvantitatív leírása. Mind az azonnal rendelkezésre álló eladatlan termékkészlet, mind a potenciális többletet kifejezésre juttató kihasználatlan kapacitás voltaképpen túlkínálatot ír le, eltérő szemszögből. Annyi azonban bizonyos, hogy a két adat összege nem értelmezhető.

Noha a fogalmi tisztázás kedvéért képzeletbeli interjúk kérdéseit fogalmaztam meg, szerencsére létezik nagyon sok valóságos felmérés, amelyek kérdésfeltevése közel áll az itt leírtakhoz.

A 2. táblázat nemzetközi összehasonlítást közöl számos ország ipari kapacitáskihasználási adatairól. A kutatók 34 ország adatait elemezték az 1978–2008 közötti időszakot átfogó hosszú idősorok alapján. Táblázatunkban az a 13 ország szerepel, amelyre száznál több megfigyelés áll rendelkezésre. A táblázat egy-egy országra vonatkozóan az idősor átlagát adja meg.

2. táblázat

Kapacitáskihasználási ráták nemzetközi összehasonlítása, 1978–2008

Ország	Középérték	Megfigyelések száma	Szórás
Belgium	79,0	121	2,89
Egyesült Államok	80,4	145	3,91
Franciaország	84,4	130	2,02
Hollandia	82,5	147	2,58
Japán	79,0	153	8,11
Kanada	81,3	152	4,11
Németország	83,6	154	3,51
Norvégia	82,4	138	2,70
Olaszország	75,7	154	2,70
Portugália	78,9	126	2,49
Spanyolország	79,8	154	3,03
Svájc	83,8	154	3,33
Új-Zéland	89,2	153	2,13

Megjegyzés. Az adatok a feldolgozóipar kapacitásának kihasználását adják meg. A megfigyelések számára vonatkozó oszlop azt adja meg, hogy egy-egy országban hány negyedévre vonatkozó adatot dolgoztak fel.

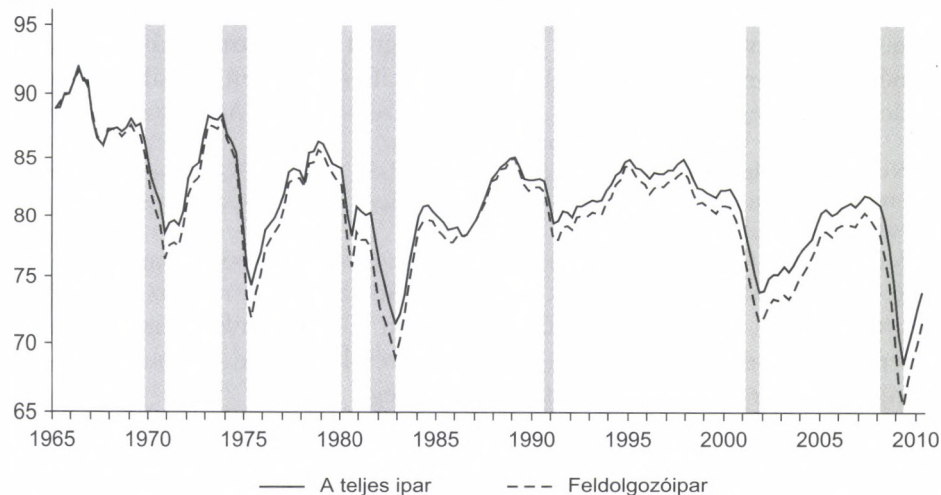
Forrás. Etter–Graff–Müller, 2008, 8. o.

A 2. ábra az Egyesült Államok kihasználási idősorait szemlélteti. A beszámoló szerzői hangsúlyozzák, hogy a kapacitás, amelyhez a tényleges kihasználást viszonyítják, a hosszú távon fenntartható termelés szintjét, azaz a gyakorlati kapacitást tükrözi (lásd még *Corrado–Mattey*, 1997). További szemléltetésként a 3. ábra Franciaország kihasználási idősorait mutatja be.

2. ábra

Kapacitáskihasználási ráta az Egyesült Államok iparában, 1965–2010

Százalék

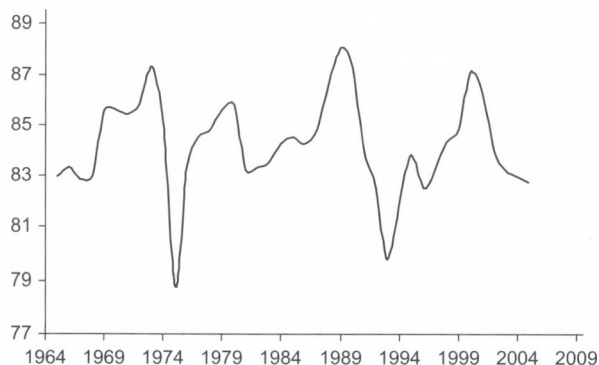
Megjegyzés. A beárnyékolt függőleges területek a recesszió periódusait jelképezik. A „recessziós” sávokat a National Bureau of Economic Research (NBER) definíciói szerint jelölték be.

Forrás. Federal Reserve Statistical Release (2010).

3. ábra

Kapacitáskihasználási ráta a francia iparban, 1965–2005

Százalék

Forrás. Allain–Canry (2008). A szerzők, Olivier Allain és Nicolas Canry rendelkezésemre bocsátották az ábra számszerű háttéranyagát; köszönöm segítségüket.

A táblázat és a grafikonok egyöntetűen a következő értelmezéseket sugallják.

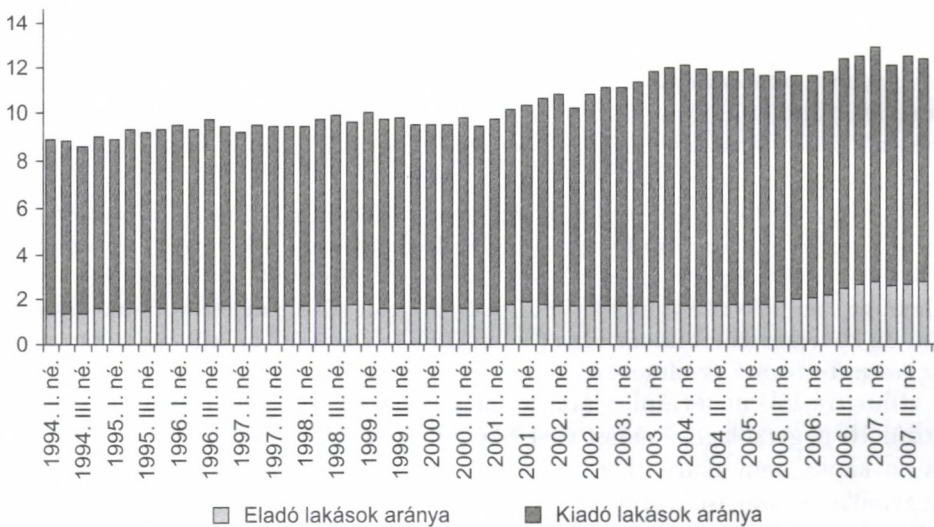
A kapacitáskihasználási ráta országonként eltérő. Miközben az évi ráták fluktuálnak, egyetlen helyen egyetlen időpontban sem éri el a 90 százalékot. Ez alátámasztja azt az állítást, hogy a kapitalista gazdaságban mindig mindenütt van számottevő kihasználatlan kapacitás; ez krónikus jelenség.

A 2. táblázat és 2–3. ábra ipari kapacitások kihasználását mutatta be. Hasonló felmérések készülnek a lakásállomány kihasználásáról is. A jelen tanulmány céljaira összeadhatjuk a kiadó vagy eladó saját tulajdonú lakások és bérlakások adatát: ez tekinthető a lakásszektor kihasználatlan kapacitásának. A 4. ábrából világosan látható, hogy az együttes részarány az Egyesült Államokban egyetlen évben sem ment 8 százalék alá, 2004-ben pedig 12 százalék felett volt. Ez jelentős arányú túlkínálatra vall.

4. ábra

Kiadó és eladó lakások együttes aránya az Egyesült Államokban, 1994–2007 (százalék)

Százalék

Forrás. U.S. Census Bureau (2010).

Első nehézség – a kínálat és a kereslet folyamatos egymáshoz igazodása

A fent tárgyalt három „tiszta esetben” sikerült egyértelműen definiálni a „túlkínálat” fogalmát, és megadni a mérés módját. Csakhogy különböző absztrakciókkal szándékosan megkönnyítettem a dolgomat annak érdekében, hogy a mérésrel való első ismerkedéshez egyértelmű definíciókhoz és mérési módszerekhez juthassunk el. Most azonban szeretnék szembenézni, valamint az olvasót is szembeíteni a gyakorlattal, a valóságos gazdasági élet olyan jelenségeivel, amelyek eltérnek a három bevezető eset idealizált és leegyszerűsített világától.

Nem arra gondolok, hogy a jelenségek megfigyelői, a mérést végző statisztikusok hibákat követhetnek el – ezek csak véletlen pontatlanságokat okoznának. A probléma az, hogy sok esetben a helyzetből adódóan „objektíve” lehetetlen a fenti tiszta definíciók és mérési módszerek konzisztens alkalmazása.

Az első nehéz problémát már érintettem a 2. fejezetben, amely a keresleti folyamatot írta le. Most a mérés szempontjából tanulmányozzuk egyszerre a kínálati és a keresleti oldalt.

Mind a kínálat, mind a kereslet alakulása minden eladónál és minden vevőnél dinamikus folyamat. A termelő-eladó eladási hajlandósága folyamatosan változik, igazodik a pillanatnyi helyzethez, kényszeralkalmazkodásokat hajt végre. A szándék érlelődésének melyik pillanata az „igazi” kínálat? Konjunktúrakutató intézetek rendszeresen felteszik termelővállalatok vezetőinek a kérdést: mennyit szándékoznak termelni, illetve eladni? Utána a szándékot összevetik a tényleges termeléssel, illetve eladással. A tényt szám mindkét irányban eltérhet a szándéktól.³¹ A probléma csak az, hogy a szándékformálódás melyik stádiumánál tartott a megkérdezéskor a vállalatvezető? Hogyan formálták a kínálatot a keresletről szerzett információk? Minél közelebb ér a vezető a kínálat és a kereslet kölcsönös kényszeralkalmazkodásának végéhez, annál inkább egybeesik a szándék és a megvalósulás.

Ugyanez elmondható a vevő vételi szándékáról is. Melyik pillanat az „igazi” kereslet? Amikor elindul vásárolni? Vagy amikor belép a boltba, ott nem találja meg a keresett árut, és mást vesz helyette? Vagy pár perccel később, amikor a második vagy a harmadik boltban mást vesz?

Egy-egy eladónál, egy-egy vevőnél nyomon követhetnénk a folyamatot. De ha sok eladó eladási szándékait és hajlandóságait vagy sok vevő vételi szándékait és hajlandóságait szeretnénk összegezni egy adott pillanatra vagy egy rövid időszakra vonatkozóan, akkor heterogén minőségű elemeket adnánk össze.³² Ennek következtében tisztázatlan (és egyedi kikérdezések nélkül tisztázhatatlan) az összesített szám értelmezése.

Illusztrációként térjünk vissza a szállodaiparba! Ha a városban 20 vendég közül 10 négycsillagos szállást és 10 kétcsillagos szállást keresett – és mindenki azt kapta, amit akart, akkor mindenki elégedett. Ha viszont mind a húszan négycsillagos szállást szerettek volna, de csak tízen kapták meg, tízen pedig kénytelenek voltak kétcsillagosban megszállni, akkor tízen elégedettek, és tízen csalódottak – miközben a szállodák leterheléséről szóló tényszerű statisztika mindkét esetben azonos adatot közölt. Márpedig – mivel így vagy úgy, de mindenki kapott szobát – a „rövidebb oldal szabálya” alapján a tényleges összesített foglaltsági adatot minősíthetnénk a vendégek keresletének. Az összesítés elhomályosítja a félig csalódott szállóvendégek keresletének felemás kielégülését, a kényszerhelyettesítés okozta veszteségérzetet.

³¹ Lásd például a széles körben alkalmazott *Business Tendency Survey* felméréseket (OECD, 2003).

³² Korábban már említettem a „heterogenitás” problémáját: milyen nehézségek merülnek fel akkor, ha egy csoport viselkedését egy „reprezentatív” átlagos egyed viselkedésével akarjuk leírni. A kereslet és a kínálat számbavételénél a heterogenitás különösen nagy nehézségeket okoz.

Második nehézség – túlkínálati és túlkeresleti jelenségek egymás mellett

A 3. fejezet elején leírt gondolat kísérletekben azzal könnyítettem meg a saját dolgomat, hogy feltételeztem: minden egyes tranzakciónál a kereslet a rövidebb oldal, tehát kizártam a túlkereslet lehetőségét. A rövidebb oldal szabályát szem előtt tartva ilyen esetben világos, hogy mit tükröz a megvalósult tranzakciót leíró statisztikai tényszám: a keresletet, mert egyértelműen túlkínálati piaccal álltunk szemben.

Ám a gyakorlatban ebben nem lehetünk biztosak. Lehet, hogy egymás mellett előfordulnak egyedi túlkínálati és túlkeresleti jelenségek. Egyes szállodákban csak kevés a vendég, miközben más turisták nem találnak olyan szállodát, amelyben szívesen lalnának. Végül is mindennap létrejön valamilyen elrendeződés. Tegyük fel, hogy naponként készül a város egészét átfogó statisztika a szállodák összességének leterheléséről. Ha csak ezt a jelentést nézzük, nem tudhatjuk, hogy ez a kínálatot vagy a keresletet tükrözi-e.

A túlkínálati és a túlkeresleti jelenségek nem egyszerűen egymás mellett élnek, hanem interakció van közöttük. Az eladónak, akinek túlkínálata volt, és nem tudta eladni termékét, esetleg nincs elég pénze ahhoz, hogy – amikor ő maga vevőként lép fel – kielégítse eredeti vételi szándékait. Az ő keresletének csökkenése most egy másik eladónál idéz elő túlkínálatot és így tovább (Clower, 1965, 1967, Leijonhufvud, 1968). A túlkínálati jelenségek továbbgyűrűznek, túlkínálati multiplikátorhatás jelentkezik.

Jó lenne minden idevonatkozó statisztikában egymástól különválasztva regisztrálni a mikroszintű túlkeresleti és túlkínálati jelenségeket. Akkor érdemleges kijelentéseket tehetnénk azok eloszlásáról, megállapíthatnánk a mikrojelenségek sztochasztikus jellemzőit.

Kitérő – a termelés akadályainak megfigyelése és a termelés mikroszintű korlátai

A korábbi fejtegetésekben azzal a problémával viaskodtam, hogy egymás mellett léteznek túlkínálati és túlkeresleti jelenségek. Nagy segítséget adhat a jelenség megértéséhez és megfigyeléséhez a következőkben ismertetendő rendszeres nemzetközi felmérés – csak arra kell ügyelnünk, hogy helyesen értelmezzük a vizsgálat metodikáját.

26 konjunktúrakutató intézet nemzetközi hálózata 26 európai országban évente 6 óta negyedévenként felteszi az ipari vállalatok sokaságából kiemelt minta vállalatvezetőinek a következő kérdést:³³

„Melyek azok a fő tényezők, amelyek jelenleg korlátozzák az önök termelését:
– nincs ilyen tényező,

³³ A felmérés módszertanát lásd OECD (2003) és Nilsson (2001).

- munkaerőhiány,
- anyag és/vagy felszerelésihiány,
- pénzügyi korlátok,
- más tényezők. (Kérjük, részletezze!)”

Szemléltető példaként közlöm a magyar idősört (5. ábra és a Függelék F1. táblázata). Mielőtt tanulmányom témája szempontjából következtetéseket vonnánk le az idősorból, még egyszer át kell gondolnunk, hogy tulajdonképpen mit is kérdeznek a vállalatvezetőtől a konjunktúrakutatók. Az összehasonlítás kedvéért visszaidézem a 3. fejezet 3. pontjában ismertetett virtuális kikérdezést. Ott más – lényegbevágóan más! – kérdést tettünk fel a vállalatvezetőnek. Most a 26 országban a konjunktúrakutatók *nem* azt kérdezték meg, hogy a vállalatvezető *ex ante* mit gondol a jövőendő termeléséről? Mekkora volument szeretne termelni, *ha lenne rá kereslet* – eleve belekalkulálva a termelés szokásos zavarait az inputoldalra? Más szóval, most *nem* a kínálat *ex ante* nagyságára vonatkozott a kérdés. És azt a kérdést sem tették fel: ha a termelővállalat képes lenne, mondjuk 500 egységet termelni, mert inputoldalra erre megvan a reális lehetőség, akkor a maga részéről szívesen elő is állítaná ezt az 500 egységet? Más szóval: nem kérdezték meg, hogy mekkora lenne a kereslettől független kínálata.

Ehelyett a konjunktúrakutatók kérdésfeltevése hallgatólagosan feltételezi: a termelés irányítója bizonyára józanul figyelembe veszi a termelési előirányzat kialakításánál, hogy sokféle akadályra számíthat, és ezért reális, megvalósítható tervet irányoz elő. Ez tehát – a tanulmányomban kifejtett gondolatmenet alapján – a kínálati folyamat eléggé előrehaladott állapotában készült pillanatfelvétel. És most ennek az előrehaladott kínálatkialakító folyamatnak a kellős közepén megkérdezik, hogy milyen tényezők szokták akadályozni a termelést. Vagyis: „Ha jól láttad előre a várható fejleményeket – melyek azok az akadályok, amelyekre számítani szoktál?” Ezek nem betű szerint a felmérés keretében feltett kérdés szavai. A kérdés ebben a formában felszínre hozza azokat a rejtett feltevéseket, amelyek a kérdés megfogalmazásának hátterét alkották.

Értemes és tanulságos kérdés, értelmesek és tanulságosak a válaszok.³⁴ Arra azonban nem adnak választ, hogy a gyakorlati kapacitáskorlátig elmenő eredeti kínálat mikroszinten milyen keresleti korlátokba ütközik. Ezért nem ad lehetőséget arra, hogy a felmérés adataiból *közvetlenül* következtethessünk a mikroszintű túlkínálat vagy túlkereslet nagyságára. Emiatt tanulmányom központi kérdésére (többletgazdaság? hiánygazdaság?) sem ad, és nem is adhat egyértelmű, *közvetlen* választ.

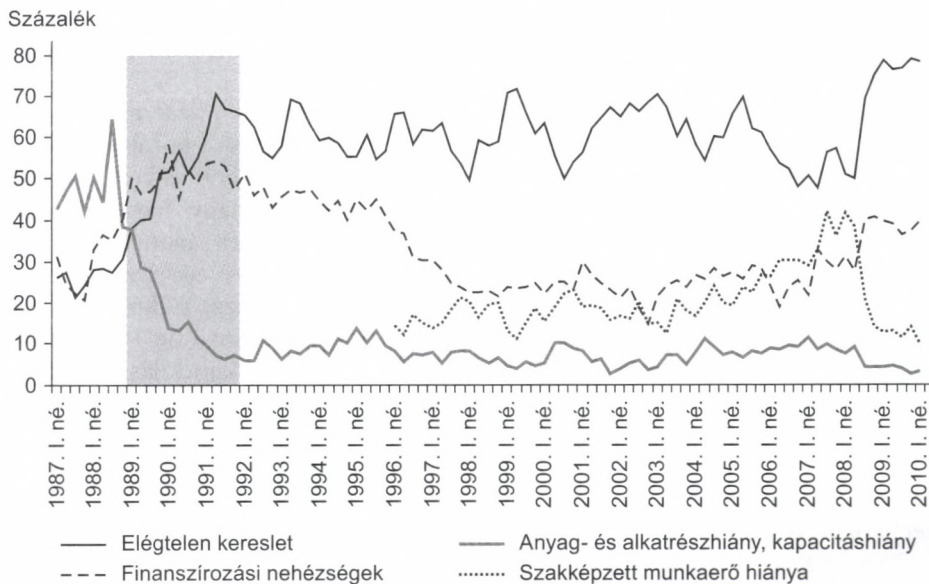
Ettől függetlenül – kellő óvatossággal – még a saját kutatói kérdéseimre vonatkozóan is kaphatok *közvetlenül* tájékoztatást a tendenciákról ezekből az idősorok-

³⁴ A 26 országban folyó felmérés nem arra a célra készült, hogy a túlkínálati és túlkeresleti jelenségek nagyságára és eloszlására feleljen, hanem gyakorlati támpontokat kíván adni a fluktuációk előrejelzésére. Utóbbi célra hiánytalanul megfelel.

ból. Figyeljük meg a magyar idősorban, hogyan változik az időben az inputzavarra és az elégtelen keresetre utaló válaszok aránya! Az 5. ábrán a függőleges szürke sáv jelzi a rendszerváltás időszakát. Az idősor szemléletesen mutatja be, hogy a rendszerváltásig, a szocializmus hiánygazdaságában a termelés folyamatosságára és növelésére irányuló vállalati törekvés főképpen az erőforrásoldalon ütközött akadályokba: a munkaerő és különösen a szakképzett munkaerő hiánya, továbbá az anyag és alkatrészek hiánya jelentette a leggyakoribb nehézséget. A megkérdezettek kétharmada legalább egyet megnevezett az inputoldalon mutatkozó gondok közül. Igaz, nem volt ritka a kereslethiány sem, de ez a fajta akadály 1989 előtt nem érte el az említések egyharmadát sem.

5. ábra

A termelést akadályozó tényezők a magyar iparban, 1987–2010

Megjegyzés. A felmérés során a megkérdezettek arra feleltek, hogy akadályozták-e a különböző tényezők a termelést. Válaszukban megemlíthettek több akadályozó tényezőt.

A grafikon a könnyebb áttekintés kedvéért csupán egyes kiemelt időszakokat ábrázol, azaz nem illusztrálja a táblázat valamennyi oszlopát. A függőleges tengelyen az említések relatív gyakoriságát mértük fel százalékban. Az ábra alsó részén látható szürke folytonos vonal, azaz az anyag- és alkatrészhiány és kapacitáshiány görbéje a következő logikán alapul. Minden felmérési időszakra vonatkozóan megállapítottuk, hogy az anyag- és alkatrészhiányra és a kapacitáshiányra vonatkozó öt változó közül melyikben szerepel a legmagasabb szám, azaz a legnagyobb relatív gyakoriság. Más szóval: a legmagasabb szám adja meg azok részarányát a megkérdezett sokaságban, akik legalább egyet említettek az ötféle akadályozó tényező közül. Ezeknek a legmagasabb számoknak az idősort szemlélteti a szürke folytonos görbe. A függőleges szürke sáv a rendszerváltás éveit fedi le.

Forrás. a Kopint-Tárki közvetlen közlése. A grafikon alapjául szolgáló adatok a *Függelék F.1. táblázatában* találhatóak.

A rendszerváltás után mindinkább megfordult az arány. A 2000-es években a keresleti akadályok említésének gyakorisága már a válaszok kétharmada körül van, míg az anyag- és alkatrészhiány említése igen ritka lett.³⁵

Harmadik nehézség – a „szükséges” és a „felesleges” készlet elválasztása

Visszatérek gondolatmenetem fő vonalához, a fogalomalkotás és a mérés nehézségeinek áttekintéséhez.

A 3. fejezet elején a „tisztá” esetekben túlkínálatnak minősítettük az eladatlan zárókészletet. Az olvasó talán átsiklott felette, de kötelességem felhívni a figyelmet arra, hogy ez problematikus.

Stacioner kereslet és stacioner utánpótlás esetén világos: ha valamely termékből hosszabb időszakon át *növekszik* az eladatlan készlet, akkor a termékből túlkínálat van. Ám a tanulmány korábban hangsúlyozta, hogy a kereslet nem stacioner, hanem folytonosan változik, nem utolsósorban a kínálat változásainak hatására. A készletezés a kínálat és a kereslet kölcsönös alkalmazkodását hivatott megkönnyíteni.

Mikor mondhatjuk tehát egy készletről, hogy „túl nagy”, azaz a túlkínálat megtestesülése? Mielőtt reagálnék a kérdésre, emlékeztetek a korábban bevezetett biztonsági szintre, amelyet a következő fejtegetésekben B -vel jelölünk. Mondhatnánk például a következőket: a készlet nem túl nagy, hanem éppen kellő méretű, ha a vevők 90 százaléka megtalálta a keresett árut, és csak 10 százaléka hajtott végre kényszerhelyettesítést, vagy hagyta el vásárlás nélkül az üzletet ($B = 0,9$). Viszont a készlet már feleslegesen nagy (azaz túlkínálatot testesít meg), ha lehetővé teszi, hogy a csalódott vevők részaránya ne 10 százalék, hanem csak 9 százalék legyen ($B = 0,91$). Csakhogy ez a kiindulás, az igazat megvallva, teljesen önkényes. Miért legyen B pontosan 0,9? Miért ne lehetne 0,85 vagy 0,96? A B biztonsági szint nincs determinálva, hanem *szükségképpen meghatározatlan* – szenvedő szerkezetben megfogalmazva: valamiképpen „meghatározódik” azoknak a spontán hajtóerőknek és azoknak az alkalmazkodási mechanizmusoknak a hatására, amelyeket a 2. fejezet ismertetett.³⁶

Szükségképpen meghatározatlan tehát, hogy hol végződik a készlet „szükséges” mennyisége, és hol kezdődik a „felesleges”, a „túlzott” mennyiség, amelyet már habozás nélkül túlkínálatnak nevezhetnénk.

Miközben ez a kvantitatív küszöbérték meghatározhatatlan, bizonyosak lehetünk néhány igazán fontos összefüggés létezésében.

– Az utánpótlás szokásos folyamatossága és szervezettsége mellett az alkalmas összetételű készletek növelésével nő a biztonsági szint. Ha pedig a készlet

³⁵ Figyelemre méltó, hogy a szakképzett munkaerő hiánya az immár kapitalista jellegűvé vált gazdaságban is gondot okoz.

³⁶ Ezzel az állítással összefér, hogy egyik vagy másik vállalat tudatos és jól kidolgozott készletezési és utánrendelési szabályokat követ, és ezzel saját vevőit illetően befolyásolja a B biztonsági szint nagyságát.

nagyságát és összetételét tekintjük adottnak, akkor az utánpótlás rugalmasságának, zavartalanságának, a rendelésteljesítés sebességének növelése nyomán nő a biztonsági szint.³⁷ Ezek az összefüggések nyilvánvalók. Az operációkutatás számos modellt alkotott ezeknek az összefüggéseknek a részletes, konkrét számszerű elemzésére.

- Ha egy vállalat készletezési politikája magas biztonsági szint elérését teszi lehetővé, akkor ez hatást gyakorol mind az eladóra (például erősíti a versenypozícióját), mind a vevőre (például szélesebb lehetőséget ad számára a válogatásra, az általa legszívesebben választott áruk megtalálására).

Az eddigiekben csak a túlkínálatról szóltam, mert ez áll a jelen tanulmány középpontjában. Ám a gondolatmenet kiterjeszthető a túlkereslet esetére is. Ha minden vásárolni akaró és a vételár megfizetéséhez szükséges pénzzel rendelkező vevő dolgavégezetlenül hagyja ott a boltot ($B = 0$), akkor nyilvánvalóan a szükségesnél kisebb volt a készlet. De ha *ex post* kiderül, hogy a tényleges készletnagyság és készletösszetétel eredményeképpen $B = 0,3$? Vagy $B = 0,4$? Akkor „túl kicsi” volt a készlet? Ismét elmondható: meghatározatlan az a küszöbérték, amelynél kisebb készletről egyértelműen kijelentjük: kisebb a „szükségesnél”.

Visszatérve a definíciós problémára: a fentiekben leírt megfontolások egymagukban is elegendők lennének ahhoz, hogy vonakodjunk a „túlzott” vagy „felesleges” (*excess*) jelző használatától. A magam részéről ebben a tanulmányban próbálom (néha sikertelenül) elkerülni, hogy felesleges készletről vagy kapacitásfeleslegről beszéljek.

A *hiány* című könyvemben *slack*-nek neveztem ugyanazt, amit ez a tanulmány most *többlet*-nek hív (Kornai, 1980). A *hiány* megírása óta többet voltam angol anyanyelvűek társaságában, és többet olvastam angol nyelvű napisajtót. Most már érzékelem, hogy a *slack* szónak pejoratív kicsengése van; arra utal, hogy lazaság és felesleg mutatkozik. Ezt az elítélő kicsengést kerülni akarom, ezért semlegesebb szót keresem. Tudatosan nyitva kívánom hagyni azt a minősítést, hogy az adott kapacitás egy részének kihasználatlansága, a készlet egy részének leülepedése, lassú forgása ostoba pazarlás volt-e vagy okos tartalékolás, vagy a kiszámíthatatlan vásárló iránti különleges figyelmesség.

Noha leszögezem, hogy a „túlzás”, a „feleslegesség” küszöbértéke meghatározhatatlan, ebből nem következik, hogy közömbös az eladatlan készletek nagysága, és ennek függvényében a kielégítetlen vevők részaránya. Ezek megfigyelhető és – alkalmas metodikával – számszerűsíthető összefüggések.

Tanulságos és jól értelmezhető elemzés végezhető a készletek összetételével kapcsolatban (lásd Chikán, 1984). Tekintsünk a 3. táblázatra!

A számítás a következő gondolatmenetre épül. Bármilyen legyen is a rendszer, a termelés és az eladás folytonossága, a zökkenők elhárítása miatt a termelővállalatnak szüksége van készletekre mind a termeléshez szükséges inputok,

³⁷ Japánban jelent meg, és azóta sokfelé terjedt el a *just on time* (pontosan időben) készlet-utánpótlási rendszer. Ha a szükséges inputot nem tárolják készlet formájában, de mindig időben megérkezik a felhasználóhoz, akkor a termelés folytonossága kisebb készletekkel is megoldható.

mind a termelés nyomán keletkező outputok oldalán. Viszont rendszerspecifikus a kétféle készlet aránya. Melyik oldalon van nagyobb szükség a készletek „puffer” szerepére? A 3. táblázat alátámasztja az állítást, hogy a szocialista rendszerben hiánygazdaság van, mert ott nagy az inputok utánpótlása körüli bizonytalanság, míg a hiány miatt aránylag könnyű az értékesítés – ezért igen magas az inputkészletek aránya az outputkészletekhez képest (Farkas, 1980). Ezzel szemben a kapitalista rendszerben jóval kisebb a hányados értéke. Ez jelzi, hogy többletgazdaságban kevésbé várhatók hiányjelenségek az inputok beszerzésénél, míg az outputkészletek nagyobbra duzzadnak, mert nehezebb az értékesítés, és mert a termelő gyorsabb és nagyobb választási lehetőséget kíván biztosítani a vevő számára.

3. táblázat

Az input- és outputkészletek aránya, nemzetközi összehasonlítás, 1981–1985

Ország	Átlagos inputkészlet/átlagos outputkészlet a feldolgozóiparban 1981–1985
Szocialista országok	
Bulgária	5,07
Csehszlovákia	3,07
Lengyelország	4,49
Magyarország	6,10
Szovjetunió	3,16
Kapitalista országok	
Ausztrália	1,36
Ausztria	1,06
Egyesült Államok	1,02
Egyesült Királyság	1,02
Finnország	1,92
Japán	1,09
Kanada	0,92
Norvégia	1,10
Nyugat-Németország	0,71
Portugália	1,66
Svédország	0,81

Forrás: A táblázatot Chikán Attila készítette. Megjelent *A szocialista rendszer* c. könyvben (Kornai, 1993, 277. o.).

Negyedik nehézség – jogosulatlan aggregáció

Tekintsünk egy parciális piacra, amelyen egymással rokon termékeket vagy szolgáltatásokat forgalmaznak! A standard mikroökonómia idevonatkozó modelljeiben meg szokott jelenni a „nettó túlkereslet” mint az árváltozás magyarázó változója. Ha a nettó túlkereslet pozitív, az ár emelkedik, ha negatív, akkor az ár csökken. (A walrasi elmélet egyik híres figurája, az „árverező”, és az elmélet későbbi követője, Oscar Lange (1968) [1936–1937] árhivatala az árverező szabálya szerint igazgatja az árakat, amíg azok el nem jutnak az egyensúlyi árhoz.)

A „nettó túlkereslet” képzésekor az összeadás elemi műveletét hajtjuk végre: összegezzük a pozitív előjelű túlkeresleti adatokat és a negatív előjelű túlkínálati adatokat.

Első hallásra logikusnak tűnik – holott súlyos logikai hiba húzódik meg az összeadási művelet mögött. Tegyük fel, hogy egy repülőtér leterhelését vizsgáljuk az aggregáció meghatározott szintjén: mennyire voltak kihasználva a helyek a repülőtérről induló összes gépen egy adott napon. Túlkereslet: az utasok egy része nem tudott az általa kívánt időpontban elutazni. Túlkínálat: a repülőgépek egy része félig üresen szállt fel. Nettó túlkereslet: az elutasított utasok száma mínusz az üres férőhelyek száma egy adott időszakra összegezve. Értelmetlen összegezés! Talán kárpótolja azt az utast, aki reggel 9-kor Budapestről Koppenhágába akart utazni, de nem fért fel a repülőgépre, az a tudat, hogy az este 7-kor ugyanoda induló járaton volt üres férőhely? Lehet, hogy neki éppen kora délután volt ott fontos megbeszélése.

A túlkeresleti függvény „nettósítása” gyakran alkalmazott metodikai fogás mind elméleti modellekben, mind pedig empirikus ökonometriai vizsgálatokban.³⁸ A probléma átgondolása szigorú tilalmat sugalmaz: nem szabad sem „nettó túlkeresleti”, sem „nettó túlkínálati” adatot konstruálni!

Az eddig tárgyalt mérési nehézségek mindegyike nagyfokú elővigyázatra int az aggregációt illetően, sőt egyik-másik nehézség alapos mérlegelése a szó szoros értelmében tiltja az összegezést. Tekintsük át még egyszer – ezúttal kizárólag az aggregáció szempontjából – a már megtárgyalt problémákat!

1. Nem szabad összeadni a zárókészlet és a kihasználatlan kapacitás alakjában jelentkező „többletet” – ezek a „rendelkezésre állás” eltérő fokozatait reprezentálják. A kétféle többletjelenség közül a második, a többletkapacitás a lényegesebb, többek között azért is, mert merevebb, nehezebb a csökkentése, ellentétben a készlettel, amelynek nagysága könnyebben szabályozható.
2. Mind a kínálat, mind a kereslet dinamikus folyamatokban alakul ki. Egy-egy eladó vagy vevő eladási, illetve vételi szándéka menet közben módosul, érlelődik. A keresztmetszeti felmérés pillanatfelvételében nem szabad összeadni olyan eladási, illetve vételi szándékokat, amelyek az „érlelődés” fokozata szempontjából heterogének.

³⁸ Az aggregáció problémái élesen vetődtek fel a szocialista országok makroökonometriai elemzéséhez használt disequilibriummodellekkel kapcsolatban (lásd Portes–Winter, 1980, és Portes és szerzőtársai, 1987. A vitáról áttekintést ad a Davis–Charemza (szerk.), 1989, valamint Brabant, 1990).

3. A legutoljára említett – és talán a legsúlyosabb nehézséget jelentő – aggregációs probléma: nem szabad „nettósítani”, azaz a túlkereslet összesítéséből levonni a túlkínálat összesítését.

A fenti figyelmeztetések bizonyára érvényesek az aggregáció alsó (mikro-) és középszintjein. A gondolatmenet nyílegyenesen oda vezet, hogy a legnagyobb óvatosságra akkor van szükség, amikor makroszintű adatokat értelmezünk. *Lehetetlen* ugyanarra a gazdaságra vonatkozóan egyszerre megállapítani a makroszintű kínálatot és a makroszintű keresletet.

Megvallom őszintén: meg vagyok akadva annak tisztázásában, hol helyezem el saját gondolataim világában a potenciális GDP-vel szemben mutatózó „rés” (*gap*) közismert mutatószámát, amelyet széles körben alkalmaznak makroelemzésekben. Ez is egyfajta túlkínálati indikátor, akárcsak egy termelővállalat vagy egy termelőágazat kihasználatlan (*excess*) kapacitásának mutatója. Valószínűleg ezzel az indikátorral szemben is felvethetők azok az aggályok és fenntartások, amelyeket az imént fejtettem ki más, alacsonyabb szinten aggregált mutatószámokkal kapcsolatban. A probléma mindenképpen további tisztázást igényel – a magam részéről egyelőre sem elfogadni nem tudom, sem elvetni nem merem ezt a sokak által tisztelt és gyakran használt jelzőszámot.

Folytathatnám a megfigyelési és statisztikai nehézségek és anomáliák felsorolását – de talán ennyi is elég annak megmagyarázására, miért húzódozom attól, hogy egy-egy ország általános piacának állapotát jellemezni hivatott „hiánygazdaság–többletgazdaság” fogalompár helyett a sokak számára könnyebben érthető „túlkeresleti gazdaság – túlkínálati gazdaság” fogalompárt használjam.

Pragmatikus javaslatok a mérésre és a fogalmi eszköztárra

A magam részéről az itt elmondottak alapján lemondok arról, hogy megállapítsam: egy adott piacon mennyi az összes kínálat és az összes kereslet az adott áron, majd az utóbbit levonva az előbbiből, kvantitatív módon megállapítsam a túlkínálat vagy a túlkereslet nagyságát. Nem próbálkoznék azzal, hogy kardinális mutatószámmal jellemezsem a piac általános állapotát.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy feladnám a mérés feladatát. Szintetikus, aggregált, kardinális mérés helyett alkalmazhatunk számos parciális mutatószámot, amelyek rávillantanak a többletgazdaság vagy a hiánygazdaság jellegzetes megnyilvánulásaira, e megnyilvánulások mindenkori állapotára és változásaira.

Néhány példa ilyen mutatószámokra:

- termelők és szolgáltatók kapacitása és a kapacitás kihasználása;
- termékkészletek forgása, a készletek összetevőinek aránya egymáshoz és az eladás volumenéhez viszonyítva;
- termelők kikérdezése a termelés akadályairól;
- sorbaállási és várakozási idők, a sorbaállók vásárlási szándéka a tényleges értékesítéshez viszonyítva.

Ebben a tanulmányban több helyen is szerepelnek különféle példák a fenti mutatószámokra, igazolván azt, hogy ezek a gyakorlatban alkalmazható mérési módszerek.

Lehetséges, hogy léteznek más mutatószámok is, amelyek tükrözik a többlet- vagy hiányjelenségek egyes vonásait. Találékony közgazdászok, piaci elemzők és statisztikusok kidolgozhatnak további megfigyelési és mérési eljárásokat. Sajnos, nem mindig valósítható meg az egyébként kívánatos sorrend, amely szerint adatokra kell alapozni az elméleti gondolatot. Gyakran fordított a sorrend: előbb a sejtésekből kiinduló elmélet oldaláról vetődik fel az igény egy jelenség megfigyelésére és mérésére, és csak utána kerül sor a statisztika megszervezésére.

Valamennyi említett mérés nemcsak két diszkrét állapotot, túlkínálatot vagy túlkeresletet különböztet meg. Mindegyikük a jelenség intenzitásáról, „súlyosságáról” ad képet. Nem mindegy, mekkora a kihasználatlan kapacitás! Tíz vagy harminc százalékpont? Három vagy 23 havi készlet rakódott le a raktárban? Három hónap vagy három év a várakozási idő, amíg a vevő hozzájut egy adott termékhez vagy szolgáltatáshoz?

Az itt felsorolt és a hozzájuk hasonló mutatószámok alapján elemzéseket végezhetünk a többletjelenségek és a hiányjelenségek (ezen belül, finomabban osztályozva, a különböző intenzitású, különböző „súlyú” többlet- és hiányjelenségek) eloszlásáról és dinamikájáról, megállapíthatjuk az eloszlások sztochasztikus jellemzőit. A mutatószámok tartalmát gondosan elemezve, megalapozott kijelentéseket tehetünk arra vonatkozóan, hogy egyik-másik piac milyen általános állapotban van.

Szintetikus mutatószámok, „kompozit indexek” képzése

Érdemes lenne kísérletezni egy-egy szélesebb szférát, esetleg az ország gazdaságának egészét átfogó úgynevezett kompozit indexek számításával, a többlet-, illetve a hiányjelenségek elterjedtségének és intenzitásának összefoglaló bemutatásával. Különböző célokra alkalmaznak ilyesféle összefoglaló mutatószámokat; felsorolok néhány közismert példát.

A „szabadság indexe”, amely azt hivatott tükrözni, milyen egy-egy országban egy adott évben a vállalkozási szabadság és az egyéni szabadságjogok állapota (Freedom House, 2010).

„Korrupciós index”, amely azt mutatja be, mennyire terjedtek el és mennyire súlyosak egy-egy országban egy adott évben a korrupciós jelenségek (Transparency International, 2010).

„Az üzleti hangulat indexe”, amely a gazdasági élet döntéshozóinak „hangulatát”, a várakozásaikban megnyilvánuló optimizmusát-pesszimizmusát hivatott tükrözni. (A francia számításokra vonatkozóan lásd Clavel–Minodier, 2009, Erkel-Rousse–Minodier, 2009.)

Az ilyesféle számítások kiindulópontja az, hogy a szóban forgó jelenség összetett terjedelme vagy intenzitása nem mérhető közvetlenül. Viszont jól mérhető egész sor részjelenség. Szerkesztünk egy függvényt: a magyarázó változók a

részjelenségeket mérő parciális indikátorok, és a függvény által számított változó a kompozit index (a szabadságindex, a korrupciós index, az üzleti hangulat indexe).³⁹

Sokféle eljárással vezethető le a kompozit index a parciális indikátorokkal. A legegyszerűbb (és persze a leginkább elnagyolt) eljárás szerint a parciális indikátorok átlagát tekintik szintetikus indexnek. Esetleg faktoranalízist használnak, és a számítás eredményeképpen kapott legnagyobb terhelésű, legerősebb magyarázó erejű faktorokat minősítik szintetikus indexeknek.

Nem ennek a tanulmánynak a feladata a hiány és a többlet szintetikus mérésére alkalmas kompozit indexek számítási módszertanának kidolgozása. Még azt sem merném kijelenteni: biztos, hogy ilyesféle indexek képezhetők az általunk vizsgált jelenségek összefoglaló tükrözésére. Ehhez gondosan tanulmányozni kell a piac állapotát tükröző parciális indikátorok viselkedését, a közöttük lévő korrelációt és így tovább. Csupán azt szerettem volna érzékeltetni: összetett, statisztikailag nehezen „megfogható” jelenségek szintetikus számbavételekor nem az összeadás-kivonás az egyedül rendelkezésre álló művelet. Érdemes lenne komolyan átgondolni az összetett (és kardinális mutatókkal nem mérhető) más jelenségek összefoglaló számbavétele során szerzett tapasztalatokat.

A fogalmi tisztázással és a mérés módszereivel foglalkozó fejezet végére érve szeretném hangsúlyozni: a javasolt fogalmi és mérési eszköztár „semleges”. Egyaránt használható olyan piacon, amelyen túlsúlyban vannak a többletjelenségek, de azon is, amelyen a hiányjelenségek dominálnak. Továbbá semleges annyiban is, hogy saját értékrendjétől, az egyik vagy a másik rendszer iránti rokonszenvétől vagy ellenszenvétől függetlenül alkalmas lehet a piac tényleges állapotának megfigyelésére és számbavételére.

³⁹ Ezt a gondolatot már hosszú idővel ezelőtt felvettem *Növekedés, hiány és hatékonyság* című könyvemben (Kornai, 1982). Később hozzá is kezdtem egy nagyszabású, sok munkatárs közreműködésével folytatott kutatási programhoz, amely a hiány parciális mutatószámait dolgozta volna fel, és végeredményben elvezethetett volna egy szintetikus hiányindex kiszámításához. A projektnek a rendszerváltás vetett véget: a közreműködők, magamat is beleértve, más feladatokat tűztek maguk elé. A hiánygazdaság – szerencsénkre – megszűnt Magyarországon. A téma lekerült a napirendről. Nekem is csak most jut újra az eszembe, amikor a többletjelenségek szintetikus mérésének problémája felvetődik számomra.

A munkaerő piaca – a többlet reprodukálásának mechanizmusa

Fogalmi tisztázás és mérés

Mielőtt a munkaerőpiac érdemleges elemzésére rátérnék, fogalmi tisztázásra és ezzel kapcsolatban a mérés problémáinak vizsgálatára van szükség. Ugyanazt a megközelítést szeretném alkalmazni, mint amely a termékek és szolgáltatások piacának tárgyalását jellemezte tanulmányomban. Azt kell tehát tisztáznom, mi a viszony a tanulmányok fogalmi eszköztára és a munkaügyi statisztikákban szereplő mutatószámok között.⁴⁰

Aránylag egyszerű a helyzet a hiányjelenségekkel. A munkaügyi statisztikák nyilvántartják az *üres álláshelyek számát (vacancies)*, ami jól tükrözi a munkaerőhiányt.

Ugyancsak közlik a statisztikák a *regisztrált munkanélküliek (unemployed)* számát, ami nyilvánvalóan a munkaerőtöbblet egyik alapvető adata. Ám ebben nem merülhet ki a munkaerőpiacon mutatkozó többlet számszerű jellemzése.

Induljunk ki abból, hogy tanulmányom szellemében mit kellene mérni, és állítsuk ezzel szembe, mi az, amiről rendelkezésre állnak az adatok. Egy adott gazdaságot vizsgálunk, országos méretekben, egy adott időpontban. Az ország összes lakosságának számát jelöljük Q -val. A lakosságon belül négy csoportot különböztetünk meg.

1. A lakosok egy része *semmilyen körülmények között* nem vállal munkát. Különböző adottságok zárják el a munkavállalás lehetőségeit. Nem vállalhatnak munkát a gyerekek. A statisztika rendszerint csak a 14 évnél idősebbeket tekinti munkaképesnek. (De tudjuk a gazdaságtörténetből, hogy a gyermekmunka törvényes tilalma eléggé rövid történelmi múltra tekinthet vissza, és gazdaságilag elmaradt országokban ma is tömegesen fognak munkára gyerekeket.) A lakosok egy része bármilyen munkára alkalmatlan fizikai és/vagy szellemi fogyatékos, esetleg krónikus betegség miatt. (Vigyázat: nem szabad gépiesen mindenkit idesorolni, akiket a hivatalos besorolások fogyatékossgal élőknek minősítenek! Közülük sokan igenis képesek lennének munkát vállalni, ám elmulasztják megteremtteni munkavégzésük társadalmi és gazdasági feltételeit.) Ide tartoznak azok az öregek, akiket betegség, testi és szellemi elgyengülés tesz munkavállalásra alkalmat-

⁴⁰ A nemzetközi definíciók az ILO (2010) kiadványában találhatóak meg. A magyar elnevezéseket a KSH (2010) közleményéből vettük át.

lanná. (Ám nem tekinthető minden idősebb ember munkavállalásra képtelennek, még ha a statisztika például a 74. évnél húzza is meg a határt a munkaképes és a nem munkaképes korosztályok között. E sorok szerzője munkaképesnek érzi magát, holott a tanulmány írásakor közel 83 éves.) A „munkára nem képes” besorolást indokoló minden mondatot itt egy zárójelbe tett mondat kíséri, jelezvén, hogy valamennyi kritérium némiképpen problematikus. Jelöljük N -nel a *munkára nem képes* lakosok számát!

2. A következő csoportot azok alkotják, akik munkaképesek, de valamilyen körülmény visszatartja őket attól, hogy a munkaerőpiacon jelentkezzenek és foglalkoztatást keressenek. Nevezük ezt a csoportot *munkaképes, de nem aktív* népességnek. Számukat M -mel jelöljük. Megemlítek néhány körülményt, amely a munkaképes egyént visszatarthatja attól, hogy foglalkoztatást keressen.

- Nem szorul rá az állásra, mert más forrásból fedezve van a megélhetése (vagyonából, a család más tagjának keresetéből, állami segélyből stb.).
- Nyugdíjas és ez kielégítően pótolja a munkából szerzett jövedelmet.
- Tradíciók tartják vissza a kereső állástól. Ez különösen fontos szerepet játszik a nők munkavállalásánál.
- Ugyancsak főként a nők munkavállalásával kapcsolatos tényezők körébe tartoznak a következő körülmények. Az egyén vállalna munkát, ha meg tudná szervezni a gondjaira bízott családtagok ellátását, miközben ő maga jövedelemszerző munkát végez: a kisgyereket bölcsődébe, óvodába, az iskolás gyereket napközibe adhatná, valamilyen intézmény gondoskodna az idős szülők ellátásáról és így tovább.
- Hosszú ideig megpróbált állást találni, de nem járt sikerrel. Úgy látja, hogy nem számíthat munkaalkalomra, ezért feladja az álláskeresést. Ezt a csoportot nevezik *elbátortalanított munkavállalóknak* (*discouraged worker*). A magyar munkaügyi statisztika a „passzív munkanélküli” kifejezéssel jelöli ezt a csoportot.

A felsorolt visszatartó tényezők részben át is fedhetik egymást. A közgazdaságtan, a szociológia és a szociálpszichológia határterületeire tartozó nehéz kérdés annak tisztázása, hogy az ebbe a csoportba tartozók döntése – „nem keresek, nem vállalom munkát” – mennyiben önkéntes, és mennyiben kényszer hatására születik. A kényszerítő körülmény lehet egy társadalmi norma („asszonynak otthon van a helye”), a munkavállalás gyakorlati feltételeinek hiánya (nincs vagy megfizethetetlenül drága a bölcsőde vagy óvoda). Hol van az a pont, amikor az állást vállalni akaró ember feladja a reményt, és „önként” kilép az állást keresők köréből?

Elismerem, hogy az eddig tárgyalt két csoport, a munkára nem képes és a munkára képes, de nem aktív népességek közötti elválasztó határok nem teljesen egyértelműek, nem élesek – de azért az elhatárolás lényeges tartalma jól érzékelhető.

3. A hivatalos statisztikák nyilvántartják a regisztrált *munkanélkülieket*. Számukat jelöljük U -val. A hivatalos statisztikák szigorú kritériumokat írnak elő ahhoz az elhatároláshoz, amely a munkát aktívan kereső munkanélkülit a keresést feladó „passzív munkanélkülitől” elválasztja. (A kikérdezést megelőző négy hét folya-

mán aktívan keresett-e munkát stb.) Természetesen az elhatárolásban van némi önkényesség (miért éppen négy hét és nem három vagy öt hét a határ?), ám az ilyesfajta önkényesség bármely statisztikai számbavétel esetén elkerülhetetlen.

4. Végül a hivatalos statisztikák nyilvántartják, hogy egy adott időpontban mekkora a ténylegesen *foglalkoztatott* népesség. Létszámát E -vel jelöljük.

A hivatalos statisztikák a ténylegesen foglalkoztatott népesség és a munkát aktívan kereső munkanélküliek együttesét nevezi *gazdaságilag aktív* népességnek. Az angol nyelvű irodalom ezt a csoportot nevezi *labor force*-nak. Létszámukat jelöljük A -val; $A = E + U$. (A komplementer csoportot a *gazdaságilag nem aktív népesség* (*out of labor force*) alkotja, amelyet B -vel jelölünk: $B = Q - A$).

Tanulmányom szemlélete azt sugallja, hogy ne csak a hivatalosan regisztrált munkanélkülieket, hanem a munkaképes, de nem aktív népességet együttvéve tekintsük munkaerőtöbbletnek. A többletmunkaerőt T -vel jelölöm: $T = M + U$. Ez az a tartaléksereg (Marx kifejezését idézem), amelyből a munkaerő toborozható, ha a munkaerőpiacnak szüksége van rá. A konjunktúrahullámzás felfelé ívelő szakaszaiban bevonják a munkaerőtöbblet egy részét; ilyenkor nemcsak a munkanélküliség csökken, de a korábban nem aktív, ám munkát nem kereső emberek közül is sokan belépnek a gazdaságilag aktív körbe. Különösen jól érzékelhető ez a jelenség háborúk idején, amikor esetleg a szó szoros értelmében „mozgósítják a tartalékot”, állami kényszerrel besoroznak embereket a termelőmunkába.

A hivatalos statisztikák máshol húzzák meg a határokat, amikor megkülönböztetik a gazdaságilag aktív népességet a gazdaságilag nem aktív népességtől. A fogalmi megkülönböztetések áttekintésének megkönnyítésére szolgál a 4. táblázat.

Tanulmányom fogalomrendszere egy kritikus ponton nem esik egybe a hivatalos statisztika definícióival: nem végeznek rendszeres felmérést a munkaképes, de nem aktív lakosság létszámáról. Előfordul egyes jelentésekben a „munkaképes korosztályok” kategóriája, rendszerint a 14–74 éves korosztályok együttesét értik ezen. Ez a megkülönböztetés azonban nem azonos azzal az elhatárolással, amit ez a tanulmány javasol, hiszen – mint említettem – ezeken a korosztályokon belül is lehetnek egyének, akik semmilyen körülmények között sem képesek munkát vállalni, és a 74. évnél idősebbek között is vannak, akik képesek lennének munkát vállalni, mégsem aktívak.

A továbbiakban feltételezem, hogy a statisztikailag megfigyelt b mutatószám, a gazdaságilag nem aktív népesség rátája elfogadható közelítő változó (*proxy*) a statisztikailag meg nem figyelt, de a jelen tanulmány gondolatmenetében megjelenő m mutatószámnak, a munkaképes, de gazdaságilag nem aktív népesség rátájának tükrözésére. Céljaimra alkalmas mutatószám azokban az elemzésekben, amelyekre a továbbiakban felhasználok: egy adott országra vonatkozó intertemporális összehasonlításokban és a rendszerspecifikus „nagy” eltérések kimutatásában. Feltételezésemet elsősorban a probléma logikai átgondolására alapozom. Sejtésem szerint a munkára nem képes lakosság részaránya eléggé merev szám, és közvetlenül főképpen demográfiai és egészségügyi tényezőktől függ. Ezzel szemben az a választás, amely a munkaképes lakoságon belül eldönti, hogy az egyén a gazdaságilag nem aktív, vagy a gazdaságilag aktív népesség csoportjába kerüljön-e, tár-

sadalmi és gazdasági tényezőktől függ. Ennek a választásnak a hatását az általam javasolt (de jelenleg nem mért) M változó eléggé „tisztán” tükrözné, míg a hivatalos statisztikában ehhez a változóhoz egy többé-kevésbé konstans adatot (a munkára nem képesek hányadát, N -t) adnak hozzá, és az így kapott összeget ($B=N+M$) figyelik meg.

4. táblázat

Kapcsolat a tanulmány és a munkapiaci statisztika fogalmai között

A jelen tanulmány fogalmi rendszerében		A munkapiaci statisztika fogalomrendszerében
	Munkára nem képes népesség (N)	Gazdaságilag nem aktív népesség (B)
Munkaerőtöbblet ($T = M + U$)	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Munkaképes, de nem aktív} \\ \text{népesség } (M) \\ \\ \text{Munkanélküliek } (U) \end{array} \right.$	
		Gazdaságilag aktív népesség ($A = U + E$)
	Foglalkoztatottak (E)	
Munkaerőhiány	Üresen álló munkahelyek (V)	Üresen álló munkahelyek (V)
<hr/>		
A lakosság összetétele ($Q = N + M + U + E$)		A lakosság összetétele (Q) ($Q = B + A$)
Relatív (százalékos) mutatók		Relatív (százalékos) mutatók
A többlet rátája ($t = T/Q$)		A gazdaságilag nem aktívák rátája ($b = B/Q$)
A munkaképes, de gazdaságilag nem aktív népesség rátája ($m = M/Q$)		A gazdaságilag aktívák rátája (más elnevezéssel: aktivitási ráta) ($a = A/Q'$)
Munkanélküliségi ráta ($u = U/Q$)		Munkanélküliségi ráta ($u = U/Q$) vagy ($u' = U/Q'$)
A hiány rátája ($v = V/Q$)		Üresen álló munkahelyek rátája $v = V/Q$, vagy $v' = V/W$, ahol W az összes munkahelyek száma

Megjegyzés. A hivatalos munkaügyi statisztikák rendszerint a vesszővel jelölt relatív mutatókat, az u' és v' rátákat használják. A hivatalos statisztikákból előállíthatók az u és v ráták is. A munkaügyi statisztika az aktivitási ráta számításakor nem a lakosság teljes létszámát, Q -t szerepelteti a hányados nevezőjében, hanem egy ennél kisebb számot, Q' -t, a 14 és 64 éves életkor közötti korosztályokat.

További kutatások feladata lesz a munkára nem képes és a munkára képes, de nem aktív népesség elhatárolásának empirikus megfigyelése és a két csoport létszámának mérése. Ezek megfigyelhető adatok – nincs akadálya a mérésnek.

A rendszerváltás okozta sokk a munkaerőpiacon

Tanulmányom elején egy lengyelországi fényképre hivatkoztam, amely egy lengyel élelmiszerbolt előtt álló hosszú sort mutat a hiánygazdaság idejéből. Manapság roskadásig tele vannak a polcok Lengyelországban és a többi posztszocialista országban. A vevők már megszokták a látványt és magától értetődőnek tartják.

Párhuzamosan a munkaerő piacán is fordulat következett be. 1989 előtt a gazdaságilag fejlettebb szocialista országokban, azaz Közép-Kelet-Európában és a Szovjetunióban intenzív munkaerőhiány mutatkozott. A rendszerváltás nyomán sokszerűen zúdult a lakosságra a munkahelyek tömeges megszűnése, a munkavállalók elbocsátása és a tartós munkanélküliség. Néhány év alatt lényegesen csökkent a lakoságnak az a hányada, amely foglalkoztatást vállal (akár ténylegesen dolgozik, akár pillanatnyilag munkanélküli, de kész munkát vállalni). Az áruk piacán könnyű volt megszokni a többletgazdaságot. A munkaerőpiacon lehetetlen megszokni – ez örökösen nyomasztó érzés marad.

Engem mint kelet-európai közgazdászt e fordulat átélése erőteljesen arra készítet, hogy átgondoljam: hogyan függ össze a munkaerőpiac állapota a szocialista, illetve a kapitalista rendszerrel, amelynek keretében ez a piac működik. Rossz érzés beleütközni abba, hogy maga a kérdésfeltevés mennyire érdektelen a téma nyugati tudósai számára. Ha nem tévedek, senki sem vette a fáradságot a munkaerő-közgazdaságtan nyugati kutatói közül, hogy a munkanélküliség okait kutatva szembesítse a kapitalizmus tapasztalatát a szocializmussal. A nyugati világ közgazdasági diskurzusában magától értetődőnek tartják, hogy még az úgynevezett teljes foglalkoztatottság állapotában is van munkanélküliség. A magam részéről mind a mai napig képtelen vagyok bosszúság (vagy mondjam inkább azt: felzúdulás) nélkül olvasni az ezerszer leírt, kanonizált kifejezést: a munkanélküliség *természetes* rátája.⁴¹ Természetes? A zöld természet, amelyben megjelenik az erdő és a nyúl, a kőzet és a földrengés, egyúttal megszabta azt is, hogy legyen munkanélküliség? Évtizedek óta éles kritikusa vagyok a szocialista rendszernek, de annyit a rendszer barátjának és ellenségének egyaránt tudni kell róla, hogy nem a krónikus munkanélküliség és a számottevő munkaerő-többlet jellemezte, hanem az intenzív munkaerőhiány.

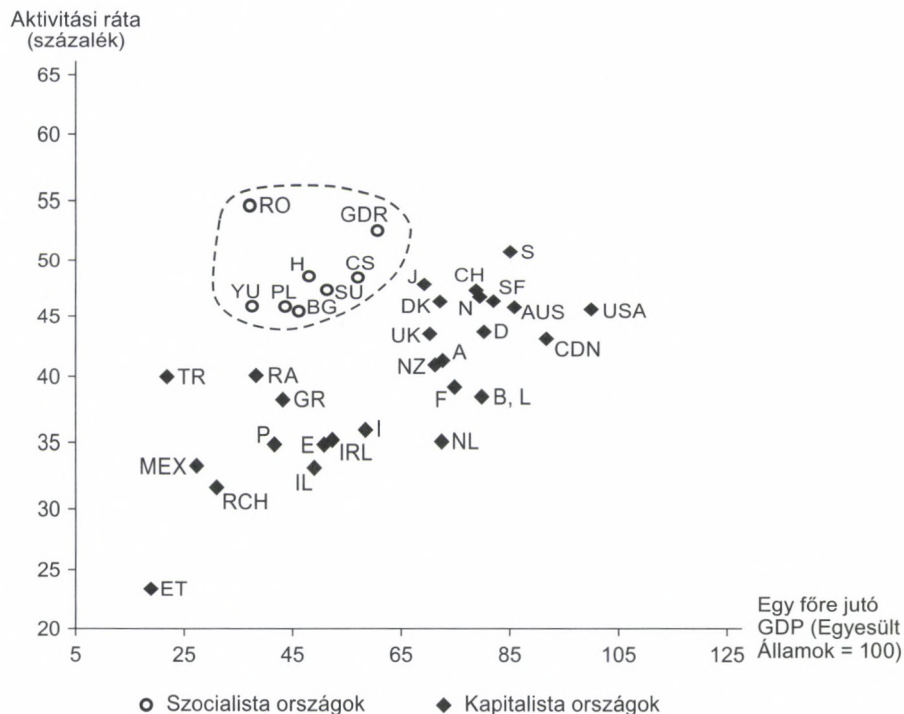
Néhány adattal szemléltetem a posztszocialista régió munkaerőpiacán végbe ment drámai változást. Sajnos, nincsenek olyan idősorok, amelyek bemutatnák a munkaerőpiac állapotát hosszú időre visszamenve a rendszerváltás előtti idő-

⁴¹ Félreértések elkerülésére: a fenti megjegyzés nem a „munkanélküliség természetes rátája” elméletének *tartalmához* szól hozzá, amiről egyébként széles körben vitatkoznak a makrokozgazdászok, akiket őszintén aggaszt a munkanélküliség. Nem makrokozgazdász kollégáim kutatásai bosszantanak, hanem a szerencsétlen *elnevezés*.

szakra, majd azonos számbavételi metodikával folytatnák az adatsort a rendszer-váltás óta eltelt több mint két évtizedes időszakra. Mindazonáltal az itt következő ábrák és táblázatok alkalmasnak látszanak a traumatikus változás érzékeltetésére. A 6. ábrát Kornai (1993a)-ból vettük át (235. o.).

6. ábra

Aktivitási ráták és gazdasági fejlettségi szintek, 1980

Megjegyzés. Az egy főre jutó GDP növekvő sorrendjében a következő *kapitalista* országok szerepelnek a mintában: Egyiptom (ET), Törökország (TR), Mexikó (MEX), Chile (RCH), Románia (RO), Jugoszlávia (YU), Argentína (RA), Portugália (P), Görögország (GR), Lengyelország (PL), Bulgária (BG), Magyarország (H), Izrael (IL), Szovjetunió (SU), Spanyolország (E), Írország (IRL), Csehszlovákia (CS), Olaszország (I), Kelet-Németország (GDR), Japán (J), Egyesült Királyság (UK), Új-Zéland (NZ), Dánia (DK), Ausztria (A), Hollandia (NL), Franciaország (F), Svájc (CH), Norvégia (N), Belgium (B), Luxemburg (L), Nyugat-Németország (D), Finnország (SF), Svédország (S), Ausztrália (AUS), Kanada (CDN), Egyesült Államok (USA). Az egy főre jutó GDP sorrendjében haladva a következő *szocialista* országok szerepelnek a mintában: Románia (RO), Jugoszlávia (YU), Lengyelország (PL), Bulgária (BG), Magyarország (H), Szovjetunió (SU), Csehszlovákia (CS) és Kelet-Németország (GDR).

A függőleges tengelyre felmért aktivitási ráta a gazdaságilag aktív népesség és a munkaképes életkorban lévő népesség, azaz a 14 és 64 éves életkor közötti korosztályok hányadosa.

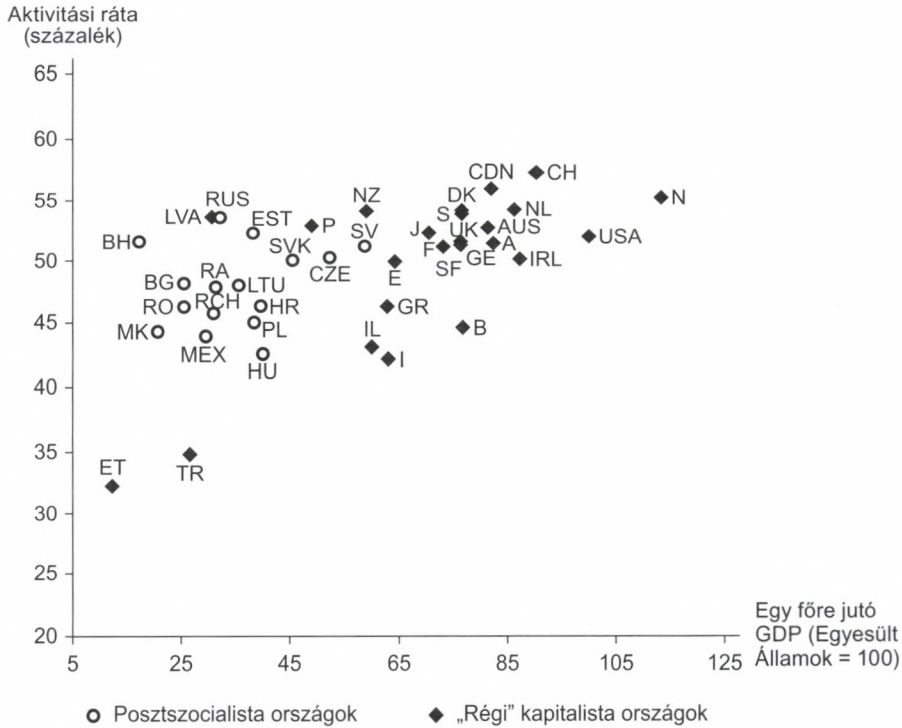
Forrás. Az ábrát Kornai (1993a)-ból vettük át. Az ábrát és a háttérül szolgáló statisztikai adatokat Köllő János állította össze. A GDP forrása Ehrlich Éva tanulmánya (Ehrlich, 1985, 100. o.). A kapitalista országokra vonatkozó GDP- és népességadatok az ENSZ demográfiai évkönyvéből származnak, a szocialista országokra vonatkozóak pedig a KGST statisztikai évkönyvéből.

Elkészítettük az 1980-ra vonatkozó régi ábrával szerkezetileg teljesen azonos új, 2009-ra vonatkozó 7. ábrát.

A 6. ábrán külön figyelmet érdemel, hogy minden szocialista országban – lásd a szaggatott vonallal bekeretezett területet – magasabb az aktivitási ráta, mint a hasonló gazdasági fejlettségű kapitalista országokban.

7. ábra

Aktivitási ráták és gazdasági fejlettségi szintek, 2009

Megjegyzés. A következő országok szerepelnek a mintában (az egy főre jutó GDP növekvő sorrendjében): Egyiptom (ET), Bosznia-Hercegovina (BH), Macedónia (MK), Bulgária (BG), Románia (RO), Törökország (TR), Mexikó (MEX), Lettország (LVA), Chile (RCH), Argentína (RA), Oroszország (RUS), Litvánia (LTU), Észtország (EST), Horvátország (HR), Lengyelország (PL), Magyarország (H), Szlovákia (SVK), Portugália (P), Csehország (CZE), Szlovénia (SV), Új-Zéland (NZ), Izrael (IL), Görögország (GR), Olaszország (I), Spanyolország (E), Franciaország (F), Japán (J), Finnország (SF), Németország (GE), Egyesült Királyság (UK), Svédország (S), Dánia (DK), Belgium (BEL), Ausztrália (AUS), Kanada (CDN), Ausztria (A), Hollandia (NL), Írország (IRL), Svájc (CH), Egyesült Államok (USA), Norvégia (N).

A függőleges tengelyre felmért aktivitási ráta a gazdaságilag aktív népesség és a munkaképes életkorban lévő népesség, azaz a 14 és 64 éves életkor közötti korosztályok hányadosa. Luxemburg „kilógónak” (*outliernek*) bizonyult, ezért kihagytuk az ábrából.

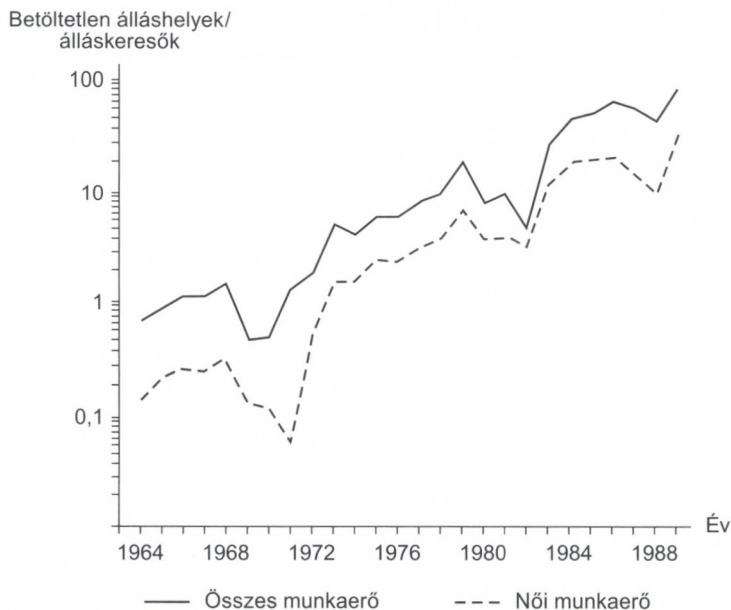
Forrás. Az egy főre jutó GDP-adatak: World Bank (2010); az aktivitási ráta kiszámításához felhasznált adatok: ILO (2010).

A 6. és 7. ábrát összehasonlítva, szembetűnik a rendszerváltás nyomán végbement változás: a szaggatott vonallal körbevett „zsák” szétesett. Az egykor szocialista régió országai immár nem lebegnek magasan a többi ország felett. Most szürke pontokkal jelöltük a posztoszocialista országok helyét. Jól látható, hogy már elkeverednek a többi pontok között, több-kevésbé a fejlettségüknek megfelelő kapitalizmusbeli helyükre kerültek, sőt egyik-másik még lejjebb süllyedt az ábrán.

Annak idején, sajnos, nem készültek átfogó, sok országra kiterjedő felmérések a munkaerőhiány felmérésére. Más adat híján Kornai (1993a, 242. o.)-ból újraközlök egy lengyel felmérésen alapuló ábrát. A 8. ábra idősora 1988-cal zárul. A görbe a betöltetlen álláshely/munkanélküli hányadost reprezentálja. A függőleges tengelyen logaritmusos skála olvasható: 1988-ban 86-szor annyi a betöltetlen munkahely, mint ahányan állást keresnek!

8. ábra

A betöltetlen munkahelyek és álláskeresők aránya Lengyelországban, 1964–1988

Forrás. Az ábrát, amelyet a Szocialista rendszer (Kornai, 1993) című könyvből vettünk át, Köllő János szerkesztette, Fallenbuchl (1982, 33. o.) és R. Holzmann (1990, 6. o.) adatai alapján.

Az 5. táblázat a gazdaságilag nem aktív népesség, a munkanélküliség és a betöltetlen álláshelyek idősorait mutatja be néhány egykor szocialista, most posztoszocialista országra vonatkozóan.

5. táblázat

A gazdaságilag nem aktív népesség, a munkanélküliség és a betöltetlen álláshelyek rátája a kelet-európai régióban, 1989–2008

	Csehország			Észtország			Lengyelország			Lettország		
	b	u	v	b	u	v	b	u	v	b	u	v
1989	53,34			47,10	0,30		54,06		0,12	46,49		
1990	53,05		0,40	47,89	0,34		54,45		0,12	47,39		
1991	52,18		0,75	48,73	0,78		54,77		0,08	48,35		
1995	50,77	2,02	0,96	52,50	4,73		56,08	5,90	0,08	52,72		
2000	50,47	4,45	0,57	53,30	6,57		55,62	7,25	0,03	55,04	6,62	
2005	49,98	4,02	0,83	52,01	3,87		54,75	7,97	0,12	52,18	4,32	0,53
2006	49,96	3,63	1,21	50,58	3,01		55,18	6,14	0,17	50,88	3,50	0,84
2007	50,22	2,69	1,36	50,25	2,38		55,06	4,25	0,17	49,72	3,13	0,89
2008	50,40	2,23	4,46	49,47	2,86		54,35	3,18	0,10	48,53	4,01	0,47

	Litvánia			Magyarország			Szlovákia			Szlovénia		
	b	u	v	b	u	v	b	u	v	b	u	v
1989	49,30			56,14			51,69			59,02		
1990	49,65			56,38			51,50			58,88		
1991	50,01			56,83		0,21	50,71			58,56		
1995	51,63			59,96	4,03		53,87	6,05		52,63	3,46	
2000	52,98	7,68		59,49	2,62	0,42	52,13	9,03		52,68	3,07	
2005	53,53	3,89	0,23	57,91	3,00	0,41	50,63	7,94		50,40	2,85	
2006	53,88	2,64	0,58	57,46	3,15	0,30	50,67	6,55		50,27	2,94	
2007	53,42	2,06	0,80	57,52	3,11	0,25	50,69	5,41		49,99	2,39	
2008	52,92	2,84	0,67	57,75	3,29	0,21	50,14	4,74		49,86	2,26	

Megjegyzés: A táblázat mindhárom rátát olyan hányadosként adja meg, amelynek nevezője a lakosság létszáma. A 4. táblázatban közölt definíciók szerint a három oszlop rendre a következő mutatószámokat közli: $b = B/Q$ = a gazdaságilag nem aktívak rátája, $u = U/Q$ = a munkanélküliség rátája és $v = V/Q$ = a betöltetlen álláshelyek rátája. Azért választottuk ezeket a formulákat, hogy a három oszlopban szereplő számokat közvetlenül hasonlíthassuk össze. Egyetlen évre vonatkozóan sincs adat a betöltetlen álláshelyek rátájáról Észtország, Szlovákia és Szlovénia esetében. A táblázat könnyebb áttekinthetősége érdekében nem közöljük az idősorok valamennyi adatát.

Forrás: ILO (2010): gazdaságilag nem aktív népesség, munkanélküliség száma, lakosság; OECD (2010): üres álláshelyek száma; Lettország és Litvánia esetében az üres álláshelyek számának forrása: Latvijas Statistika (2010), valamint Statistiskos Departamentas (2010).

A táblázatban világosan tükröződnek a következő folyamatok.

A rendszerváltás nyomán az országok egy részében csökkent a gazdasági aktivitásban való részvétel. Nőtt az a munkaerőtöbblet, amely munkaképes lenne, gazdaságilag mégsem aktív. Sokféle oka lehet ennek, amit itt most nem részletezünk. Az egyik ok az, hogy kilátástalannak tűnik elfogadható munkahely szerzése, sok az elbátortalanított munkavállaló.

A régió legtöbb országában a rendszerváltás előtt nem vezettek statisztikát a munkanélküliségről, de tudjuk, hogy csak igen szórványosan fordult elő.⁴² Viszont 1989–1990 után igen hamar magasra nőtt a szám, és hasonlóvá vált a nyugati adatokhoz.

A rendszerváltás előtti korszakról nem állnak rendelkezésre a munkaerőhiány mutatószámai, az egyedüli adatot, amelyet meg tudtam szerezni, a fentiekben már ismertettem. A rendszerváltás után ugyan még a transzformációs válság legnehezebb éveiben is akadtak betöltetlen munkahelyek, de az 5. táblázatban olvasható számok igen alacsonyak, a hiányjelenségek nem intenzívek a munkaerőpiacon.

A „keynesi munkanélküliség”

Miért alakult ki, és miért reprodukálódott munkaerőhiány a gazdaságilag fejlettebb szocialista országokban? Nem azért, mert a pártállam a „teljes foglalkoztatás” politikáját kívánta folytatni. Nem az uralkodó politikai csoport elhatározása vagy a központi tervhivatalok előirányzatai formálták ilyenné a munkaerőpiacot, hanem a rendszer immanens tulajdonságai és hajlamai.

Itt csak távirati stílusban és erősen leegyszerűsítve vázolom fel azt a mechanizmust, amelynek részletes leírása korábbi munkáimban, elsősorban *A szocialista rendszerben* található meg (Kornai, 1993).

A vállalatok állami tulajdonban vannak. Vezetésüket más motivációk mellett expanziós kényszer mozgatja. (A Keynes által említett *animal spirit* egyik megnyilvánulása.) Ez kielégíthetetlen beruházási éhséggel jár együtt: minél több reálberuházást szeretnének megvalósítani – kerül, amibe kerül. Már csak azért is hajlamosak gátlástalanul beruházni, mert a kiadásoktól kemény költségvetési korlát nem tartja vissza őket. Még ha a beruházási erőforrások bürokratikus szétosztása jelent is némi fékezést – a beruházási keretek túllépését eltűrik, a veszteséges beruházás számláit végül is kifizetik.

Ez a beruházási éhség szinte elégséges magyarázat arra, hogy a növekedés (tegyük hozzá: többnyire „felülről” erőltetett növekedési hajszra) előbb-utóbb felszívja az összes munkaerő-tartalékot. A szocialista típusú növekedést a kezde-

⁴² Tulajdonképpen problematikus a „krónikus” jelző, mert a munkaerőhiány közepette végbenemő intenzív növekedési szakasz nem tartott sokáig. Mire igazán kiérdemelte volna a „krónikus” jelzőt, a rendszer összeomlott. Az összeomlás sok oka közül az egyik éppen itt keresendő: a termelésbe szabadon bevonható munkaerő-tartalék kimerülése után a gyors innovációra és termelékenységemelésre képtelen szocialista rendszer növekedése nagyon lelassult, majd szinte stagnálásba ment át.

ti szakaszban még ellátják munkáskézzel a mezőgazdaságból az iparba átáramló dolgozók, a háztartásból a foglalkoztatásba átvonuló nők – de később ezek az extraforrások kiapadnak, és a növekedés beleütközik a rendelkezésre álló munkaerőforrás korlátjába.

A klasszikus szocialista rendszert az árak és a bérek szigorú állami kontrollja jellemzi. Ezért a munkaerőpiac feszültségének növelése nem jár együtt azokkal az inflációs hatásokkal, amelyek egy hasonló folyamatot a piacgazdaságban kísérnének. Ám még ha lennének is ár- és béremelkedések, a költségvetési korlát puhasága miatt a vállalatok sokkal kevésbé költségérzékenyek, mint a kapitalizmusban.

Az innovációs folyamat sokkal lassabb, mint a kapitalizmusban, a munka termelékenysége vontatottan nő, vagy szinte stagnál. Az expanziós készítés elsősorban a létszám növelését igényelné – a munkaerő gazdasági aktivitása azonban eléri a társadalmilag elviselhető felső határt. Tömeges és krónikus a munkaerőhiány.⁴³

Szembetűnő, hogy amit itt leírtunk, az a munkanélküliség Keynes által leírt mechanizmusának tükörképe vagy „fordított” esete. (Nem pontosan a fordított eset – erre mindjárt visszatérek.) A szocialista esetben az *animal spirit* és vele a makrokereslet elszabadul, mégpedig 1. az állami tulajdon, 2. a minden számlát kifizető állami kassza és a puha költségvetési korlát és 3. az ár- és bértroll következtében. Ha a gépezetnek ezt a három kulcsfontosságú alkatrészét kicseréli a történelem, és uralkodó szerephez jut 1. a magántulajdon, 2. az állam elzárkózik a veszteséges beruházások pénzügyi kimentésétől, azaz kemény a költségvetési korlát, és 3. a piacon alakulnak ki az árak és a bérek, a helyzet megfordul. A termelők akkor is szeretnének többet termelni és ehhez több munkaerőt igénybe venni, de beleütköznek a keresleti és a pénzügyi korlátokba. Ez visszatartja őket attól, hogy a termelés bővítésében, a foglalkoztatott létszám növelésében elmenjenek a munkaerőkorlátig.⁴⁴ Ha a munkaerőtöbblet felduzzad, csak késleltetéssel vagy szinte egyáltalán nem megy végbe az alkalmazkodás a továbbra is foglalkoztatottak bérében, a bérek „ragadósak” (*sticky wages*). (Lásd Blanchard–Gali, 2007.)

A fenti „tükörkép-metaforáról” szólva zárójelben jegyzem meg: nem teljesen pontos a szembeállítás, legalábbis elmélettörténeti értelemben nem. Keynes elmélete alapján véve *ciklikus* jelenségnek tekintette a munkanélküliséget; a ciklus hullámszámaiban alakul ki az a helyzet, amelyben a kereslet elégtelensége miatt esik vissza a foglalkoztatás. Saját elemzésem *krónikus* jelenségeket állít egymással szembe: a szocialista rendszer gazdasági fejlettség tekintetében érett szakaszában krónikus a munkaerőhiány, míg a kapitalista piacgazdaságban

⁴³ Ezt a szembeállítást plasztikusan mutatják be Benassy (1982) és Malinvaud (1977) disequilibrium-modelljei.

⁴⁴ A foglalkoztatás, a bérek és a munkaerőpiac elméletével tengernyi mű foglalkozik; tanulmányom még csak kísérletet sem tesz az irodalom összefoglaló áttekintésére vagy egyes művek kiemelésére. Kizárólag olyan műveket említek meg, amelyek közvetlenül kapcsolódnak fejtegetéseim témáihoz.

krónikus a munkaerőtöbblet. Még a konjunkturális fellendülés idején is létezik a legtöbb országban munkaerőtöbblet: olyan munkavállalók, akik aktívan keresnek, de nem találnak munkát, továbbá olyan munkaképes emberek, akik ugyan nem regisztrálták magukat munkanélkülinek, de akiket más társadalmi és gazdasági körülmények visszavezetnének a munkavállalók körébe. Ennek a tartós, krónikus jelenségnek az oksági mechanizmusát segít megérteni Keynes elmélete – még akkor is, ha a következtetésem (a többlet krónikus, tartós jellegének hangsúlyozása révén) túlmegy Keynes kijelentésein.

Más mechanizmusok is részt vesznek a kapitalista rendszer munkaerőtöbbletének létrehozásában és fenntartásában; ezek részben egymás mellett működnek, részben át is fedik egymást, össze is fonódnak.⁴⁵ Mindjárt rátérek más magyarázó mechanizmusok ismertetésére. Abban azonban a közgazdászok számottevő része egyetért, hogy a *keynesi munkanélküliséget* kialakító mechanizmus egyike a működő mechanizmusoknak, amely hatást gyakorol a munkaerőpiacra. Ennek a mechanizmusnak a *hatásiránya* állandó: a munkanélküliség növelése és a gazdaságilag aktív népesség csökkenése irányában hat. Az viszont már más tényezőktől függ, többek között az állami gazdaságpolitikától is, hogy ez a hatás mennyire tör át, vagy mennyire fékeződik le. A keresleti és pénzügyi korlátok lazítása kétségkívül tompítja a munkaerőtöbblet növelésére irányuló hatást.

Strukturális munkanélküliség

A kapitalizmusba mélyen beleágyazódott mechanizmus hozza létre az úgynevezett *strukturális munkanélküliséget*.⁴⁶ A kapitalista gazdaság dinamizmusa, az innováció folyamata, a schumpeteri „teremtő rombolás”, amellyel az 1. tanulmányban és a jelen tanulmány 2. fejezetében részletesen foglalkoztunk, állandóan munkahelyeket teremt, és ugyanakkor állandóan munkahelyeket rombol. E két folyamat nincs összehangolva. Az, aki az egyik helyen elveszíti az állását, nem biztos, hogy megtalálja azt a munkahelyet, amelyet most hoztak létre – és hogy éppen őrá van szükség azon az új munkahelyen.

A termelésbe *új technológiákat* vezetnek be, amelyek kezelése speciális szaktudást igényel. Ez az igény és az éppen rendelkezésre álló munkaerő pillanatnyi

⁴⁵ Nincs teljes konszenzus a „strukturális munkanélküliség” kifejezésen belül a „strukturális” jelző értelmezésében. Van, akinél a „strukturális” és a „súrlódásos” munkanélküliség szinte azonos, vagy jórészt egymást átfedő elnevezések. Nem lehet persze szigorú határokat vonni. A magam részéről, tanulmányom gondolatmenetébe illesztve, a „strukturális” jelzőt arra a jelenségsoportha tartom fenn, amely a schumpeteri teremtő romboláshoz, a termelés termékek, technológiák, ágazatok, régiók és országok közötti állandó reallokációjához kapcsolódik.

⁴⁶ Noha az információ fogyatékoságai miatt keletkező súrlódás megjelenik mindkét rendszerben, a tévedés miatti veszteséget az érintettek inkább érzik a kapitalizmusban, mint a szocializmusban. A szocialista vállalat, még ha alacsony hatékonysággal foglalkoztatja is a munkaerőt, képes túlélni a veszteséget (puha a költségvetési korlát). A munkás is kevésbé látja a kárát a munkaerőpiac súrlódásainak, mert kisebb a bérek közötti szóródás, és mert – ha igazán akarja – könnyebb saját elhatározásából munkahelyet változtatnia.

szaktudása sok ponton nem találkozik. A régi tudású munkavállalók egy része emiatt feleslegessé válik. Az alkalmazkodás, az új szakismeret megszerzése időt vesz igénybe, s ez alatt az idő alatt esetleg nem talál munkát. Emellett vannak régi dolgozók, akik képtelenek alkalmazkodni az új technológiákhoz, és emiatt végképpen kiesnek a munkaerő-állományból.

A gazdaság dinamizmusa, a „teremtő rombolás” állandóan kilépésre kényszerít régebbi *vállalatokat*, és ezzel munkahelyek vesznek el. Igaz, állandóan vannak új belépők, új vállalatok, amelyek munkavállalókat keresnek. Ám nem biztos, hogy az új belépők kereslete és az újonnan munkanélkülivé váltak munkaerő-kínálata kölcsönösen megtalálja egymást.

A munkatermelékenység növekedésének sokféle hatása van. Az egyik gyakori hatás, hogy a tőkeigényesebb felszerelés munkaerőt pótol. A termelékenység növekedésével, a gazdaság intenzív fejlődésével párhuzamosan extenzív módon is bővül a termelés. Az utóbbi folyamat munkahelyeket teremt. De a kétféle változás között sokféle aránytalanság keletkezhet, a munkahelybővülés késlekedhet a munkaerő feleslegessé válásához képest. Eltérő a kétféle folyamat földrajzi eloszlásban is.

Éles példa egy-egy országon belül a mezőgazdaság átalakulása. A falun tömeges a munkaerő-felesleg, miközben a többi urbanizáltabb régió nem képes elég gyorsan felszívni a falun keletkezett munkaerőtöbbletet.

A munkaerő iránti kereslet területi átrendeződése nemcsak egy-egy országon belül megy végbe, hanem *országok között* is. Miközben egyes elmaradottabb országok fejlődése felgyorsul (gondoljunk csak Kína és India növekedésének szédítő sebességére!), e régiók olcsó exportja sok termelőt kiszorít a fejlettebb országokban. Miközben a falut elhagyó és a városba, az iparba átlépett kínai vagy indiai mezőgazdasági dolgozó munkát kapott, a német vagy belga munkás elveszíti munkahelyét. Ez a globalizáció egyik velejárója.

Itt eljutottunk a gondolatmenetünkéből adódó egyik legfontosabb következtetéshez. Minél dinamikusabb a kapitalista gazdaság, azaz minél erősebben érvényesül az egyik, a kedvező rendszerspecifikus hajlam, annál inkább képződik strukturális munkanélküliség, azaz annál erősebben érvényesül a másik, a kedvezőtlen rendszerspecifikus hajlam.

A kapitalista gazdaságot ugyan mindig a dinamizmus és az innováció jellemzi, ez alapvető tulajdonsága. Ehhez azonban az is hozzá tartozik, hogy nem látható pontosan előre, milyen irányban mozog előre. Ki tudta a harmincas években, amikor még a világ nyugati felében is a „vas és acél” országait építették, hogy fél évszázaddal később az információ és kommunikáció világa jelenik meg, s arra kellene szaktudásban felkészülni? Ki sejtette a világtermelés földrajzi eloszlásának azt a gyors újrendeződését, amelynek most a tanúi vagyunk? Ami a kapitalizmusban olyan nagyszerű, az emberi szellem új diadalait hozza, és világszerte a civilizáció gyors terjedéséhez vezet, ugyanazon a kapitalizmuson belül milliók munkahelyének elvesztését is okozza, és azok számára is bizonytalanná teszi a jövőt, akik állásukat megtartják.

Hibás illeszkedés, súrlódásos munkanélküliség és keresés

A munkaerő-felesleg kialakulásához, a munkanélküliséghez hozzájárulnak a munkaerő-kínálat és a munkaerő-kereslet egymáshoz való illeszkedésének *súrlódásai*. Gyakori a *hibás illeszkedés (mismatch)*: a főlöleges dolgozó által felajánlott és a betöltetlen álláshoz szükséges képesség nem esik egybe. Az esetek egy részében szinte leküzdhetetlen ez az eltérés, az esetek más részében tulajdonképpen találkozhatnak egymással a munkaszolgáltatás vevője és eladója – csak éppen nem tudnak egymásról. A problémának ez a része szorosan összefügg a munkaerő-piaci információáramlás struktúrájával. Az, aki álláshoz akar jutni, a szó igazi értelmében *keresi* a munkahelyet, és a munkaadó is keresi az alkalmas munkaerőt. A keresés fáradtságos és időt vesz igénybe. A keresési idő alatt a munkát vállalni akaró ember munkanélküli. (Lásd ezzel kapcsolatban a súrlódásos munkanélküliség és a keresés elméletének irodalmát: Kornai, 1971, Phelps és szerzőtársai, 1970, Diamond, 1982, Pissarides, 2000, 5. és 6. fejezet).

Hibás illeszkedés *minden* társadalmi-gazdasági rendszerben előfordul, akár hiány, akár többlet jellemzi a munkaerőpiacot. Az adaptáció súrlódása olyan mechanizmus, amely mindenképpen némi súrlódásos munkanélküliséget generál; ennyiben tehát *nem* rendszerspecifikus tényező. (Bár még erre a mechanizmusra is hatást gyakorol a környezet, a piac általános állapota – erről később még lesz szó.)

A korábban említett jelenség, a strukturális munkanélküliség és az imént leírt jelenség, az információ hiányosságai miatt létrejövő, a keresés időtartama fennálló súrlódásos munkanélküliség szorosan összefonódik, és bizonyos értelemben átfedi egymást. Ha tökéletes lenne a piac mindkét oldalán az információ, beleértve a jövődő átalakulás pontos előrelátását is, akkor a strukturális átalakulás okozta hibás illeszkedés sokkal kisebb lenne. És megfordítva: ha a gazdaság szerkezete megmerevedne mind a technológia, mind a szektorális összetétel, mind pedig a földrajzi eloszlás tekintetében, akkor sokkal könnyebbé válna a keresés, a kínálat és a kereslet egymásra találása. A technikai fejlődésben lassan kullogó és ugyanakkor túlközpontosított, bürokratikus merevséggel vezérelt szocialista gazdaságban mindkét jelenség körül baj volt. Ám a fő bajt ebben e tekintetben a technikai haladás fékei okozták. A kapitalizmus szárnyalása a technikai haladásban (bármilyen jól működne is az információ a piac mindkét oldalán) önmagában is jelentős strukturális munkanélküliséget okozna. Ezért sorolom ezt a jelenséget a kapitalista gazdaság rendszerspecifikus vonásai közé, míg az információ hiányosságai miatti súrlódásokat nem.

A most tárgyalt két, egymást részben átfedő jelenség – az örökös strukturális újrendeződés és az illeszkedés súrlódása – ahhoz vezet, hogy egyszerre mutatkozik hiány és többlet a munkaerőpiacon. A hiány és a többlet szimultán jelentkezéséről ismételtén szó volt a 2. és a 3. fejezetben a termékek, szolgáltatások és a kapacitások allokációjával kapcsolatban. Az ott elmondottakat egészítjük most ki a munkaerőpiac hasonló jelenségeinek bemutatásával. Tanulságosak ebben a tekintetben az 6. táblázat statisztikai adatai. A táblázat adatai alapján a szemléltetés céljaira négy ország idősorát grafikusán mutatja be a 9. ábra.

6. táblázat

A gazdaságilag nem aktív népesség, a munkanélküliek és a betöltetlen álláshelyek, nemzetközi összehasonlítás, 1980–2008

	Egyesült Államok			Egyesült Királyság			Japán			Spanyolország			Svédország		
	b	u	v	b	u	v	b	u	v	b	u	v	b	u	v
1980	51,96	3,33		53,80		0,17	54,07	0,98	0,32	62,87	4,08	0,03	47,97	1,16	0,36
1982	51,47	4,57		53,62		0,26	53,60	1,12	0,31	62,70	5,69	0,05	47,56	1,85	0,25
1984	50,96	3,58		52,90	5,15	0,29	53,09	1,32	0,33	62,37	7,29	0,10	47,21	1,85	0,44
1986	50,23	3,39		51,56	5,60	0,41	52,86	1,37	0,36	62,95	7,72	0,12	46,77	1,52	0,55
1988	49,82	2,69		50,80	4,46	0,39	52,34	1,27	0,51	61,04	7,51	0,15	46,46	1,01	0,59
1990	49,72	2,76		50,14	3,51	0,21	51,19	1,09	0,52	60,28	6,46	0,11	46,01	0,99	0,22
1992	49,94	3,68		50,99	4,85	0,22	50,27	1,14	0,38	59,83	7,39	0,05	48,03	3,00	0,10
1994	49,99	2,99		51,62	4,74	0,32	50,20	1,54	0,38	58,86	9,88	0,07	49,59	4,82	0,17
1996	49,73	2,64		51,72	4,03	0,49	50,04	1,80	0,44	58,22	9,26	0,13	49,77	5,00	0,18
1998	49,32	2,21		51,60	3,06	0,60	50,03	2,19	0,39	57,13	8,00	0,36	50,67	4,15	0,29
2000	49,22	1,98		51,05	2,73	0,72	50,62	2,55	0,47	55,42	6,18	0,29	50,62	2,95	0,31
2002	49,61	2,85	1,05	50,95	2,48	1,02	51,17	2,83	0,53	54,78	5,05	0,36	49,54	2,67	0,28
2004	50,08	2,72	1,10	50,69	2,27	1,05	51,72	2,44	0,65	52,98	5,21		49,33	3,32	0,25
2006	49,91	2,29	1,33	50,07	2,71	1,00	51,91	2,14	0,63	51,42	4,22		48,34	3,64	0,46
2008	50,06	2,86	1,07	49,90	2,86	1,04	51,97	2,08	0,41	50,43	5,82		47,90	3,32	0,29

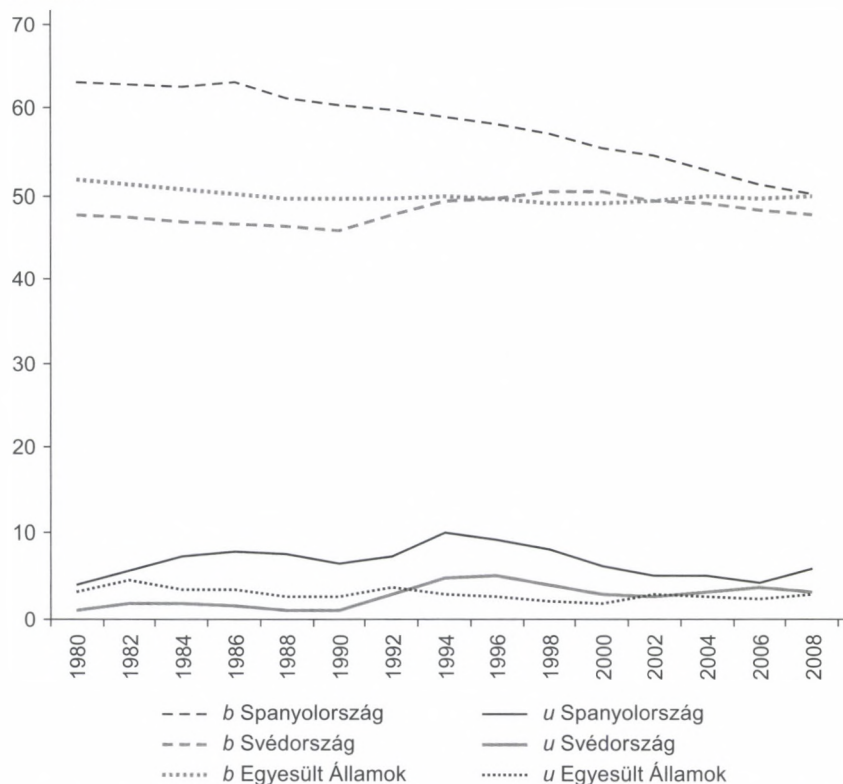
Megjegyzés. A táblázat mindhárom rátát olyan hányadosként adja meg, amelynek számlálója a lakosság létszáma. A 4. táblázatban közölt definíciók szerint a három oszlop rendre a következő mutatószámokat közli: $b = B/Q = a$ gazdaságilag nem aktív rátája, $u = U/Q = a$ munkanélküliség rátája és $v = V/Q = a$ betöltetlen álláshelyek rátája. Azért választottuk ezeket a formulákat, hogy a három oszlopban szereplő számokat közvetlenül hasonlíthassuk össze. A táblázat könnyebb áttekinthetősége érdekében nem közöljük az idősorok valamennyi adatát.

Forrás. ILO (2010): gazdaságilag nem aktív népesség, munkanélküliek száma, munkaképes lakosság; OECD (2010): üres álláshelyek száma; az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság esetében az üres álláshelyek számának forrása: Office for National Statistics (2010), valamint Bureau of Labor Statistics (2010).

9. ábra

A gazdaságilag nem aktív népesség és a munkanélküliség ráta idősora három „tradicionálisan” kapitalista országban, 1980–2009

Százalék

Megjegyzés. A 4. táblázatban közölt definíciók szerint b és u a következő mutatószámokat közli: $b = B/Q$ és $u = U/Q$.

Forrás. Lásd a 6 táblázat Megjegyzés rovatát.

A 6. táblázat és a 9. ábra alátámasztja mindkét, a fentiekben kifejtett állítást.

1. Mindvégig egymás mellett létezik hiány és többlet.
2. Ezekben a „rég”, „tradicionális” kapitalista országokban (amelyek tehát nem mentek keresztül egy szocialista fázison) a többletjelenség mindvégig sokkal erőteljesebb volt, mint a hiányjelenség.⁴⁷ Ez még azokra az országokra nézve

⁴⁷ A 6. ábra érzékletesen világít rá a gazdaságilag aktív népesség rátájának magyarázó két különlegesen fontos tényezőre: a fejlettségi szintre és a rendszerspecifikus hatásra. Az 5. táblázatnak egy-egy országra vonatkozó idősorában erősen érződik a gazdasági növekedés hatása. Emellett a rátának sok ország idősorában megfigyelhető növekedésére (a nem aktívak rátájának csökkenése) más tényezők is hatást gyakorolhatnak, elsősorban a munkaerő-piaci intézmények változása. Ezért nem indokolt kiegészítő elemzések nélkül közvetlenül vizsgálni a 6. ábra és az 5. táblázat adatait.

is igaz, amelyek (mint például Svédország) jóléti állam kiépítésében élen jártak, és eredményesek voltak a munkanélküliség leszorításában, valamint a gazdaságilag aktív népesség részarányának növelésében.

Hatékonyági bér

A munkanélküliség állandó újratermeléséhez vezető másik jelenségcsoport tudományos elemzésének kulcsszava a *hatékonyági bér* (*efficiency wage*). A munkaadó kész a „piactisztító” bérnél (azaz annál a bérnél, amely mellett a munkaerő kínálata és kereslete pontosan egybeesne) magasabb bért fizetni. Ez a *hatékonyági bér*. A munkaadót nem a jó szíve készíti erre, hanem saját jól felfogott érdeke, mégpedig többféle megfontolás alapján.

Mindenekelőtt ezzel kíván védekezni a dolgozó „lazsálása” (*shirking*) ellen.⁴⁸ Nagyon sokba kerülne, ha minden munkás háta mögé felügyelőt kellene állítani. Érdeemes összevetni a *felügyelet* (monitoring) költségét a „piactisztító” bér felett fizetett többletbér okozta költséggel. Sok esetben az utóbbi a kisebb. Különösen akkor áll fenn ez a helyzet, ha a teljesítmény nehezen mérhető mennyiségi mutatókkal, azaz ha elsősorban az eredmény minőségének van igazi jelentősége. Minél több a szellemi tartalom egy-egy munkafeladatban, minél inkább szellemi teljesítményt várnak a dolgozótól, annál kevésbé működik a „darabbér” vagy a szimpla „időbér”, annál kevésbé érhető tetten a lazsálás. Belső hajtóerőket kell kifejleszteni. Ezt szolgálja a *hatékonyági bér*, többféle módon. Amikor a munkaadó a magasabb béréjánlattal megjelenik a munkaerőpiacon, könnyebben válogathat, mintha éppen csak megadná a piactisztító bért. Ha pedig ezután a dolgozó elfoglalta az aránylag jól fizetett munkahelyét, nagyon igyekszik, hogy azt ne veszítse el.

A hatékonyági bér hatását az teljesíti ki, ha a munkavállaló nemcsak azért igyekszik odaadóan dolgozni, mert a relatív bértöbblet elvesztésétől fél, hanem aggodalma ennél nyomasztóbb: fél a munkahely elvesztésétől. A munkaadók összességének kollektív érdeke a krónikus munkaerő-felesleg létezése, mert ez a gazdaság minden munkahelyén a fegyelmezés eszköze. Ezért még a leginkább felvilágosult és szociálisan érzékeny munkaadók is legfeljebb fél szívvel támogatják a munkanélküliség erőteljes csökkentését. Semmiképpen sem kívánják azt, hogy a munkaerőpiac állapota az ellenkező oldalra billenjen, és tömeges munkaerőhiány lépjen fel. Így az elbocsátás veszélye állandóan ott lebeg a foglalkoztatottak feje felett. Shapiro és Stiglitz nevezetes cikkének már a címe is tömören összefoglalja ezt az összefüggést: *Munkanélküliségi egyensúly mint mun-*

⁴⁸ A *hatékonyági bér* elméletének úttörő munkája Shapiro–Stiglitz (1984) cikke. A jelenség leírásának és okozati elemzésének kiterjedt irodalma van. A magyar nyelvű irodalomból kiemelem Milgrom–Roberts (2005, 341 o.) könyvét.

kafegyelmi eszköz (Shapiro–Stiglitz, 1984).⁴⁹ Ez a kijelentés nagyon „marxistául” hangzik – de attól még igaz marad!

Közismert a munkanélküliség túl radikális felszámolása és különösen a „túlfoglalkoztatás” elleni *makroökonomiai* érvelés. Ha túl erős hajtóerők jelennek meg a bérek emelésére, a munkaerő iránti túlkereslet következtében felfelé mozdulnak a költségek és az árak, és beindulhat az inflációs spirál. Ez az érvelés jogos.⁵⁰ Ám nem zárja ki a másik mechanizmust sem: a munkaadó kollektív érdekeltségét bizonyos fokú munkanélküliség fenntartásában, a munkafegyelem biztosítása érdekében.

A hatékonysági bér gondolatmenetének tárgyalásakor nem szabad elhallgatni, hogy az érvelés teljesen ismerős mindazok számára, akik ismerik Marx gondolatait az ipari munkás tartalékseregről (Marx, 1986 [1867], 591–595. o.), továbbá *A tőke* számos, más helyén). Az „ipari tartaléksereg” (ennek a tanulmányának a nyelvén: a többletmunkaerő) létezése segíti kordában tartani a béreket, erősíti a munkafegyelmet, és a munkaadók rendelkezésére áll, ha a termelést bővíteni kívánják. Az is tagadhatatlan, hogy a „hatékonysági bér” elmélete rokon a szocialista és az anarchista mozgalomban elterjedt gondolatokkal, amelyek szerint a kapitalista munkaadók a „munkásarisztokráciának” adott magasabb bérral megvásárolják ennek a rétegnek a lojalitását.⁵¹ Az intellektuális tisztesség megköveteli a gondolati rokonság vállalását, sőt a prioritás elismerését is – még azoktól a közgazdászoktól is, akik nem szívesen vállalják, inkább szégyellik ezt a rokonságot.

Még egy szempont szól a munkaerőtöbblet képzése mellett: a tartalék rendelkezésre állása rugalmasabbá teszi az alkalmazkodást. Könnyebb hirtelen növelni vagy más vonalra átállítani a termelést, ha az ehhez szükséges munkaerő könnyen mozgósítható. Ez persze technokratikus érv. Míg a ki nem használt kapacitás, a raktárkészletben heverő alkatrész élettelen, és nem szenved attól, hogy tartalékban tartják, a munkaerő-tartalék élő emberekből tevődik össze, akik szenvednek a vesztégléstől.

Érdemes ezen a ponton egy percre megállni, és visszaidézni az 1. fejezetben írottakat. A gazdasági fejlettség közepes szintjéig eljutott szocialista gazdaságban, ide sorolva a Szovjetuniót és a kelet-európai kommunista országokat, a termelőségében krónikus munkaerőhiány mutatkozott. Köztudott volt, hogy ez az állapot mennyire gyengítette a munkafegyelmet. A munkavállaló joggal

⁴⁹ A fentiekben leírt mechanizmus működéséhez nem szükséges, hogy a munkaadó *tudatában* legyen a munkanélküliség fenntartásához fűződő kollektív érdekeltségének. Ha a munkaerőpiac igen feszültté válna, és a foglalkoztatás elérné a 100 százalékot, akkor a megfelelő teljesítményre ösztönző bér a munkaadók számára elfogadhatatlanul magasra növekedne. Amikor az egyes munkaadó, a saját munkapiaci alkudozásai során növeli a bért, akkor ezzel – öntudatlanul is – számottevően a 100 százalékos szint alá tereli vissza a foglalkoztatást.

⁵⁰ Ez az összefüggés alkotja a „munkanélküliség természetes rátája” elméletének gerincét. Az elmélet úttörő munkái Phelps (1968) és Friedman (1968). Az elmélet kifejtése megtalálható minden makroökonomiai tankönyvben.

⁵¹ A „munkásarisztokrácia” kifejezés Bakunyinnál jelentkezik először, és később sokszor megjelenik Kautsky és Lenin írásaiban.

érezhette: akkor sem bocsátják el, ha nem nagyon igyekszik, sőt még akkor sem, ha kifejezetten lazsál. Ha meg netán mégis elküldenék, nehézség nélkül talál más munkahelyet. Minden gyárigazgató és művezető örökösen emiatt panaszkodott. A dolgozók jelentős részét elsősorban az elemi tisztességérzet, a munkafeladatával való azonosulás készítette rendes munkára, néhol – ahol ez aránylag hatásosan megoldható volt – a jobb teljesítmény anyagi jutalmazása. Ám a munkanélküliség réme nem hatott fegyelmezően. Ez a helyzet, valljuk meg őszintén, előnyökkel is járt a munkavállalók számára. Megnyugtató érzés a foglalkoztatás, sőt ami még ennél is több, a munkahely biztonsága. Az átbillenés a munkaerőhiány állapotából a munkaerőtöbblet állapotába társadalmi méretekben előnyökkel is, veszteségekkel is járt – és az előnyök és veszteségek igen egyenlőtlenül oszlottak el a társadalom tagjai között.

Foglaljuk össze az elmondottakat. A munkaerőtöbblet állandó újratermelése, a krónikus munkanélküliség és alulfoglalkoztatás fájdalmas rendszerspecifikus vonása a kapitalizmusnak. Szenvedést okoz a munkanélkülinek, anyagi veszteséget, megalázást. Bizonytalanságot kelt abban is, aki dolgozik, mert fél a munkanélküliség fenyegetésétől. Sokszor összefonódik rasszizmussal és a diszkrimináció más fajtáival annak kiválasztásában, hogy kit vegyenek fel, és ki maradjon munka nélkül.

Teljesen irreális elfogadni, pártolni a kapitalizmust, és közben „teljes foglalkoztatottságot” követelni vagy ígérni. A „teljes” szóval kár büvészkedni. Sokan teszik, politikusok is, tudományos kutatók is. Számomra csak a pontos értelmezés fogadható el. Teljes – az 100 százalék, és nem 97 százalék vagy 93 százalék. Ezt nemcsak egy rigorózus kutató érzi így, hanem az érdekeltek is. Egy műtét sikerének valószínűsége csak akkor 100 százalék, ha *mindig* sikerül. A kutatóorvos vagy a statisztikai tényekre épülő szakmai előírás szövege kijelentheti, hogy 97 százalék már „teljesen biztosnak” tekinthető, és igen szép teljesítménye az orvostudománynak. Valóban – ám az a 3 százalék, akinél nem sikerült a műtét, krónikus beteg vagy nyomorék lesz a műtét után, vagy meghal. Ha a munkanélküliség *csak* 3 százalék – akkor ez lehet impozáns makro-gazdaságpolitikai teljesítmény, de azt, aki történetesen a 3 százalékos csoportba került bele, nem nyugtatja meg az a tudat, hogy ő csak a „strukturális munkanélküliség” révén maradt munka nélkül. Lehet – és kell is – olyan makro-gazdaságpolitikát folytatni és olyan intézményeket teremteni, amelyek csökkentik és elviselhetőbbé teszik a munkanélküliséget. Ez reális feladatvállalás; erre érdemes és kell törekedni. Azt azonban félrevezetőnek tartom, ha e politika esetleges sikerét azzal reklámoznák: elértük a teljes foglalkoztatást.

A pozitív leírás és a kauzális elemzés összefoglalása

Az „egyensúly” fogalmának munkaképességéről

A közgazdász olvasónak bizonyára feltűnt, hogy saját elemzéseimben mindeddig lehetőleg kerültem az egyensúly fogalmának használatát. Maga a szó inkább csak olyankor került elő a dolgozatban, amikor a főáramlat valamelyik gondolatmenetére utaltam.

Kevés kifejezés körül van akkora zavar, mint az egyensúly fogalma körül. Különböző iskolák más és más jelentést tulajdonítanak a szónak, és eltérő értéket fűznek hozzá. Van, aki annak örül, ha a gazdaság vagy annak valamely szegmense egyensúlyban van, más ezt nem óhajtja, sőt szerencsétlen helyzetnek tartaná. A diskurzust – ha átvennénk a köznyelv erőteljes kifejezését – „süketek párbeszédéként” jellemezhetnénk, mert egymás szavát meg sem hallva vagy félreértve folyik a vita *equilibriumról*, *disequilibriumról*, *antiequilibriumról* és *nonequilibriumról*.

Nincsenek illúzióim. Nem hiszem, hogy ez a tanulmány és az egyensúlyról az itt következő néhány megjegyzés rendet fog teremteni a fogalmi zűrzavarban. Megelégednek azzal, ha az olvasó világosan megértené, hogy e dolgozat írásakor hogyan értelmezem az egyensúly fogalmát, és mit gondolok a munkaképességéről.⁵²

Magát a szó megalkotását a latin nyelvben a kétkarú mérleg inspirálta: a mérleg mindkét serpenyőjében egyenlő súly van, és ezért a mérleg, még ha közben megingatták is, előbb-utóbb nyugalmi állapotba kerül. A két serpenyőben lévő teher kiegyensúlyozta egymást. Ezzel el is jutottuk a fogalom köznyelvi értelmezéséhez: egy adott rendszerben (példánkban: a mérlegben) az egymással versenyző erők kiegyenlítik egymást, és a rendszer nyugalmi állapotba kerül. Ennek a széles köznyelvi értelmezésnek a tág keretei között nincsen semmi ok arra, hogy idegenkedjünk e szótól, amely sokféle rendszer meghatározott állapotának jellemzésére jól használható.

A *matematikai modellek világában* az egyensúly fogalma egzakt módon definiálható. Nem érdemes általános definíciót keresni. Van olyan modell, amelyen belül

⁵² Némi öniróniával szerepel a mondatban a megszorítás: „e dolgozat írásakor”. Nem tagadom, hogy saját viszonyom ehhez a fontos fogalomhoz többször is változott, és – sajnálatomra – ezek a változások megzavarhatják az olvasót. Nem terhelem a jelen tanulmányt saját gondolataim fejlődéstörténetével – talán más alkalommal erre is sor kerül. Itt tehát csak idevágó gondolataim jelenlegi állapotát írom le.

értelmezhető az egyensúly fogalma, és nemcsak a definíció adható meg, hanem az egyensúly különböző jellegzetességei is: egyetlen egyensúlyi pont van-e vagy több, milyenek a stabilitási tulajdonságai és így tovább. Egymástól eltérő modellekhez egymástól eltérő egzakt definíciók tartoznak. Dinamikus rendszerek matematikai modelljeit elemezve esetleg meghatározhatók „állandósult állapotok” (*steady state*), fix pontok – ezek az egyensúllyal rokon fogalmak. Persze létezik olyan matematikai modell is, amelynek vizsgálatakor az egyensúly fogalma nem értelmezhető.

Most pedig lépünk át a *valóságos világba*, a gyakorlatba. Az egyensúly fogalmát használják fizikusok, kémikusok, biológusok – de mi maradjunk a saját diszciplínánknál, a társadalomtudományánál, és ezen belül is a közgazdaságtannál. A valóságban is léteznek olyan gazdasági alrendszerek, amelyek valamilyen szempontból egyensúlyban vannak (ahol az egyensúly tökéletes vagy megközelítően az). Például egy ország vagy egy vállalat költségvetésében egy adott időszakban pontosan annyi a bevétel, mint a kiadás. Egy áruraktárba egy adott időszakban pontosan annyi készlet érkezik be, mint amennyit kivesznek belőle.

Ezek után szűkítsük le a kérdést: mi a helyzet a termelés és a fogyasztás, az eladók és a vevők koordinációjában, az erőforrások allokációjában? És mi a helyzet a piacon, a koordináció és allokáció e speciális mechanizmusának működésében? Létezik-e ott egyensúlyi állapot? Erre a kérdésre határozott nemmel felelnék. A *valóságos* piacon, a valóságos koordinációs és allokációs mechanizmusok működésében nincs és nem is lehet nyugalmi állapot. Az egymással versenyző vagy egymással szemben álló erők folytonosan változnak. Éppen a változás a lényeges esemény. Ha netán, véletlenül, egy percre nyugalom lenne, az lényegtelen és érdektelen esemény.

Nem én vagyok az első és az egyetlen közgazdász, aki ezt állítja. Ez az osztrák iskola egyik legfontosabb állítása, Misestől és Hayektől Kirzneren át a mai „osztrák iskolásokig”.⁵³ Noha vannak más fontos kérdések, amelyben saját nézeteim eltérnek az osztrák iskolától, e különlegesen fontos állítás tekintetében teljes szívvel csatlakozom hozzájuk.

A háztartásban és a piacon használt régimódi kétkarú mérleg, miután az egyik serpenyőbe betették a lemérendő élelmiszert, a másikba pedig a súlyokat, egy ideig felváltva billen hol az egyik, hol a másik oldalra. Ha megfelelő súlyokat tettek a mérleg egyik oldalára, akkor a súrlódás hatására a kibillenés egyre kisebb lesz, és végül a billegés megszűnik. Kialakul az egyensúly, a szó szoros értelmében, mert a billegés leállása azt jelzi, hogy a két oldalon lévő súly egyenlő. Igen ám, de a valóságos gazdaság természete lényegesen más, mint a kétkarú mérlegé! A 2. fejezetben éppen ezt próbáltam bemutatni. Folytonos a technikai fejlődés, a jelenlegi kínálat és a mai kereslet nemcsak volumenében tér el a tavalyitól és a tíz év előttitől, hanem *minőségében* is. (Ha egyetlen tudós nevével akarom megcímkézni ezt a gondolatkört, amellyel ki kell egészíteni a fenti „osztrák iskolai” állítást a piac örökös változásáról, akkor itt Schumpeter nevét kell

⁵³ Csupán néhányat emelek ki az osztrák iskola kiterjedt munkásságából; olyan műveket, amelyekben hangsúlyos figyelmet kapnak a fentiekben megfogalmazott gondolatok: Hayek (1948), Kirzner (1973), Lachmann (1976), Lavoie (1985), valamint Cowan–Rizzo (1996).

megadnom.) A folytonos innovációs folyamat miatt is értelmezhetetlen a „piaci egyensúly”. Ezen a ponton említeni sem érdemes, hogy a „piaci egyensúly” nem is lenne kívánatos – ez a kijelentés értékítéleteken alapulna. Itt most nem normatív, hanem pozitív megközelítésben foglalkozunk a kérdéssel. Akár kívánjuk, akár nem: a valóságos piac nincs, és nem is lehet egyensúlyban.⁵⁴

Ha ez az érvelés jogos, akkor indokolt az is, hogy nem húzok határvonalat az „éppen szükséges” (egyensúlyi) és a „túlzott” kapacitástartalék, az „éppen szükséges” (egyensúlyi) és a „túlzott” termékkészlet, az „éppen szükséges” (egyensúlyi) és a túlzott munkaerő-tartalék között. Ezzel nem a magam tudatlanságát leplezem le. Azért nem használok egy kategóriát, mert az a valóságos világban nem létezik.

Ám ebből még nem következik, hogy semmire sem használható a valóságos piac pozitív leírásakor az egyensúly fogalma. Alkalmazható – egy-egy gondolat kísérlet keretében – mintegy „mérceként”, viszonyítási pontként. Két példát hozok fel erre. A mikroökonómiai elmélet világában Walras, Arrow és Debreu (vagy ezek későbbi utódai) nyomán meghatározzuk a piac *walrasi egyensúlyát*. A walrasi egyensúly olyan világban alakul ki eladók és vevők között, amelyben minden információ hiánytalanul rendelkezésre áll és pontos, amelyben előre látható a jövő, minden alkalmazkodás azonnal és súrlódásmentesen megy végbe és így tovább. Ezek után feltehetjük a kérdést: milyen közel vagy távol van ettől a képzeletbeli állapottól a valóságos piac, amely a szemünk láttára működik. Vagy egy másik példa: a Neumann által felvázolt növekedési modell, amelyben nincsen technológiai változás, és amelynek egyensúlyi pályáján minden ágazat azonos ütemben nő. Tanulságos lehet annak kimutatása, mennyire tér el ettől minden gazdaság valóságos növekedési pályája, miért tűnnek el egyes ágazatok, és miért jelennek meg újak, miért változnak örökösen az ágazatok közötti arányok. Ám az absztrakt matematikai modell virtuális világából kölcsönvett elemzési eszközt, a Neumann-féle egyensúlyi pályát nem szabad egy percig sem a valóságos növekedés leképezésének tekinteni.

Problematikusnak tekintem azokat a definíciókat, amelyek a vizsgált rendszer szereplőinek „megnyugvásából” vezetnek le az egyensúly fogalmát. A rendszer e megközelítés értelmében akkor van egyensúlyban, ha a szereplők saját érdekükben már nem kívánnak elmozdulni az egyensúlyi pontról. Csakhogy itt könnyen betévedhetünk a tautologikus meghatározás definíciójába.⁵⁵

A hiánygazdaságban a szerencsétlen vevő nem akkor veszi meg az árut, amikor akarja, nem ott, ahol először keresi, nem azt, amit eredetileg venni szándé-

⁵⁴ Nyilván ebben az értelemben minősítette Káldor Miklós (szerintem joggal) „irrelevánsnak” az egyensúlyi közgazdaságtant (Kaldor, 1972). Ehhez azonban hozzá kell tennem, mai fejjel: Káldort annyira irritálta a sok elméleti üresség, hogy – tárgyilagosságát feladva – nem volt hajlandó elismerni még azt a hasznos szerepet sem, amelyet az egyensúlyi matematikai modellek az *elmélet világában* betölthetnek. Amikor Káldor az említett mérges cikkét írta, magam is beleestem ugyanebbe a hibába. Az akkori felfogásomról és annak mai önkritikai értékeléséről beszámolok a *Gondolat erejével* című önéletrajzomban (Kornai, 2005a, 10. fejezet).

⁵⁵ Nagy befolyásra tettek szert azok az elméletek, amelyek a *várakozások (expectation)* nézőpontjából határozzák meg az egyensúly fogalmát; az egyensúlyi állapotot a racionális várakozások teljesülése jellemzi. Tanulmányom nem foglalkozik ezzel a kérdéssel.

kozott – de végül, sokféle kényszeralkalmazkodás eredményeképpen valamikor valahol valamit vásárol, mégpedig azt, amit sikerült megkapnia. Kénytelen ezen a ponton megnyugodni, abban a keserű tudatban, hogy minden további vásárlási kísérlet ennél rosszabbul sülné el a számára. Ez elkereszthető nyugvópontnak, egyensúlyi állapotnak – de maga az elnevezés nemcsak félreérthető, hanem félrevezető is lenne. Hasonló gondolatmenet alapján zavar engem a „munkanélküliségi egyensúly” fogalma is. Elismerem, hogy a modell által leírt keretek között a munkaerőpiac minden szereplője megnyugszik a „munkanélküliségi egyensúlynak” elnevezett állapotban. De valóban megnyugodott-e az, aki tulajdonképpen szívesen vállalna munkát, de beleütközött a foglalkoztatás valamelyik – az előző fejezetben részletesen vizsgált – korlátjába? Ingoványos a pszichológiai és szociálpszichológiai megalapozása azoknak a definícióknak, amelyek az egyensúlyt, a „nyugvópontot” abból próbálják levezetni, hogy a résztvevők – kedvezőbb alternatíva híján – kénytelen-kelletlen elfogadják.

Azok előtt a közgazdászok előtt, Marshalltól és Walrastól kezdve napjaink főáramlatáig a newtoni *fizika* példája lebegett, amelyben jól megérdemelt és szigorúan definiált helye van az egyensúly fogalmának. A magam részéről, ha már a természettudományoktól szeretnék inspirációt kapni, inkább azokhoz a közgazdászokhoz csatlakozom, akiket Darwin és az *evolúciós biológia* inspirál. Elgondolkodtató, milyen sok a hasonlóság egyfelől az élővilágban végbemenő természetes szelekció és evolúció, másfelől a decentralizált piaccgazdaságban végbemenő növekedés és technikai fejlődés között.

Minden új vállalkozói kezdeményezés, minden innováció felfogható véletlen mutációnak. Az új termék, az új technológia, az új szervezési módszer, az új vállalat küzd az életben maradásért. „*Struggle for life.*” Egy részüknek sikerül, és nem csak hogy életben marad, hanem „szaporodik”: az újítás széles körben elterjed, a jól teljesítő vállalatok mind nagyobbra nőnek. Más mutációk kudarcot vallanak: az innováció egy része eltűnik, vállalatok tönkremennek. Természetes szelekció megy végbe. Nem egy központi akarat hozza meg, racionális előrelátással és biztos intelligenciával az ítéletet: „élet vagy halál”, hanem az életképesség a per-döntő kritérium. Nagy a szerepe a véletlennek. Többnyire jól működik, de nem mindig: az is tönkremehet, ami értékes lehetne, vagy fordítva, jó ideig életben marad, holott lenne nála jobb is.

Hasonlít a biológiai és a piaccgazdasági evolúció egymáshoz abban is, hogy értelmezhetetlen az „egyensúly”.⁵⁶ Állandó a változás – és a változást éppen a

⁵⁶ Az evolúció *nagy*, évmilliók ütemben végmenő hosszú folyamatáról beszélek itt. Más kérdések vetődnek fel az ökológiában, amely a biológia egyik ágának tekinthető, és amely többnyire ennél rövidebb időbeni léptékekkel vizsgálja az élőlény-populációk egymáshoz és környezetükhöz való viszonyát. Az élő szervezetek együttélésének egy-egy körülhatárolt alrendszere leírható olyan elmélettel, amelyen belül munkaképes az egyensúly elemzési instrumentuma. Például egy erdő állatvilágában együtt élnek a ragadozók és a táplálkozásuk céljából elpusztítandó állatok, a ragadozók áldozatai. Akármelyik csoportot távolítaná el az emberi beavatkozás az erdőből, a természetes egyensúly felborul: a ragadozók kipusztulnának, ha nincsenek áldozatállatok, utóbbiak pedig túlságosan elszaporodnának, ha nincsenek ragadozók. (Ezt írja le a Lotka–Volterra-modell, amelyet közgazdasági jelenségek elemzésére is alkalmaztak.)

fennmaradási és terjeszkedési *drive* és a lehetőségek közötti rés gerjeszti. De itt meg kell állnunk egy percre, mielőtt vakon folytatnánk az analógia bemutatását.

Darwinra nagy hatással volt Malthus, a közgazdász (Coutts, 2010; Jones, 1989).⁵⁷ A darwini vízióban az élő szervezetek sokasodnak, de a fennmaradásukhoz szükséges fizikai erőforrások csupán szűkösen állnak rendelkezésre. Mennyiségük stagnál, vagy lassabban nő, mint az élő szervezetek együttes szükséglete. Innen ered a harc feszültsége; e küzdelem közepette megy végbe az újabb és újabb mutációk megjelenése, az evolúciós fejlődés. Ha saját szótáram kifejezéseivel írom le ezt a millióséves léptekkel végbemenő folyamatot: a természeti világ anarchisztikus hiánygazdaság, tervhivatal és élelmiszerjegyeket kiosztó hatóságok, rendőreg és KGB nélkül. Aki bírja, marja; aki jobban bírja, az többet mar magának.⁵⁸ Standard szótárral: túlkeresleti gazdaság, amelyben a természeti erőforrás a rövidebb oldal.

Ezzel szemben a piactgazdaságban, amint arra a jelen dolgozat megpróbál rámutatni, pontosan fordított a helyzet. Ez nem hiánygazdaság, hanem többletgazdaság. A túlsúly a kínálati oldalon van. De itt is a két nagy folyamat, a kínálati és a keresleti folyamat közötti eltérés, feszültség, rés az, ami az evolúciót gerjeszti.

Nem valamelyik evolúciós modell mechanikus átvételét javaslom, hanem ennél kevesebbet és ennél többet. A darwini elmélet mögött rejlő tudományfilozófiából, szemléletből, a megközelítés módjából kell a közgazdaságnak ihletet merítenie. Marx és Schumpeter, akik mindketten Darwin nagy csodálói voltak, ebben a darwini felfogásban tekintettek a kapitalizmus történetére. Ezt a példát próbálom követni tanulmányomban.

A darwini evolúciós biológiai elmélet ihletésére formálódó evolúciós közgazdaságtan több évtizedes múltra tekinthet vissza, az úttörő munkák (Veblen, 1898; Nelson–Winter, 1982) óta nagy fejlődésen ment keresztül, és olyan gondolkodási iskolának tekinthető, amely fél lábbal benne van a főáramlatban, fél lábbal kilépett belőle.⁵⁹ Közeli szellemi rokonságot érzek munkásságuk és saját gondolataim között. Szeretném remélni, hogy e tanulmány fő gondolatainak kiérleléséhez, matematikai modellezéséhez és empirikus alapjainak kiszélesítéséhez segítséget adnak majd az evolúciós közgazdaságtan művelői.

Aszimmetria

Ahol a piaccal, a termelést és fogyasztást, eladást és vételt koordináló mechanizmussal foglalkozó standard közgazdaságtan szimmetriát lát a két oldal között, ott én aszimmetriát érzékelek. Nem vagyok ebben egyedül. Mivel sokféle elnevezés van forgalomban, a 7. táblázatban megpróbálom áttekinteni a leginkább használatos kifejezéseket.

⁵⁷ Hálás vagyok Simonovits Andrásnak, hogy erre a fontos eszmetörténeti tényre felhívta a figyelmemet.

⁵⁸ Korábbi munkáimban „agresszív koordinációnak” neveztem ezt a mechanizmustípust.

⁵⁹ Jó áttekintés található Hodgson (1993) művében.

7. táblázat

A piac két jellegzetes állapota – az elnevezések áttekintése

Elnevezés	A mechanizmus mely vonásait emeli ki
1. Hiánygazdaság <i>versus</i> többletgazdaság	A vételi, illetve a termelési-eladási szándék nem teljesül. A hiányjelenségek, illetve a többletjelenségek dominálnak.
2. Keresletkorlátos gazdaság <i>versus</i> kínálatkorlátos gazdaság (vagy erőforrás-korlátos gazdaság)	Melyik a domináns korlát, amelybe a termelés expanziója beleütközik?
3. Túlkeresleti gazdaság <i>versus</i> túlkínálati gazdaság	Makroértelmezésben: melyik aggregált változó a „hosszabb oldal”? Mikroértelmezésben: melyik a gyakrabban és intenzívebben megjelenő „hosszabb oldal”?
4. Eladók piaca <i>versus</i> vevők piaca	Melyik oldal az erősebb a piacon?
5. Nyomás <i>versus</i> szívás	A piaci felek erőfeszítéseire utal: az eladó nyomja-e az árut a vevőre, vagy a vevő igyekszik magához „szívni”.

Az 1. fogalompár első fele (hiánygazdaság) széles körben általánosan elterjedt, második felét (többletgazdaság) a jelen tanulmány vezeti be. A 2. és a 3. fogalompár elég széles körben használatos, különösen Keynes és Kaldor követőinél, és a „posztkeynesiánus” iskola híveinél. A 4. fogalompárt nem az elméleti közgazdaságtan, hanem az üzleti élet nyelve alkotta. Az 5. fogalompárt *Anti-equilibrium* című könyvem próbálta meghonosítani, de a közgazdászszakma nem fogadta be (Kornai, 1971).

Nincs különösebb jelentősége annak, hogy melyik fogalompár fog végül is leginkább elterjedni, vagy esetleg egy újabb jelenik meg, amelyet majd szélesebb egyetértéssel fogad be a közgazdászszakma szótára. Mind az öt fogalompár végeredményben azonos szemléletet tükröz: a piac, a vétel-eladási folyamat két oldalon álló felek között tartósan lényeges eltérés van: az egyik „rövidebb”, a másik „hosszabb”, az egyik erősebb, a másik gyengébb, az egyik fölényben van a másikkal szemben és így tovább. Ezt értem a piac *tartósan aszimmetrikus* állapotán.⁶⁰

Ebben a vonatkozásban azonos hullámhosszon vagyok a „disequilibrium” modellek alkotóival (Portes–Winter, 1980, Benassy, 1982, Malinvaud, 1977). Noha egyes fontos módszertani kérdésekben (aggregáció stb.) vitáztam velük, abban a lényeges tartalmi kérdésben közös az álláspontunk, hogy a walrasi egyensúlytól az egyik vagy a másik irányban eltérő piaci állapotok álltak figyelmünk előterében.

⁶⁰ Az *aszimmetria* szóval sokszor találkozott az elmúlt évtizedekben a közgazdász, de többnyire csak egy összefüggésben, nevezetesen az *aszimmetrikus információval* kapcsolatban. Bármilyen fontos jelenség az utóbbi, csak megzavarná a gondolatmenetet, ha most ezt a nézőpontot is belevinnénk az elemzésbe. Rendszerint az orvos jobban informált az orvosi diagnózis és kezelés ügyeiben, mint a beteg. Ettől még az egészségügyi szolgáltatás egyes szegmenseiben, meghatározott gazdasági feltételek mellett kialakulhat a „vevők piaca”, feltéve, hogy a szolgáltatásért saját zsebéből fizet a beteg, szabadon választhatja meg, kivel kezeltesse magát, és az orvosok között verseny van a jól fizető magánbetegekért. Tegyük tehát egyelőre félre az információ problémáját; később még röviden visszatérek rá.

Hasonlóképpen azonos hullámhosszon vagyok a kutatóknak azzal a csoportjával, akik „munkanélküliségi egyensúlyról” (*unemployment equilibrium*) szólnak (Layard–Nickel–Jackman, 1991 Pissarides, 2000). Ezzel a jellemzéssel azt akarják kifejezésre juttatni, hogy a munkanélküliség tartós; állandóan ható mechanizmusok hozzák létre, és nem átmeneti ideig érvényesülő pillanatnyi körülmények. Sok problémám van az „egyensúlyi” kifejezésmóddal, amint azt néhány oldallal korábban kifejtettem – de ennél fontosabb az egyetértés abban, hogy a helyzet aszimmetrikus. Nem szimmetrikusan ingadozik a munkaerőpiac valami középérték körül, és hol a munkaadó, hol pedig a munkavállaló az erősebb. Az erőviszonyok aszimmetriája tartós.

A közgazdász-gondolkodásba rendkívül mélyen beleivódott a piac szimmetriájának gondolata. A kapitalista üzleti világ gyakorlati embereivel sokkal könnyebb szót értenem ebben a tekintetben, mert a mindennapos élet megtanítja őket arra, hogy mi a rivalizálás. Egyszerűen érthetetlen számukra egy olyan *fából vaskarika* fogalom, mint a versenyzői egyensúly (*competitive equilibrium*). Ha minden eladásra szánt termék megtalálta a vevőjét, és minden vevő megtalálta a vásárolni szándékozott árut – mi készítetne versenyre? Olyan lenne ez, mint egy olimpia, amelyen annyi díjat osztanak ki, ahány sportoló indul. A „többslet” jelenléte és a rivalizálás – ez egy és ugyanazon jelenség két oldala; egyik sem létezhet a másik nélkül. Mindenki ízlése szerint választhat, melyik oldalt emeli ki, amikor a *többsletgazdaság* vagy az *eladók versenye* elnevezést használja, vagy egy másik kifejezést. A lényeg az, hogy érzékelje: egy aszimmetrikus helyzetet ír le ezekkel a szavakkal. És nem árt, ha annak is tudatában van, hogy ismeretes a fordított aszimmetrikus állapot is, a *hiánygazdaság* és a *vevők versenye* az eladók kegyeiért.⁶¹

A két piaci rezsim összefoglaló jellemzése

Remélem, hogy mire idáig eljutott az olvasó, kirajzolódott előtte: mit nevez ez a tanulmány hiánygazdaságnak és többsletgazdaságnak. Most már fel vagyunk készülve az összefoglaló jellemzésre.

A két fogalom a *piac kétféle tartós normálállapotát* írja le. *A szocialista rendszer* című könyvemben a kétféle *piaci rezsim* kifejezést használtam ugyanezzel a jelentéssel (Kornai, 1993, 272–278. o.). Saját szótáramban ezek szinonim kifejezések.

Egy lényeges kérdésben módosítottam a korábbi fogalmi kereten – és ez összefügg azzal a gondolatmenettel, amelyet ennek az fejezetnek az elején fejtettem ki. A magyarázat egyszerűsítésére válasszunk ki egy mutatószámot, amely jól jellemzi a hiány mértékét egy gazdaságban adott időpontban, és egy másikat, amely a többslet mértékét jellemzi. Az ideális az lenne, ha rendelkeznenék egy-egy „kompozit indexszel” (lásd a *Szintetikus mutatószámok*, „kompozit indexek” képzése

⁶¹ Az egyensúly fogalmának vizsgálata sokféle irányba ágazik el; itt csak egyet említek. Mennyire kiegyensúlyozott (*balanced*) a növekedés? Nem torzulnak-e a növekedés folyamán a gazdaság arányai? Intellektuálisan izgalmas és gazdaságpolitikailag is releváns kérdés, amelynek nagy irodalma van; magam is végeztem kutatásokat ebben a témában. A jelen tanulmány nem térhet ki erre a problémakörre.

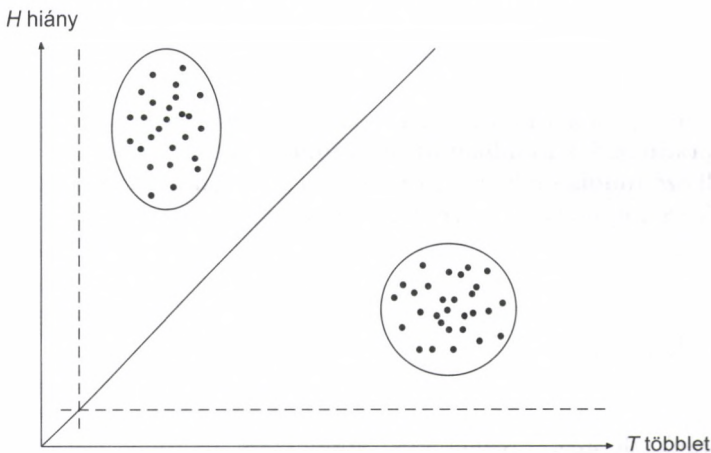
című korábbi fejtegetést), amely összefoglalóan fejezi ki a hiány és a többlet terjedelmét. Ha azonban ilyen nem áll rendelkezésünkre, akkor a jelen fejtegetésem számára megteszi bármelyik mutatószám, amely valamelyik fontos hiány-, illetve többletjelenséget tükrözi. Például a betöltetlen álláshelyek száma mint hiánymutató és a munkanélküliek száma mint többletmutató. Vagy a lakásra várók száma mint hiánymutató és az üresen álló lakások száma mint többletmutató. Jelöljük H -val a hiánymutatót és T -vel a többletmutatót – és tegyük félre, hogy mi a pontos tartama és statisztikai definíciója.

Mindkét mutatót úgy normáljuk, hogy $H = T$ virtuális „egyensúlyt” tükröz. Például pontosan ugyanannyi az üresen álló lakás, mint amennyi a lakásigénylés. Ugyanannyi a betöltésre váró munkahely, mint ahányan munkára várnak. További mondanivalónkat a 10. ábrán szemléltetjük.

A 10. ábrán a 45 fokos egyenes reprezentálja azokat a piaci állapotokat, amelyekben a „nettó túlkereslet” nulla. Az origó a walrasi egyensúly helye. Két vékony szaggatott egyenes látható a vízszintes tengely felett, illetve a függőleges tengelytől jobbra. Ezek a hiányjelenségek és a többletjelenségek minimumát szemléltetik. Ha más okból nem is, már csak a súrlódás miatt sem lehetne a piac walrasi egyensúlyban – még a többletgazdaságban is okvetlenül mutatkoznak hiányjelenségek, és a hiánygazdaságban is előfordulnak többletjelenségek.

10. ábra

A hiánygazdaság és a többletgazdaság szemléltetése

Ugyanezt a 10. ábrát kétféle összehasonlító elemzésre használhatjuk. Az egyik értelmezés temporális: két országot mutatunk be, a bal oldalon egy hiánygazdaságot, a jobb oldalon egy többletgazdaságot. A pontok a két gazdaságban különböző években kialakult állapotot mutatják be. Az ábrán nem látható sem a „hiánygazdasági egyensúly” kitüntetett pontja, sem a „többletgazdasági egyensúly” kitüntetett pontja, és a többi pont nem az egyensúlyi pont körül szóródik

– mert ilyen pont a valóságban nem létezik. (Itt ezt csak kijelentem, érvelésemet korábban fejtettem ki.) A $H(t)$, $T(t)$ adatkáros helye bármely t -edik időpontban a hiánygazdaságra vonatkozóan valahol az ábra bal felső sarka körül lesz (a hiánygazdasági „zsákon” belül), míg a többletgazdaságé a jobb alsó sarok közelében (a többletgazdasági „zsákon” belül).

A 10. ábra másik értelmezése egy sok országból álló minta „keresztmetszeti” vizsgálatát mutatja be. Minden pont egy-egy ország állapotát írja le, azonos időszakban. A hiánygazdasági zsákban ott vannak azok az országok, amelyekre ez a rezsím jellemző, a többletgazdasági zsákban pedig azok, amelyekre a másik rezsím jellemző. Egyébként az ábra magyarázata analóg az „egyetlenegy ország időbeli állapota változásának” magyarázatával.

Az elmondottakból lényeges következtetések adódnak a két „piaci rezsím” fogalmának definíciójával kapcsolatban. Nem tudok – és nem is akarok – *a priori* számszerű küszöbértékeket megadni arra vonatkozóan, hol kezdődik, és hol végződik a (H, T) adatkárosnak az az értékkészlete, amelyen belül kell maradnia ahhoz, hogy megadjuk a „hiánygazdaság”, illetve a „többletgazdaság” nevet. Amíg csak a mindennapos tapasztalat alapján, némileg pongyolán beszélünk erről, a józan gondolkodás sugalmaz számszerű elképzeléseket is. Ha egy adott városrészben keresek lakást, és – noha sok a kiadó lakás – esetleg hetekig is eltart, míg megtalálom a megfelelőt – ez a néhány hetes keresés még nem utal hiánygazdaságra, csak súrlódásos hiányjelenségre. Ez a H mutató még belefér a jobb alsó zsákba. Ha azonban öt évig kell várnom, amíg a városi tanács lakást utal ki nekem, akkor biztos, hogy hiánygazdaságban élek. Ez a H érték már csak a bal felső zsákba fér bele.

A hiánygazdaságban élő egyén számára természetes és megszokott, ha a piaci állapotjelzői a bal felső zsák által körhatárolt tartományban mozognak, míg a többletgazdaságban élő egyén azt érzi normálisnak, ha az állapotjelzők a jobb alsó zsákon belül maradnak.⁶² Hasonlóan az orvostudományhoz vagy más, élő szervezetekkel foglalkozó tudományhoz és praxishoz, a „normalitás” definíciójához (normális vércukorszint, normális vérnyomás) nem egyetlen precízen meghatározott számszerű érték tartozik, hanem egy sáv, egy „től–ig” értékkészlet.

A zsákok körvonalait csak valóságos állapotok megfigyelése és a tapasztalatok statisztikai elemzése segítségével lehetne megrajzolni, vagy legalábbis igazi helyükre közelítő becslést adni.

Foglaljuk össze a két rezsím definícióját! A hiánygazdaság az a piaci rezsím, amelyben általánosak, krónikusak és intenzívek a hiányjelenségek. Előfordulnak benne többletjelenségek, de azok elszigeteltek, átmenetiek, és többnyire nem intenzívek.

⁶² Korábbi munkáimban használtam mind a hiánygazdaságra, mind a többletgazdaságra vonatkozóan a „normálállapot” fogalmát. Ezt a kifejezésmódot most elkerülöm. A „normálállapot” tulajdonképpen a stabil egyensúly szinonimája. Működőképes fogalom egy matematikai modell világában, de nem használható egy valóságos gazdaság állapotának jellemzésére. A jelen tanulmány szellemében az a „normális”, ha egy többletgazdaságon belül a többletet leíró mutatószámok egy jellegzetes tartományon belül helyezkednek el – de nincsen kitüntetett egyensúlyi pontjuk.

A többletgazdaság az a piaci rezsim, amelyben általánosak, krónikusak és intenzívek a többletjelenségek. Előfordulnak benne hiányjelenségek, de azok elszigeteltek, átmenetiek, és többnyire nem intenzívek

Tanulmányom egyik alapgondolata, hogy a történelmileg kialakult, a valóságban működő piacok állapotjellemzői nem a 45 fokos egyenes körül szóródnak, hanem *vagy* attól balra felfelé, *vagy* jobbra lefelé. A 45 fokos egyenesen lévő pontok jelképezik a két szembenálló piaci fél között fennálló tökéletes szimmetria állapotát. Ha a piacon csak szimmetrikus ingadozás menne végbe egy egyensúlyi pont körül, akkor a mi ábránkon a piac állapotjelzői a 45 fokos egyenesen helyezkednének el. A két „zsák” helye az ábrán azt jelképezi, hogy a valóságos állapot aszimmetrikus; az egyik „zsákban” a hiányjelenségek, a másik „zsákban” a többletjelenségek dominálnak.

Lehet, hogy a matematikai modellekhez szokott közgazdász ennél szigorúbb definíciót várna. Sajnos, nem tudok vele szolgálni. Lehet, hogy később, elméleti modellekkel és empirikus megfigyelésekkel előbbre léphetünk majd szigorúbb definíciók felé. Addig is tartózkodni szeretnék az álciprecizitástól. Aki élt a vasfüggönytől keletre is és nyugatra is, az pontosan tudja, mit jelent a bal felső és a jobb alsó zsák.

A 10. ábrán csak egyetlen H és egyetlen T változó szerepel. A valóságban egyetlen országban, egyetlen pillanatban is milliányi H és T változó létezik. Tanulmányom azt a sejtést sugalmazza, hogy a sokféle H változó között erős korreláció van, és hasonlóképpen, a sokféle T változó között is erős a korreláció. Ez persze ismét elsősorban empirikus kérdés – csak annyit tudok erről, amennyit nyitott szemmel érzékelttem. A probléma kiterjedt kutatásokat igényel. Bizonyára lehetséges közbeeső aggregátumokat és/vagy kompozit indexeket képezni, és ilyen módon egy-egy ország piacának állapota leírható lenne kettőnél több, de milliónál kevesebb, mondjuk öt-tíz-húsz hiány- és többletmutatóval. Persze, vizuális fantáziánkkal legfeljebb háromdimenziós teret tudunk magunk elé képzelni. De ha nem is társul hozzá látható kép, a matematikában jártasabb olvasó megérti állításaim általánosítását arra az esetre, ha a hiány- és többletmutatók száma n . Az ország n számú mutatója együttesen egy pont az n -dimenziós térben.

- A) Valamely ország piaci rezsimje többletgazdaság, ha a hiány- és többletmutató számainak együttesét különböző időszakokra vonatkozóan reprezentáló pontok az n -dimenziós térben olyan nyalábban sűrűsödnek, amelyben a többletmutatók magas, a hiánymutatók alacsony értéket vesznek fel (a kétdimenziós ábrán a jobb alsó sarokhoz közel).
- B) Valamely ország piaci rezsimje hiánygazdaság, ha a hiány- és többletmutató számainak együttesét különböző időszakokra vonatkozóan reprezentáló pontok az n -dimenziós térben olyan nyalábban sűrűsödnek, amelyben a hiánymutatók magas, a többletmutatók alacsony értéket vesznek fel (a kétdimenziós ábrán a bal felső sarokhoz közel).

Empirikus tesztekkel kell igazolni vagy cáfolni, hogy a H és T mutatószámok nem szanaszét szóródnak, hanem a kétféle „zsák” valamelyikében sűrűsödnek, és csak ezeken az n -dimenziós „zsákokon” belül szóródnak. Ahol többletgazda-

ság van, ott csak kivételes a hiány. És megfordítva, ahol hiánygazdaság van, ott csak kivételes a többlet.

Amikor a tényleges empirikus vizsgálatra sor kerül, sok vonatkozásban pontosítani kell a fenti fogalmazásokat: mit kell a „kivételes” jelzőn érteni, mennyire kell betű szerint venni, hogy a mutató értékének a „zsákon” belül kell maradnia és így tovább. Felesleges fontoskodásnak érezném ezeket a kvalifikációkat most, ebben a tanulmányban megszabni. Ennek akkor jön el az ideje, ha a témakörben módszeres empirikus kutatások kezdődnek.

A kétféle piaci rezsím jellemzéséhez kapcsolódó fenti állítások nem *csak* empirikus alátámasztást igényelnek. Szükség van a hiány- és többletjelenségek keletkezését magyarázó *okozati összefüggések* átgondolására is. Menet közben már többször szóba kerültek a hiányt és a többletet előidéző mechanizmusok. Most megkísérlem ezeket a gondolatokat összefoglalni.

A kapitalista rendszer többletgazdaságot generál – az okozati lánc

Előrebocsátom az állításokat, mégpedig a legáltalánosabb formában.

1. állítás. Csak a kapitalista rendszer képes a gazdaság egészét átfogó többletgazdaságot létrehozni és tartósan újratermelni. Csak a kapitalizmus képes létrehozni és tartósan újratermelni azokat a mechanizmusokat, amelyek a többletgazdaság krónikus tüneteit generálják.

Az állítás logikai iránya megfordítható.

2. állítás. Ha egy adott országban kapitalista rendszer van, akkor annak többletgazdaságként *kell* működni. A többletgazdaság a kapitalizmus immanens tulajdonsága. Nem azért jelenik meg a többletgazdaság, mert az állam ilyen vagy amolyan gazdaságpolitikát folytat. A fiskális és monetáris politika, a jövedelemelosztási és az árpolitika intenzívebbé tehet egyes többletjelenségeket, vagy csökkentheti azok intenzitását – ám nem hozza létre a többletgazdaságot. A többletgazdaság azért jelenik meg, mert egyik összetevője – egyik legfontosabb jegye – a kapitalizmus természetének.

Ezek *pozitív* állítások. Lehet örülni annak, hogy a kapitalizmus többletgazdaság, vagy el lehet emiatt ítélni a rendszert. A normatív szempontokra még visszatérek. Egyelőre csak azt állítom: ahol kapitalizmus van, ott többletgazdaság van.

Noha a kapitalizmusra és a többletgazdaságra vonatkozó fenti állításaim alkotják tanulmányom központi üzenetét, a teljesség kedvéért idekívánkoznak a szocialista rendszerre vonatkozó, korábbi munkáimban kifejtett összefoglaló állítások is.

3. állítás. Csak a szocialista rendszer képes a gazdaság egészét átfogó hiánygazdaságot létrehozni és tartósan újratermelni. Csak a szocializmus képes létrehozni és tartósan újratermelni azt a mechanizmust, amely a hiánygazdaság krónikus tüneteit generálja.

Az állítás logikai iránya itt is megfordítható.

4. *állítás*. Ha egy adott országban szocialista rendszer van, akkor annak hiánygazdaságként *kell* működni. A hiánygazdaság a szocializmus immanens tulajdonsága. Nem azért jelenik meg a hiánygazdaság, mert az állam ilyen vagy amolyan gazdaságpolitikát folytat. A tervezés és a gazdaságirányítás intenzívebbé tehet egyes hiányjelenségeket, vagy csökkentheti azok intenzitását – de nem hozza létre a hiánygazdaságot. A hiánygazdaság azért jelenik meg, mert egyik összetevője – egyik legfontosabb jegye – a szocializmus természetének. Ahol szocializmus van, ott hiánygazdaság van.

Erősen fogalmaztam. Később még árnyalom a kijelentéseimet; említek kivételeket, kevert eseteket, átmeneti formákat. Ám első nekifutásra azt szeretném, ha az olvasóban az rögződne: a gazdasági rendszerek, a maguk „klasszikus” formájukban ebben a tekintetben nem valamiféle „középút” közelében helyezkednek el.⁶³

A fentiekben többször jelent meg ez a szó: *állítás*. Lehet, hogy az akadémiai etikett értelmében *sejtésnek* vagy *hipotézisnek* illene nevezni őket. Úgy érzem, képmutatás lenne részemről, ha ezeket a szavakat használnám. Amit állítok, azt millió ténnyel igazolja a mindennapi tapasztalat. Szinte ráadás, hogy logikailag is igazolni próbálok. Emellett a tanulmányban közölt táblázatok közül hat, az ábrák közül tíz statisztikai adatokkal is alátámasztja a fenti állítást. Hangsúlyozni szeretném, hogy ezeket az adatokat nem „bizonyítéknak”, hanem csak az állítást alátámasztó illusztrációnak szánom.

Állításaim nem tautologikusak, és nem üresek. Cáfolhatók. Magam is a saját állításaim iránti kötelező kételkedéssel végzem további kutatásaimat – és a cáfolat lehetősége nyitva áll a kritikusaim előtt.

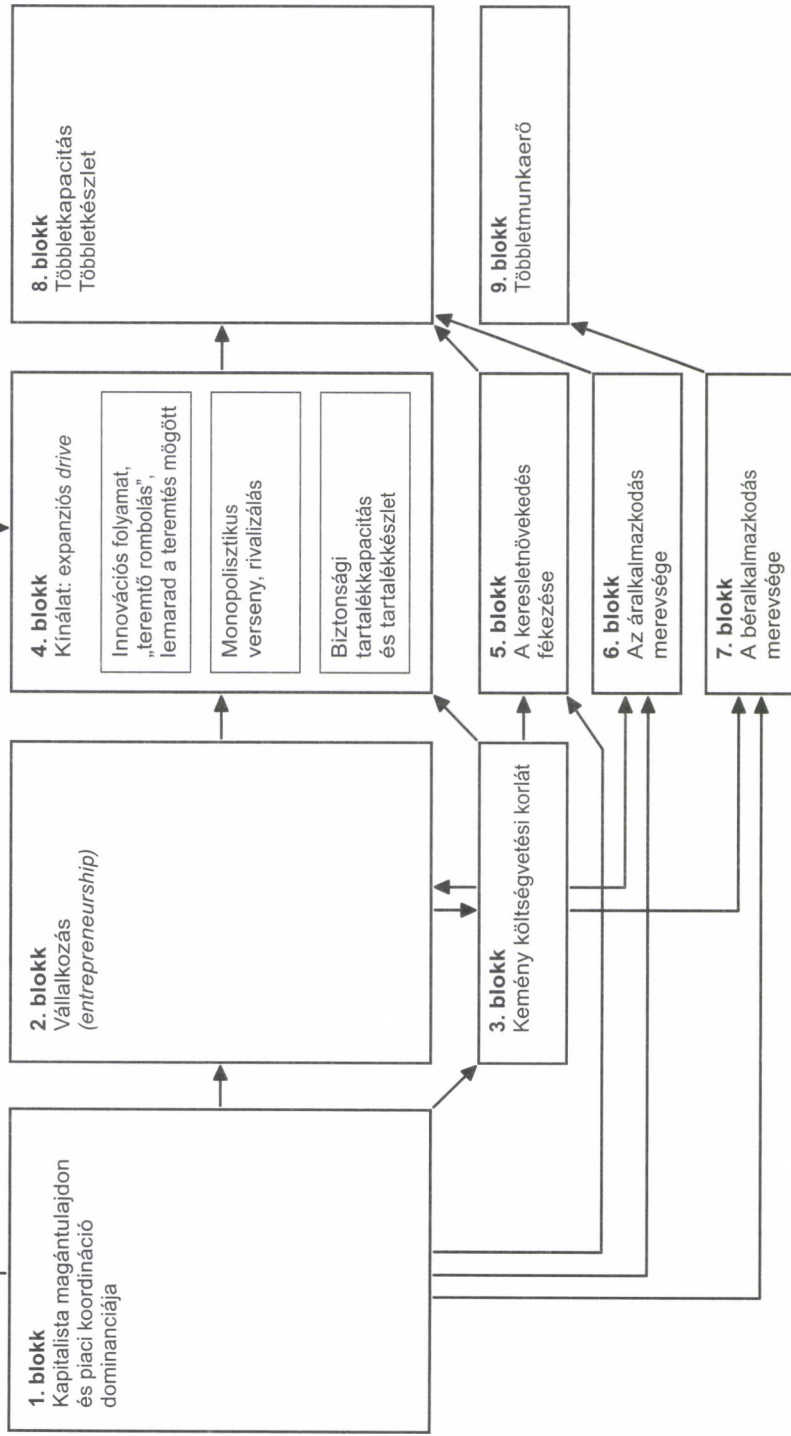
A fenti négy állítás oksági kapcsolat fennállását jelenti ki. Az ok a kapitalista (szocialista) rendszer, a következmény a többletgazdaság (hiánygazdaság). Ám az ok és a következmény közé a közbeeső okok-következmények bonyolultabb láncolata ékelődik be. Az alábbiakban csak a kapitalista rendszerre vonatkozóan foglalkozom kissé részletesebben az okozati láncolat leírásával; a *11. ábrán* próbálok ezt szemléltetni. A szocialista rendszerre vonatkozóan korábbi munkáim foglalkoztak az okozati láncsal.⁶⁴

⁶³ Ha gondolatmenetemet az egyensúlyelméletek matematikai nyelvén próbálnám előadni, akkor olyan modellt kellene szerkeszteni, amelynek nem egy, hanem két stabil egyensúlyi pontja van, egy „hiánygazdasági egyensúly” és egy „többletgazdasági egyensúly”. Ez esetben – a modell virtuális világában – a rendszer vagy az egyik, vagy a másik egyensúlyi pontban állapodna meg. A modell esetleg segítené megérteni: mely paramétereknek kell változniuk ahhoz, hogy a rendszer az egyik egyensúly csapdájából kimásson, és beleessen a másik egyensúly csapdájába. Öniróniával jegyzem meg: talán ilyesféle egyensúlyi átfogalmazást kellene szorgalmaznom. Az átfogalmazás lényegesen megkönnyítené, hogy gondolataimat megértsék és elfogadják az egyensúlyi matematikai modelleken nevelkedett és kizárólag ezen a nyelven értő közgazdászokollégák. Annál is inkább, mert nem is egy olyan modellt ismer már a mai közgazdaságtan, amelyben egymástól markánsan különböző egyensúlyi állapotok jelennek meg.

⁶⁴ Lásd elsősorban *A szocialista rendszer* című könyvemet (Kornai, 1993). A hiánygazdasághoz vezető okozati láncolatot a 15. fejezet foglalja össze.

11. ábra

A többletgazdaságot generáló tényezők oksági láncolata

Az ábra csak olyan okozati összefüggéseket mutat be jelképes formában, amelyek már megtárgyaltunk a tanulmány korábbi részeiben. Csak címszavak utalnak összetett, bonyolult mechanizmusokra, mintegy emlékeztetőül, az összefüggés tömör áttekintése érdekében.

Az ábra korántsem teljes; több – a tanulmányban már leírt – ok-okozati összefüggés hiányzik. Így is félő, hogy az ábra túlzásfolt. Ugyancsak az áttekinthetőség kedvéért az oksági hatásokat jelképező nyilak (egy kivételével) egy irányba mutatnak, nevezetesen balról jobbra. Ez a fő hatásirány. Természetesen vannak visszahatások. Például az eladók rivalizálása többletkapacitást generál, miközben a többletkapacitás gerjeszti a rivalizálást. A visszahatások ellenirányú nyilakkal való reprezentációjáról az ábra áttekinthetősége kedvéért eltekintettünk.

Felhívom a figyelmet, hogy a *11. ábrán* az oksági láncolat a bal oldalon azonos elemekből indul, és a végén, a jobb oldalon párhuzamosan két blokkban végződik: többletgazdaság a termékek és szolgáltatások piacán, valamint többletgazdaság a munkaerő piacán. Más szóval, ha kapitalista rendszert vizsgálunk, akkor az többletgazdaságként viselkedik a reálszféra mindkét fő piacán. A rendszerben együtt, párhuzamosan jelennek meg a krónikus többletkapacitások és többletkészletek és a munkaerőküliség, a munkaerő-potenciál nem teljes kihasználása; mindkét jelenségcsoport *közös* fundamentális okokra vezethető vissza.⁶⁵

Ez a kijelentés elsősorban az előzőekben előadott *elméleti* gondolatmeneten alapul. Igaz volta empirikusan ellenőrizhető. Cáfolatát az jelentené, ha egyidejűleg mutatkoznának intenzív, széles körű és tartós túlkínálati jelenségek a termékek és szolgáltatások piacán és ugyanakkor intenzív, széles körű és tartós munkaerőhiány. Nem jelent cáfolatot az ellenkező előjelű többlet–hiány jelenségek egyidejű jelenléte, ha azok enyhék, szűk körben merülnek fel és átmenetiek (például az általános többletgazdaságban is lehet munkaerőhiány néhány speciális szakmában).

A *11. ábra* a többletet magyarázó tényezők közül csak azokat emeli ki, amelyek közvetlenül a *rendszerrel* függnek össze, vagyis azzal, hogy a szóban forgó országban kapitalista vagy a szocialista rendszer van-e uralmon. Ez a tanulmány fő témája; erre kívánom az olvasó figyelmét felhívni. Ez persze nem jelenti azt, mintha tagadnám, hogy mind a többlet-, mind a hiányjelenségek előidézésben szerepet játszanak más tényezők is, amelyek mind a szocialista, mind a kapitalista rendszerben hatást gyakorolnak.

1. Ide tartoznak az adaptáció súrlódásaival, a rossz illeszkedéssel, az információ hiányosságaival összefüggő körülmények, amelyek mind túlkínálati, mind túlkeresleti jelenségeket generálhatnak (az előző fejezetben a munkaerőpiac vizsgálatakor esett szó erről a témáról).
2. Minden társadalmi-gazdasági környezetben hatást gyakorol a kínálati, keresleti és áralakulási folyamatokra az állam gazdaságpolitikája, ezen belül is

⁶⁵ Ez korántsem magától értetődő állítás. A makro-közgazdaságtani diskurzusban, például a válság okairól folyó polémiában vita folyik arról, vajon a ciklus felfelé menő ágában a beruházások elszaladása vezet-e a későbbi bajhoz, vagy a munkaerő iránti kereslet elmaradása. A jelen tanulmány által felvázolt keretbe mindkét folyamat belefér, mindkettőről szó volt a 2–4. fejezetben.

elsősorban a monetáris és a fiskális politika. Noha minden rendszerben van ilyen hatás, lényeges eltérés van a szocialista és a kapitalista rendszer között abban, hogy milyen módon, milyen transzmissziókon keresztül, milyen erővel érvényesülnek ezek a hatások. Mint azt a bevezetésben bejelentettem: ezt a fontos témát a jelen tanulmány csupán néhány helyen érinti, de nem tárgyalja alaposan.

A 10. ábra formanyelvét használva azt mondhatnánk: az 1. tényezőcsoport befolyást gyakorol arra, hogy hol helyezkedik el a „zsák”. Minél kisebb a súrlódás, minél olajozottabb az adaptáció, annál közelebb kerül az egész klaszter a két szaggatott vonalhoz, amely a hiány és többlet minimumát jelképezi a *valóságos* világban. A „nulla hiány, nulla többlet” helyéhez, az origóban lévő walrasi egyensúlyi ponthoz csak az elméleti modellek képzeletbeli világában juthatunk el.

Ami a 2. tényezőcsoportot, az állami gazdaságpolitika hatását illeti, az valamelyik irányban elmozdíthatja a „zsákot” – és ez persze igen fontos.⁶⁶ (Erre még röviden visszatérek a speciális eseteket tárgyaló fejezetben.) Például a kapitalista rendszerre jellemző többletgazdaságban erősítheti a többletjelenségeket, miközben gyengülnek a hiányjelenségek (a „zsák” kissé jobbra és kissé lejjebb csúszik el) – vagy megfordítva. Arra azonban nem képes az állami gazdaságpolitika, hogy „átdobja” a gazdaságot a 45 fokos vonal feletti térbe, azaz hiánygazdasággá alakítsa. Ehhez rendszerváltás kell, olyasféle, mint ami a cári Oroszországban 1917-ben, vagy Kelet-Európában (Kelet-Németországot is beleértve) a második világháború után lezajlott. Ehhez radikális változtatás kell az 1. blokkban: a magántulajdon és a piaci koordináció dominanciája helyébe a köztulajdon és a bürokratikus koordináció dominanciájának kell kerülnie. És hasonlóképpen, semmilyen fiskális és monetáris politika nem lenne képes a „hiánygazdaságzsákot” átdobni a 45 fokos vonal alatti térbe. Ehhez az ellenkező irányú mélyreható változásra van szükség: meg kell teremteni a 11. ábrán látható 1. blokkot: a magántulajdon és a piac dominanciáját.

Genetikus hajlamok

Noha igyekeztem óvatosan fogalmazni, az olvasó esetleg azt szűrheti le az okozati láncok leírásából, mintha azt állítanám: itt determinisztikus függvénykapcsolatok lebegnek a szemem előtt. Ha adva vannak a magyarázó változók számszerű

⁶⁶ Más metaforát használva, de hasonló gondolatot adott elő Leijonhufvud (1973, 2009) cikkeiben, amikor azt fejtegette: a makrogazdaság egy „korridoron” (folyosón) belül elmozdulhat. Ám ha a makropolitika nagymértékű elmozdulással próbálkozna, akkor a gazdaság beleütközne a folyosó falába. A korridorból való kilépés súlyos következményekkel jár. Leijonhufvud gondolatmenete abban is rokonságot mutat a jelen tanulmány fejtegetéseivel, hogy nem egy kitüntetett egyensúlyi *pontot* állít a vizsgálat középpontjába, hanem tudomásul veszi, hogy a piac állapotjellemzői *egy meghatározott tartományon belül* (a korridor „falain” belül) *bármelyik értéket* felvehetik.

értékei, ezek meghatározzák a magyarázandó változó számszerű értékeit. Mondanom sem kellene, hogy meg sem fordul a fejemben egy ennyire leegyszerűsített magyarázat.

Többször előfordulnak ebben a tanulmányban és korábbi munkáimban ilyesféle kifejezések: a szocialista vagy a kapitalista rendszer „tulajdonságai”. Valójában a rendszerspecifikus tulajdonság *hajlam*. Olyasféle, mint az ember veleszületett, genetikus hajlama (például ereink az életkor előrehaladásával hajlamossá válnak arra, hogy elmeszesedjenek és az érfalakon lerakódások képződjenek). Egyénenként szóródik, mennyire erős ez a hajlam. Nem vagyunk végzettszerűen kiszolgáltatva a sorsnak; az étkezési és ivási szokások és az életmód más összetevői befolyásolják, mennyire gyors vagy lassú a folyamat. Ám a hajlam be van építve az örökölt genetikus kódba.

Még a sztálinista-maoista korszakon belül sem volt minden szocialista országban egyformán erős a bürokratikus centralizáció, és sokféle variációban valósult meg – ám az erre való hajlam be volt kódolva. Levezethető logikailag és igazolható empirikusan, hogy a hatalmi monopólium, az egypártrendszer és az állami tulajdon uralkodó szerepe szükségképpen létrehozza a bürokratikus centralizációt.

A hajlammal szembe lehet fordulni, de nincsen végleges győzelem. Szemléltetésképpen most nem a minden emberbe egyaránt beépült hajlamokat hozom fel, hanem egy szűkebb körű jelenséget, a családi felmenőktől örökölt hajlamokat. Gondoljunk egy adott személyre, akiről tudjuk, hogy a szülei, nagyszülei és azok testvérei között sokan szenvedtek szív- és keringési bántalmakban. Ilyenkor érdemes úgy kalkulálni: lehetséges, hogy az illetőnél öröklődött a hajlam erre a betegsége. Úgy tekinthetünk erre a kijelentésre, mint egy sztochasztikus előrejelzésre, azaz az átlagosnál nagyobb a valószínűsége annak, hogy az ilyen örökséggel induló egyént utoléri ez a betegség.

Ha egyáltalán van ilyen kockázati tényező, akkor ne számítsunk arra, hogy valamiképpen *végleges* győzelmet lehet felette aratni. Aki figyel az érendjére, sokat mozog, nem dohányzik, nem él túl gyakran stresszben, az eredményesen harcolt a szív- és más keringési betegségekre való hajlama ellen. De ha lelohad a küzdelme – újra felerősödik a veszély.

Ebben az értelemben tekinthetjük – a tanulmány szűkebb témájánál maradva – a kapitalizmus rendszerspecifikus tulajdonságait hajlamnak. A hajlam vagy teljes erővel keresztültör, vagy különböző tényezők (a döntéshozók önmérséklete, a társadalom morális normái, jogszabályok vagy egyedi állami beavatkozások) fékezhetik, visszaszoríthatják a hajlam megvalósulását.⁶⁷ De a belső ösztönös erők akkor is hatnak; a hajlamot se társadalmi kontroll, sem állami reguláció nem tudja kiirtani. Ott van a kapitalizmus génjeiben.

Lássunk egy-két példát a tanulmány témakörében!

⁶⁷ Itt ismét megemlítem Akerlof–Shiller (2009) könyvét arról a jelenségről, amelyet Keynes *animal spirit*nek nevezett. Ez a pszichológiai jelenség a két szerző értelmezésében sok szempontból átfedi azt a fogalmat (bár nem teljesen azonos azzal), amit ezen a helyen *rendszerspecifikus hajlamnak* nevezek.

A kapitalizmus „génjeiben” van a vállalkozásra való hajlam. Ezt lehűthetik bürokratikus korlátozások, a vállalkozásokat sújtó adórendszer, a recessziót követő hitelszűke és így tovább. De amíg kapitalizmus van, addig a vállalkozás hajlama újra és újra feléled.

A kapitalizmus „génjeiben” van a munkaadónak az a törekvése, hogy szembe szálljon a munkavállaló béremelési törekvéseivel. Belátja, hogy már csak saját érdekében is érdemes egy kitüntetett rétegnek hatékonysági bért fizetnie. Esetleg személy szerint igen jószívű, és sokat költ jótékonsági célra, többek között a szegények segítésére. De munkaadó szerepkörében spontán módon arra törekszik, hogy kordában kell tartani a bérköltségeket. (Ez nem magától értetődő. A szocialista gyárigazgatónak ezt a viselkedést a felülről jövő parancs diktálja.)

A társadalmi szervezetek, rendszerek és alrendszerek működésének megértéséhez igen fontos elemzési eszköz a hajlam és a hajlam megvalósulásának megkülönböztetése. Különösen azok számára szeretném ezt hangsúlyozni, akik megszokták, hogy a gazdasági szervezetek és egyének közötti kapcsolatokat egy matematikai modell változói közötti matematikai összefüggésekkel írják le. Ha például az alkoholista viselkedésének modelljét íránk fel, akkor kimondhatnánk: a naponta elfogyasztott sörök száma X , nemnegatív szám. Van egy felső korlát, amelyet biológiai tényezők szabnak meg: senkibe sem fér bele húsz üveg sör. De az alkoholista dinamikus modelljén belül mindegy, hogy az X változó 0-ról 10-re nő, vagy az indulóállapot 10, és az hirtelen vagy fokozatosan 0-ra csökken. Holott tudjuk, hogy teljesen más a rászokás és a leszokás folyamata, más az „oda” és más a „vissza”. A standard közgazdasági modellek ezt nem érzékelik. A viselkedés-közgazdaságtan figyelemreméltó pszichológiai kísérletekkel igazolta, hogy az egyén másképpen értékeli 100 dollár hozzáadását az eddigi vagyonához, és másként a veszteséget, a vagyon 100 dollárnyi csökkenését. A jelenség *veszteségkerülés* néven ismeretes a viselkedés-közgazdaságtan irodalmában. (Kahneman–Tversky, 1979, 1991, McGraw és szerzőtársai, 2010). Ez a felismerés azonban nem épült bele a közgazdászszakma mikro- és makroökonómiai gondolkodásába.

A jelen tanulmány gondolatmenetében e felismerésnek kulcsszerepe van. Visszaidézem az olvasó emlékezetébe, milyen kontextusban került elő ez a jelenség.

- Schumpeteri teremtő rombolás. A teremtés nagy lendülettel folyik; akik előrehajtvák, örömet találnak benne, és anyagilag is előnyt látják. A rombolás keservesen megy végbe. A vesztesek ellenállnak, lelkiileg is hozzákötődnek ahhoz, aminek el kellene tűnnie, és anyagi érdekeik is, legalább átmenetileg, a lerombolandó fenntartásához kötődnek (vagy az az illúziójuk, hogy ez az érdekük).
- A rivalizálásban örömet érez, aki győz, vagy legalábbis jobb helyezést kap, például azzal, hogy növeli a piaci részesedését. Az *expansziós drive* igen erős hajtóerő. Viszont a vesztes részéről a pozíció feladása nem történik meg automatikusan, mint a sportmérkőzés végén. Az, aki rosszabbul szerepelt, nem vonul az eddig meghódított terepről ugyanolyan mértékben vissza, mint amilyen mértékben új teret nyert a jobb teljesítményt nyújtó versenytárs. Többek között ezért keletkezik többlet.

- A kapitalista piacgazdaságban az ármeghatározó vállalatnak nem okoz szív-fájdalmat az ár emelése, inkább a nyereség reményével tölti el. Viszont az ár csökkentése kínos érzés, erre nehezebben szánja el magát. Lefelé merevbb az ár, mint felfelé. Ez a fajta aszimmetria is a többlet keletkezésének egyik magyarázata.

Néhány oldallal korábban hangsúlyoztam, hogy a piac állapotát – a tartós trendet tekintve – az aszimmetria jellemzi. Ezt ugyan nem teljes egészében, de jelentős részben a fentiekben felvázolt jelenség (a „veszteségkerülés”) magyarázza. A hajlam az egyik irányba visz, és noha nem lehetetlen a hajlammal ellentétes irányban cselekedni – de ezt erős spontán hajtóerőkkel szembeszegülve kell megtenni, ami gyakran csak félig-meddig sikerül.

A fenti gondolatmenetnek fontos gyakorlati következményei is vannak.

Tudnunk kell, melyik az a jelenség vagy folyamat, ami „immanens”, „genetikus” hajlam hatására jelentkezik a kapitalizmusban, és mi az, amit csak a körülmények sajátos konstellációja idéz elő. Az sem mindegy, mennyire erős a hajlam.

Ha az állam vagy más szervezet megpróbál valamely erős spontán hajlam ellen hatni (és ez sokféle esetben nagyon indokolt lehet!), nem lehetnek illúziói. Nincsen olyan jogszabályi korlát vagy állami beavatkozás, amely alól ne próbálna kibújni az, akinek erős hajlamát megpróbálták korlátozni.

A többletgazdaság hatása és értékelése

A hatások áttekintése és az értékítéletek

A tanulmány 2–5. fejezete pozitív megközelítésben foglalkozott a többletgazdaság jelenségével és a jelenséget létrehozó okozati tényezőkkel. Most áttérünk a következmények tárgyalására. Továbbra is arra törekszem, hogy – amennyire csak lehetséges – elválasszam a hatások objektív leírását a hatásokat minősítő értékítéletektől. Utóbbiak elkerülhetetlenül szubjektívek, hiszen minden értékelés mögött ott húzódik az értékelő saját értékrendje. Az áttekintés keretében minden tételnél az olvasó elé tárom saját értékelésemet. Emellett ismertetek más, az enyémtől eltérő minősítéseket is, főképpen azokat, amelyek a nyilvános diskurzusban hangot kaptak, és erősen hatottak sok ember véleményére.

A szoros okozati összefüggések miatt (lásd a *11. ábrát*) nehéz elválasztani, mi az a hatás, ami *általában* a kapitalista rendszernek tulajdonítható, és mi az a hatás, amelyet *speciálisan* a piac többletgazdasági jellege idéz elő. A következő fejtegetésekben szeretnék az utóbbiakra koncentrálni. Nem a kapitalizmus összefoglaló értékelése következik, hanem ennél sokkal szűkebb a téma: a többletgazdaság (eladók versenye, többletkapacitások és többletkészletek, többletmunkaerő és a tanulmányban eddig tárgyalt más többletjelenségek) hatását tekintjük át és értékeljük. Ez indokolja, hogy olyan alapvető fontosságú kérdések, mint a demokrácia, az emberi jogok, az alkotmányosság kimaradjanak az elemzésből. Ezek ugyan szorosan összefüggnek a magántulajdon és a piacgazdaság jelenlétével, de nem kapcsolódnak közvetlenül ennek a dolgozatnak a témájához, a többletgazdasághoz.

Innováció

Gazdag irodalom foglalkozik az innovációt előmozdító és fékező tényezőkkel.⁶⁸ Széles körű egyetértés van abban, hogy az innovatív tevékenység legfontosabb ösztönzője a *verseny*. A termelők közötti verseny (és különösen annak legelterjedtebb formája, a monopolisztikus verseny) többletet teremt. A verseny *oka* is

⁶⁸ Kétségtávol Schumpeter (1980) [1912] és (2010) [1942] munkássága gyakorolta a legnagyobb hatást ezen a területen, de rajta kívül mások is hozzájárultak az innováció folyamatának megértéséhez. E kötet 1. tanulmánya áttekintette a legfontosabb műveket, és a hozzá kapcsolódó hivatkozások megtalálhatók a kötet végén szereplő jegyzékben.

a többlet keletkezésének, de *következménye* is. Éppen mert a termelő szeretné jobban kihasználni a kapacitását, és mert az eladó szeretne túladni a nála felhalmozódott készleten, új termékekkel, új szolgáltatásokkal próbálja elhódítani a vevőt a riválisoktól. Logikailag könnyű belátni: ha nincs többlet, akkor az eladók között nincs verseny. Ahol a termelő és az eladó nem érzi az eladható többlet nyomását, ott nem érvényesül ez a *drive*. Miért foglalkozzon innovációval a szocialista rendszer autópára vagy telefonszolgáltatási ágazata, ha a vevők sorban állnak az elmaradott technikai színvonalú autóért és telefonvonalért? A többletgazdaságban lezajló viharos modernizálás haszonélvezői mindazok, akiknek az életét kényelmesebbé, érdekesebbé és produktívabbá teszik az új technikai vívmányok, és akik az újítás tömeges elterjedése, a kezdeti magas árakat követő fokozatos árcsökkenések után mind olcsóbban vásárolhatják meg őket.

A fenti gondolatokat a tanulmány korábbi részei már részletesen kifejtették. Ezen a helyen, a többletgazdaság értékeléséhez hozzákezdve azért emlékeztetek rájuk, mert saját értékrendem szerint ez a többletgazdaság *első számú, legjelentősebb gazdasági előnye* a hiánygazdasággal szemben.

Nem mindenki osztozik ebben a minősítésben. Sokan pejoratív kicsengéssel használják a *fogyasztói társadalom* kifejezést. A *fogyasztói társadalom* egyik legjellegzetesebb megnyilvánulását, az új és még újabb termékek és szolgáltatások véget nem érő áradatát feleslegesnek és idegesítőnek érzik.

Nem állítom azt, hogy az innovációs folyamatnak nincsenek árnyoldalai. Nehéz vele lépést tartani. Megterhelő újra és újra kézbe venni az új használati utasításokat, amikor még a régit sem tanultuk meg teljesen. Ki-ki döntse el, megéri-e az innováció teljesítményének élvezete a minden egyes vevő és fogyasztó által ráfordított fáradságot!

Tagadhatatlan, hogy az innováció és általában a technikai fejlődés veszélyekkel jár; a technikai újdonságokat ártalmas célokra is felhasználhatják.⁶⁹ Ez viszszamenőleg elmondható az emberiség által alkotott minden újításra – ennek tudatában kell kialakítanunk értékítéletünket.

A fogyasztó szuverenitása és manipulálása

Kellő készletek és „ugrásra kész”, könnyen mozgósítható kapacitástartalékok jelenléte teszi lehetővé, hogy a fogyasztó kedve szerint válogasson a kínálatban, és visszautasítsa azt, ami nem igazán kedvére való. A többletgazdaság által biztosított szélesebb választási lehetőség nem szűk értelemben vett kereskedelmi jelenség – ez lényeges dimenzióban kitéríti az ember *szabadságjogait*. Ezzel szemben a hiánygazdaságban nincs sok lehetőség a válogatásra, több a kényszerhelyettesítés, ami csökkenti a fogyasztás által keltett elégedettségérzetet. Túl a materiális káron, szűkül a választási lehetőség, és ezzel szűkülnek az emberi szabadságjogok is.

⁶⁹ Az innovációs folyamattal és a technikai haladásról alkotott értékítéletekkel részletesen foglalkozik a kötet 1. tanulmánya, amelyben saját értékválasztásomat is ismertetem.

A termelő-szolgáltató minél jobban ki akarja használni a kapacitását, az eladó túl akar adni a készletein – a többlet jelenléte arra készíti őket, hogy a felhasználóhoz, a vevőhöz igazodjanak. Mivel idő kell ahhoz, hogy közép- vagy hosszú távon végbemenjen a termelésnek a fogyasztó igényeihez való tartós alkalmazkodása, a készletek és a könnyen mobilizálható kihasználatlan kapacitások segítik a késleltetést áthidalását. A többlet az a „kenőanyag”, amely csökkenti vagy kiküszöböli a csikorgást az adaptáció gépezetében.

Nem szeretném idealizálni azt a viszonyt, amely a többletgazdaságban vevő és eladó között fennáll. Túlzásba esnek azok, akik azt állítják, hogy a többletgazdaságban (vagy még általánosabb fogalmazásban: a piacgazdaságban) fogyasztói szuverenitás érvényesül. A valóban szuverén uralkodónak ellentmondás nélkül engedelmeskedik az alattvaló. Itt szó sincs erről. Elsősorban azért nem, mert gyakran a kínálat ébreszti fel az igényeket, különösen az új termékek és szolgáltatások iránt.

Másodsorban – és ez hozzátartozik a kép teljességéhez – az eladók igyekeznek aktívan befolyásolni a vevők ízlését. Sok igazság van abban, hogy az eladók a hirdetéseikkel nemcsak tájékoztatják a vevőket (ami egyértelműen hasznos információközlés), de megpróbálják manipulálni is őket. A hiánygazdaságban eléggé értelmetlen pazarlás a hirdetés, de a többletgazdaságnak elkerülhetetlen mellékjelensége. Aki a többletgazdaságot – más okok miatt – előnyösebbnek tartja a hiánygazdaságnál, annak tudomásul kell vennie, hogy menthetetlenül hozzátartozik a hirdetésözön, a sokszor korrekt, de nemritkán félrevezető reklámhadjáratok, a vevőket magukhoz csalogató eladási trükkök. A hirdetés költsége társadalmi méreteteken tetemes, amint azt néhány ország példáján a 8. táblázat szemlélteti.

8. táblázat

A hirdetési költségek néhány fejlett országban, 1975–2007

(hirdetési költségek a bruttó hazai termékhez viszonyítva, százalék)

Év	Argentína	Egyesült Államok	Japán	Olaszország	Új-Zéland
1975	n. a.	1,70	0,83	n. a.	n. a.
1985	n. a.	2,25	1,08	n. a.	n. a.
1995	n. a.	2,20	1,10	n. a.	n. a.
2000	1,20	2,52	1,22	0,69	1,34
2005	1,79	2,18	1,36	0,60	1,41
2006	1,99	2,14	1,37	0,60	1,33
2007	2,10	2,03	1,36	0,61	1,33

Megjegyzés. A hirdetés okozta költségek tartalmazzák az újságokban, folyóiratokban, rádióban, televízióadókon, postán, hirdetőtáblán, interneten és más formában közzétett hirdetésekkel járó költségeket. Nem sikerült megállapítani, hogy vajon az itt közölt adatok valóban teljes egészükben átfogják-e a hirdetési költség minden összetevőjét.

Forrás. Bruttó hazai termék: IMF (2010), Federal Reserve Bank of St. Louis (2010); hirdetés okozta költségek: WARC (2007), CS Ad Dataset (2007), Dentsu (2009).

Az Egyesült Államokban a hirdetési költségek a 2000-es években rendre meghaladták a GDP 2 százalékát. E költség óriási nagyságát azzal érzékeltethetjük, ha összehasonlítjuk az amerikai állam néhány kiadási tételével. A szövetségi és a helyi kormányzati kiadásokat összesítve, 2007-ben felsőoktatásra a GDP 2 százalékát, családok és gyermekek segélyprogramjára a GDP 0,6 százalékát, rendőrségre és tűzoltóságra a GDP 1 százalékát költötte (Chantrill, 2010).

Nem lenne jogos az érvelésben ebben az irányban sem túl messzire elmenni, és azt állítani, hogy valójában a termelő az, aki szuverén. Bármilyen ügyes is a vevő manipulálása, ha létezik többlet, akkor a vevőnek végső soron módja van visszautasítani a felkínált terméket vagy szolgáltatást, és mást választani helyette. Albert Hirschman szavaival: van *kivonulás* (*exit*), a vevőnek nem kell hangosan protestálnia – egyszerűen átpártol más eladóhoz (Hirschman, 1995 [1970]). Ezért, ha már a politikai uralom szótárából kölcsönözzük az elnevezéseket, a többletgazdaság erőviszonyait így jellemezhetjük: ha a fogyasztó nem is igazi szuverén abszolút uralkodó, de „erős” köztársasági elnök, akinek nagy befolyása van a döntésekre, és érvényesíteni tudja vétőjogát. Ezzel szemben a hiánygazdaságban nincs *exit*: a vevő olyan alattvaló, aki ki van szolgáltatva az uralmi pozícióban lévő termelőnek-eladónak. Minél intenzívebb a hiány, annál erősebb a kiszolgáltatottsága.

A többletgazdaság–hiánygazdaság ellentétpárt elemezve látnunk kell: itt végső soron *erőviszonyokról*, az alá-fölérendeltség eltérő típusairól van szó. Az érvelésnek ez a vonala többnyire hiányzik a standard főáramlati mikroökonómia tanításából.

Termelékenység, koordináció

Amit az imént a termelő és a fogyasztó közötti kölcsönös adaptáció gépezetének olajozásáról elmondtam, az érvényes a termelésen belüli kapcsolatokra is. Minden rendszerben előfordulnak anyag- és alkatrész-ellátási zavarok, egyes inputok nem érkeznek meg időben a felhasználóhoz, előfordulnak emberi mulasztások és fegyelmetlenségek. Ám a többletgazdaságban a mindenütt jelenlévő mozgósítható készletek és kihasználatlan kapacitások megkönnyítik a zavarok elhárítását. A termelésben foglalkoztatottak közül azok (akár főnök, akár beosztott munkavállaló), akiknek módjuk volt összehasonlítani például a szocializmus állami vállalataiban és a kapitalizmus magánvállalataiban folyó mindennapos termelést, jól érzékelhették a különbségeket (lásd a 3. táblázatot és az 5. ábrát a tanulmány korábbi részében). A többletgazdaság rugalmasabb, működése simább, zökkenőmentesebb, mint a sokkal merevebb, a hiányjelenségek által sokszor megzavart hiánygazdaságé.

A különbség bizonyára hozzájárul a kapitalista rendszer termelékenységének növekedéséhez. Ám a tárgyilagosság szellemében hozzá kell tenni: az „olajozottság” érdekében nagy tőkét kell lekötni készletek és kihasználatlan kapacitások formájában. Sokan ellenszenvvel érzékelik és ösztönösen „pazarlásnak” tekintik ezt az óriási arányú tőkelekötést.

Az operációkutatás modelljei segítségével számítások készülhetnek *vállalati* méretekben, amelyekben szembesítik egyfelől a készlettartás vagy a tartalékkapacitás költségét, másfelől azokat a veszteségeket, amelyeket az inputellátás váratlan zavarai, valamint a kielégítetlen vevők elmaradása okoz. Ilyesféle számításokat *a gazdaság egészére* vonatkozóan tudomásom szerint eddig nem végeztek.

A gazdasági rendszerek általános tulajdonságai nem egzakt operációkutatási kalkulációk mérlegelése alapján alakulnak ki. Akár úgy érzi az, aki önmagában elvégzi saját értékrendje szerint a többletgazdaság költség–haszon kalkulációját, hogy „megtérül” a nagy készletek és kihasználatlan kapacitások tartása, akár az ellenkező következtetésre jut, a kapitalista többletgazdaságnak olyan a természeté, hogy nagy készleteket halmoz fel, és kihasználatlanul hagyja a kapacitások jelentős részét.

Adaptáció

Az előbbieken külön szóltam a termelő és a fogyasztó kapcsolatáról (fogyasztón az egyént, illetve a háztartást értve), és külön a termelők egymás közötti interakciójáról. Tekintsünk most az *egészre*, a gazdaság valamennyi résztvevőjének együttműködésére! Jól-rosszul a hiánygazdaságban is létrejön a koordináció; az a pusztá tény, hogy évtizedeken át képes fennállni, bizonyítja ezt a tény.

A többletgazdaság egyik fő előnye, hogy a koordináció – ha vannak is benne súrlódások – mégis simább, gyorsabb, rugalmasabb, mint a merev, görcsösen és késlekedve alkalmazkodó hiánygazdaságban. A kapitalizmus sok híve, például a legtöbb standard főáramlati tankönyv szerzője a kiegyensúlyozó, koordináló szerepet tekinti a piaczgazdaság legfontosabb előnyének, sőt a legbuzgóbbaknál szinte ebben merül ki a piaczgazdaság üdvös voltának megmagyarázása. Nálam nem a statikus alkalmazkodás rugalmassága szerepel az első helyen, hanem a többletgazdaság dinamizmusa, ellenállhatatlan hajlama az innovációra – de azért magam is fontos erénynek minősítem a kedvező adaptív tulajdonságokat.

Egyenlőség

A többletgazdaságban nyíltan jelentkezik a jövedelem és a vagyon eloszlásának egyenlőtlensége. A pénzéért mindenki azt és annyit vásárol, amit és amennyit képes és hajlandó érte fizetni. Vásárlásának saját pénztárcája szab korlátot – aki-nek kevesebbre telik, az kevesebbet vásárolhat.

A hiánygazdaságnak ehhez képest egalizáló hatása van. Arról persze szó sincsen, hogy következetesen egalitáriánus volna. Számos tényező hat a teljes kiegyenlítés ellen.

Maga a jövedelemeloszlás egyenlőtlen. A szocialista gazdaság tényleges gyakorlata sokféle célból szándékosan törekszik a keresetek differenciálására: a teljesítmény ösztönzése, a politikai szolgálat és lojalitás jutalmazása stb. miatt. Tehát itt is keresztültör a szabály: akinek több pénze van, az többet vásárolhat.

Ráadásul nem is csak a pénzért történő vásárlásnál jelentkezik egyenlőtlenség. Ahol kiutalásos eljárással történik az allokáció (például a lakások vagy az ügynevezett hiánycikkek elosztásánál), ott nyíltan vagy burkoltan előnyben részesítik azokat, akik közel állnak az uralkodó párthoz, és akiknek nagy a befolyásuk.

Ám ha van is egyenlőtlenség a keresetekben és a javakhoz való hozzáférésben, az rendszerint lényegesen kisebb, mint a legtöbb kapitalista országban. Ezért az a (nem pontos, de nem is teljesen hibás) benyomás keletkezik, hogy a hiánygazdaságban „kevés van, de abból mindenkinek jut”.

Kiegyenlítő hatást gyakorol a szocialista állam paternalista árpolitikája és a jóléti szektorok állami finanszírozása, ami végső soron a jövedelmek redistribúcióját foglalja magában. A hiánygazdaságban gyakorlatilag mindenkinek jár az ingyenes közoktatás, az ingyenes egészségügy – azok a szegény rétegek is részesülnek ezekből a szolgáltatásokból, amelyek egy „tisza” piacgazdaságban nem lennének képesek megfizetni az árát.⁷⁰ Nagy állami dotációval alacsonyan tartják a lakbérket és a legfontosabb élelmiszerek árát – ez is könnyíti a kisebb keresetűek életén.

Viszont magától értetődően megjelennek a következmények a piac általános állapotában: súlyos hiányjelenségek mutatkoznak az ingyenesen vagy majdnem ingyenesen elosztott termékekből és szolgáltatásokból. A nagyobb egyenlőség ára az intenzív hiány. A hiánygazdaság végeredményben egalitáriánusabb, mint a többletgazdaság, de a kiegyenlítést célzó jövedelemátcsoportosítás maga is gerjeszti a hiányt.

„Materializálódás” és a „szellemi értékek”

A többletgazdaságot (vagy a már idézett torz elnevezéssel, a „fogyasztói társadalmat”) azzal szokták vádolni, hogy „materializálja” az emberek gondolkodását.⁷¹ A hirdetési kampányok, az árakkal zsúfolt vásárlási központok, a sok hivatkozó új termék torz értékrendet alakít ki, és leszoktatja az egyént a szellemi értékek tiszteletéről.

Át kell engednem a kérdés tudományos igényű vizsgálatát a szociológusoknak. Mindazonáltal megkockáztatok néhány megjegyzést, amelyek a többletgazdaság és a hiánygazdaság megfigyelésén alapulnak. Az 1970-es években láttam asszonyokat tülekedni és egymás hajába kapni egy moszkvai áruházban, ahová éppen akkor érkezett cipőszállítmány. Talán azok kevésbé voltak érdekelve egy anyagi jószággal, a cipő megszerzésében, mint azok az asszonyok, akik ma ugyan-

⁷⁰ A modern kapitalizmus keretei között megjelenő jóléti államról a 7. fejezetben lesz szó.

⁷¹ A közgazdasági gondolkodás történetészei többnyire Thorstein Veblen nagyhatású művéig (Veblen, 1975 [1899]; Galbraith, 1958) vezetik vissza a kapitalizmus kritikájának ezt az áramlatát, amely sokféle ágazik el. Az ide sorolható bírálatok különböző elnevezésekkel illetik a kapitalista rendszert, illetve annak szellemiségét: *consumerism*, *fogyasztói kapitalizmus*, *gazdasági materializmus*, *dűsgazdag társadalom* (*affluent society*), *homo consumericus*, *kommercializmus* és így tovább.

abban a moszkvai áruházban a cipőt kínáló, egymással versenyző sokféle boltban kényelmesen válogatnak a sok („túl sok?”) cipő között?

Vagy még élesebb történelmi példákra is hivatkozhatunk. Azok a milliók, akik a sztálini Ukrajnában és évtizedekkel később Mao Kínájában a hiánygazdaság legkegyetlenebb csapásától, az éhínségtől elpusztultak, kevésbé voltak érdekelve az anyagi javakban, a gabonában, lisztben, krumpliban, kenyérben, és inkább fordultak a szellemi értékek felé, mint mai utódaik, akik számára megvásárolhatók ezek a javak?⁷²

Ha egyáltalán létezik bármiféle ok-okozati összefüggés a piac általános állapota (többletgazdaság *versus* hiánygazdaság) és az „anyagiasság” között, akkor az talán a következő lehet. A többletgazdaság, más tényezők mellett, hozzájárul az információterjesztés, a képzés modern eszközeinek fejlődéséhez. (Erről szó volt tanulmányom korábbi részében.) Aki szellemi értékekre, hírekre szomjas, az válogathat az eszközök között, amelyek ezeket közvetítik a számára, és ma inkább válogathat, mint korábban. A többlet – a készletek és a kihasználatlan kapacitások – magában foglalja a könyvkiadók és a könyvesboltok raktárkészleteit, a rádió- és tévéállomások kínálatát vagy az interneten rendelkezésre álló szinte végtelen mennyiségű információt. Túl kínálat van mindezekből a javakból: értékekből és szemétből egyaránt.

A korrupció iránya

A korrupció minden társadalomban jelen van. Gyakoriságát, a korrupciós események súlyosságát, formáit sokféle tényező befolyásolja.⁷³ Fel sem vetem itt azt a meg nem válaszolható kérdést, vajon több vagy kevesebb a korrupció a kapitalizmusban, mint a szocializmusban. Kizárólag arra szorítkozom, ami közvetlenül kapcsolódik a tanulmány tárgyához, nevezetesen arra: van-e hatása ebben a vonatkozásban a piac általános állapotának?

Igen, van. Ki kit veszteget meg? – ez függ attól, hogy többletgazdaság vagy hiánygazdaság jellemzi-e a piacot. Erős egyszerűsítéssel azt mondhatnánk: hiánygazdaságban a vevő próbálja sokféle módon, köztük korrupct eszközökkel is befolyásolni az eladót. Többletgazdaságban fordított az irány: az eladó használ egyebek mellett korrupct eszközöket is a vevő megnyerésére.

A hiánygazdaság jellegzetes korrupciós eseményei többnyire jelentéktelen

⁷² Csehov, lélekben hadakozva a messianisztikus próféta, Tolsztoj gondolatvilágával, így ír: „... A józan ész és az igazságosság azt sugallja, hogy a haladásban és a gőzben sokkal több szeretet van az emberek iránt, mint a szűzi életmódban és abban, hogy tartózkodunk a hűvéstől.” (Csehov, 1975 [1894] 623. o.)

⁷³ A Collegium Budapest 2002–2003-ban nemzetközi interdiszciplináris kutatócsoportot hívott össze, amelyet Susan Rose-Ackerman és én vezettünk. A kutatás témája a következő volt: Tisztesség és bizalom a posztzocialista átmenet fényében. Eredményeinkről 40 tanulmány számol be, amelyet két kötetben foglaltunk össze (Kornai–Rose-Ackerman, 2005, Kornai–Rothstein–Rose-Ackerman, 2005). A kötetekben részletes bibliográfia található a kérdés irodalmáról.

ügyek. A háziasszony pénzt nyom a hentes zsebébe, hogy jobb darab húst kapjon. Ennél súlyosabb eset, amikor a vállalat anyagbeszerzője korrumpálja a beszállító vállalat eladási tisztviselőjét, hogy az ő vállalatának juttassák a szükösen rendelkezésre álló nyersanyagot vagy félkész terméket, és ne másnak. Közismert, hogy szovjet vállalatok külön specialistákat foglalkoztattak erre a feladatra. A kis korrupciók azért jelentettek mégis súlyos anomáliát, mert tömegesen fordultak elő.

Ezzel szemben a többlet gazdaságban igen erősek a korrupciós kísértések, különösen akkor, amikor az eladó magánérdekből akar vevőt szerezni, és a vevő a közpénzt költi. Itt nem kis összegekről van szó, hiszen milliárdok folyhatnak az adófizetők pénzéből a magánvállalat kasszájába. Nagyon kifizetődőnek ígérkezik tehát milliókat fizetni a vevőként jelentkező állami hatóság vagy más állami szervezet illetékes tisztviselőjének, hogy ő és ne a rivális vállalat kapja az állami megrendelést. Az eladó számára ez a milliárdos üzletnek alig néhány százaléka, de a vevő megvesztegetett képviselője számára nagy vagyon. Korrupcióra hajlandó emberek mindig és mindenütt akadnak. Amit itt észre kell vennünk, az a *situáció*, amely oly nagy erővel csábít a korrupciós hajlam kiélésére. Korábban szóltam az eladók közti verseny óriási érdemeiről. Nos, ugyanez a verseny formálja a korrupcióra való kísértést is.

A kapitalista verseny előnyei és hátrányai az autóipar példáján

Gazdaságtörténeti-gazdaságpolitikai példán, a világ autóiparának az elmúlt évtizedekben végbement fejlődésén szeretném szemléltetni a fenti fejtegetéseket, a többlet gazdaság és a kapitalista verseny előnyeinek és hátrányainak együttes áttekintését.⁷⁴ Hosszú ideje igen jelentős többletkapacitás alakult ki valamennyi autógyártó országban. A *12. ábráról* leolvasható, hogy a kapacitás kihasználatlansága 12 és 27 százalék között ingadozott és az 1990 és 2008 közötti időszakban növekvő tendenciát mutatott; joggal beszélhetünk krónikus többletkapacitásról.

Óriási autókészletek gyűltek fel a gyárak és autókereskedések tárolóhelyein.⁷⁵ A hatalmas többletkapacitásokról és eladatlan készletekről mindenki tudott az iparág elemzői közül, hiszen az autóipari elemzők sokszor megkongatták a vészharangokat. Tekintsünk a *13. ábrára*.

Noha az autógyárak vezetői tudván tudták, hogy világméretben igen nagy a többletkapacitás, képtelenek voltak úrrá lenni expanziós hajlamukon. Újabb és újabb kapacitások keletkeztek; mindegyik vállalat abban reménykedett, hogy a piac egy részét éppen ő lesz képes elhódítani a riválisaitól. Mire a 2008-as visszaesésre sor került, az autóipar lett – különösen az Egyesült Államokban – a világgazdaság egyik fő válságágot.

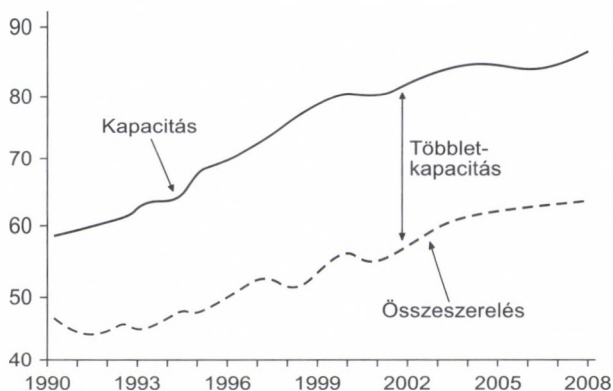
⁷⁴ Átfogó ismertetés található például a következő művekben: Haugh és szerzőtársai (2010), OECD (2009) és Orsato–Wells (2006).

⁷⁵ Miközben az autóipar fő karakterisztikuma a többlet, egyes luxusautók piacán mégis sokszor több hónapot kell várni a rendelés teljesítésére. Ez a helyzet jól illusztrálja a 3. fejezetben leírtakat: egyszerre lehet többlet és hiány, de a két jelenség közül az egyik domináns és a másik kivételes.

12. ábra

Többletkapacitás az autóiparban, 1990–2008

Millió darab

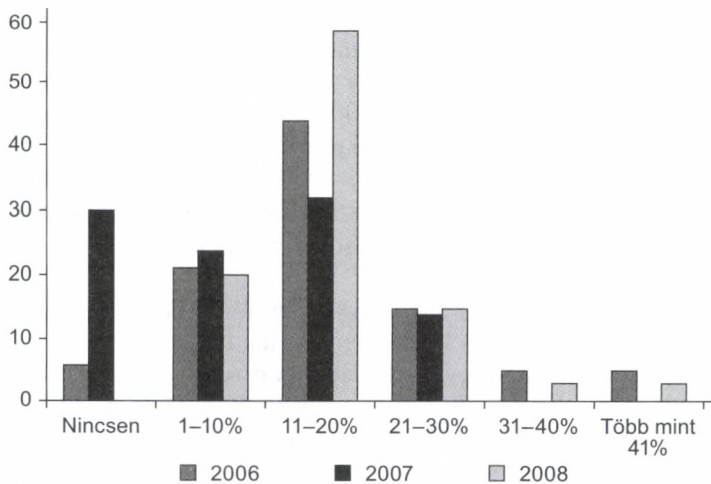
Megjegyzés. Az ábra a világ autóiparára vonatkozik, pontosabban azon belül az úgynevezett könnyű járművekre. Európában a 3,5 tonnánál kisebb súlyú járműveket sorolják ebbe a kategóriába.

Forrás. Francas és szerzőtársai (2009) 2. o.

13. ábra

Autóipari vezetők véleménye a globális többletkapacitásról, 2006–2008

Százalék

Megjegyzés. A vízszintes tengelyre a többletkapacitásra vonatkozó becslések hat tartományát mértük fel. Egy-egy oszlop magassága reprezentálja, hogy egy adott évben a megkérdezettek hány százalékának becslése esett a jelzett tartományba. Tekintsünk például a balról harmadik, fekete oszlop-ra, amely a 2007. évi kikérdezésre vonatkozik. Ekkor a megkérdezettek 32 százaléka szerint 11–20 százalék volt a többletkapacitás.

Forrás. KPMG (2009) 15. o.

Mivel az autóipar termelésének visszaesése erős multiplikátorhatásokkal jár, hiszen a beszállítók, valamint a beszállítók beszállítói, az értékesítési láncolatok résztvevői a gazdaság számottevő részét fogják át, nagy volt a nyomás a bajba került autóipari vállalatok megsegítésére. Óriási kimentési akciók zajlottak le, amelyek megerősítik a költségvetési korlát puhaságára vonatkozó várakozásokat. A 2. fejezetben szó volt arról, milyen tényezők fékezik a teremtő rombolás folyamatán belül a leépülést. Ez világosan megmutatkozott ezúttal is az autóipari kapacitások leépítésének fékezésében.

A mérleg egyik oldala, az autóipar óriási kihasználatlan kapacitása hatalmas erőforrásokat köt le, és ennyiben szörnyű pazarlás. Az autó szennyezi a levegőt. Sok az autóbaleset. A mérleg másik oldala: az autóipar fejlődése hozzájárul ahhoz, hogy a világ lakosságának mind nagyobb része gyorsabban és kényelmesebben közlekedjen. Az autógyárak és az őket anyaggal, alkatrészekkel ellátó vállalatok és az autókereskedelem milliókat foglalkoztat. Az iparágon belül végbemenő rivalizálás ösztönzője a technikai fejlődésnek, annak, hogy a mai autó kényelmesebb, gyorsabb, biztonságosabb, mint a 20 vagy 50 év előtti. Előbb-utóbb megszületik majd az áttörés az autók üzemanyag-felhasználásának forradalmasítására is. A kapitalizmus „természete”, sokféle erős genetikus hajlama spontán módon hozza működésbe ezeket a folyamatokat, kedvező és kedvezőtlen hatásaikkal egyetemben.

Ezen a ponton érdemes ismét összehasonlítást tenni a kapitalista többlet-gazdaság és a szocialista hiánygazdaság között. Igaz, nagy erőforrásokat köt le az autóipari többletkapacitás és a nagy készlet – viszont a fogyasztó akkor vesz autót, és olyan autót vesz, amikor és amilyent venni akar, feltéve, hogy van rá pénze. Ha szüksége van rá, a pénzügyi szektor, valamint az autóipar és autókereskedelem készségesen nyújt hitelt. Ezzel szemben a szocialista országokban nyomasztó volt az autóhiány. Az 1980-as évek végén a Szovjetunió és a kelet-európai országok autópiacán mutatkozó összes hiány körülbelül 4 millió darab volt; ez a kapitalista világban kialakult többletkapacitás körülbelül egyharmadának felelt meg.⁷⁶ Kelet-Európában volt olyan ország, amelyben egyes autótípusokért 14-16 évet kellett várni (Kornai 1993, 262. o.). Nem hogy hitelt nem kaphattak a vevők az autóvásárláshoz, hanem sok országban előre kellett befizetni az autó árát vagy annak egy részét – más szóval, a vevő hitelezett az eladónak.

A többletgazdaságban az autógyárak fejlődése előrehajtotta az innovációt. Szinte évről évre jelentek meg az újítások: a jobb biztonsági berendezésektől az autó fűtésének és hűtésének fejlesztéséig, az ütközési veszélyt jelző radartól az elektronika felhasználásáig, az autóban ülőket szórakoztató eszközök (rádió, lemezjátszó, tévé) beszerelésétől a levegőszennyezést csökkentő műszaki fejlesztésig. Ezzel szemben a hiánygazdaság autógyáraiban megrekedt a technikai fejlődés, évtizedeken át alig változott a keletnémet Trabant vagy Wartburg, vagy a szovjet Lada és a többi autótípus. Legfeljebb nagy késleltetéssel másoltak le egy-két nyugati újítást. De hát mi kényszerítette volna ki a gyors fejlesztést, ha a vevők hosszú sorban álltak a technikailag elmaradott autókért?

⁷⁶ A becslés Kapitány Zsuzsa számításain alapul (Kapitány, 2010).

Állásfoglalás a kapitalizmus és a többletgazdaság mellett

A többletgazdaság hatásainak áttekintése és a hiánygazdasággal való összehasonlítás nyilvánvalóan elvezet az átfogó kérdéshez: milyen összefoglaló értékítéletet alkotunk magunkban a többletgazdaságról. Meg kell ismételnem a tanulmány elején leírt figyelmeztetést: tanulmányom a kapitalizmus működésének csupán egyik szeletét vizsgálja, nevezetesen a piac általános állapotát, a piaci rezsimet, a többletgazdaságot. Ez nem akármilyen részletkérdés, hanem az értékelés egyik igen lényeges pontját alkotja. A kapitalista rendszer fontos erényeiről és fontos bajairól van szó. Ám ahhoz, hogy a kapitalista rendszer egészéről ítéletet alkossunk, meg kellene fontolnunk például azt is, mit jelent a kapitalista rendszer a munkavállalók társadalmi és gazdasági helyzete és a jövedelemelosztás szempontjából, mi a kapcsolat a kapitalista gazdaság és az alternatív kormányzati formák, a demokrácia és a diktatúra különböző válfajai között – és sorolhatnám tovább a dolgozatban nem tárgyalt témákat.

Mégsem kívánok teljesen kitérni a probléma elől. A kapitalista rendszer más vonásairól írott más írásaimban már állást foglaltam, az ott tárgyalt problémák szemszögéből, mégpedig a kapitalista rendszer *mellett* – mindenkor hangsúlyozva, hogy a rendszer negatív vonásait nem kívánom elhallgatni. Két fő érve van, amely a saját értékrendem szerint a kapitalista rendszer hívévé tesz:

Először is az, hogy értékranzsoromban az első helyen van a demokráciához való ragaszkodás. Márpedig kapitalizmus nélkül nincs demokrácia. A kapitalista gazdasági fundamentumok nem képezik a demokrácia létrejöttének, fenntartásának és támadóival szembeni sikeres védelmének *elégéséges* feltételeit. De a demokrácia fennmaradásának *szükséges* feltétele a kapitalista magántulajdon és a piacgazdaság dominanciája. Ezt a kapitalizmus melletti elsőszámú érvet itt csak megemlíteni tudom: saját álláspontomat más írásaimban fejtettem ki. (Lásd *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás* című tanulmánygyűjteményemet, Kornai, 2007.)

Másodszor: a kapitalizmus mellé állít az, hogy ez (és csak ez!) a rendszer képes, mégpedig a többletgazdaság mechanizmusai révén folytonosan mozgásban tartani és előre hajtani a modernizálást, az innovációt, a gyors technikai fejlődés folyamatát. Itt értékválasztásokról van szó, és a társadalom mozgástörvényeinek, a különböző erők egymásra hatásának egyfajta értékekhez kötött szemléletéről. Ennél a második súlyos érvenél visszatértem a jelen tanulmány témaköréhez. Szememben *üdvözlendő haladás* az, hogy mind több ember emelkedik ki az éhezés, a nyomor fojtogató anyagi állapotából, mind több emberhez jutnak el a technikai vívmányok, mind több embernek nő az anyagi életszínvonala. Nos, ezt a haladást az innováció, az innovációt előrehajtó többletgazdaság és végső fokon a többletgazdaságot létrehozó kapitalista rendszer teszi lehetővé.

Minden további szempont, amelyet fentebb a többletgazdaság erényeként előadtam, szememben csak harmadsorban számít, és a *pro* érvek mellett természetesen komolyan fontolóra veszem a *kontra* érveket is. Saját értékrendem szerint az első kettő – demokrácia és technikai fejlődés – eldöntötte a rendszerek közti választás kérdését: a kapitalista rendszert választom.

Sokan vannak, akik hozzám hasonlóan felelnének arra az alapvető jelentőségű kérdésre, hogy a szocializmus és a kapitalizmus közül melyiket választanák. Am ez a megegyezés még nyitva hagyja az állásfoglalást egész sor egyéb fontos kérdésben.

Évtizedekkel ezelőtt egy előadást tartottam Dublinban a kiváló és nagy tekintélynek örvendő Roy C. Geary professzor, ír statisztikus tiszteletére. Előadásom a szocialista rendszerben mutatkozó hiánygazdaságról szólt, rámutatott arra a sok kínlódásra, amit a szocialista országok lakosságának okoz, de kiemelte azt is, hogy őket nem gyötri a munkanélküliség. Geary professzor az előadást követő vitában megkérdezte: nem lehetne-e kapitalista piacgazdaságban mutatkozó árubőség náluk, Írországbán megtartani – de hozzá „importálni” a szocialista országokból a munkanélküliség kiküszöbölését? Ott is azt feleltem, és itt most a jelen tanulmány érvelési eszköztárával felszerelve nyomatékosan megismétlem: nem lehet. Az áruhiány és a munkaerőhiány ikertermékek (*joint products*), a krónikus hiánygazdaságban mindkettő egyszerre érvényesül. És megfordítva, a többletgazdaságban egyszerre jelentkezik a többletkapacitás, a többlettermék-készlet és a többletmunkaerő. Aki azt választja, ami a maga szemében jó, annak tudomásul kell vennie, hogy hozzákapja árukapcsolásban azt is, ami az ő szemében rossz.

Széles közgazdász csoporthoz csatlakozom, amikor tárgyilagos, „realista” szemlélettel álllok ki a kapitalizmus mellett. Ez a csoport sem homogén. Az egyik alcsoportba tartoznak a „naiv reformerek”,⁷⁷ akik meg vannak győződve arról, hogy a kapitalizmus minden lényeges bajából kigyógyítható. Legtöbbjük az állam megfelelő beavatkozásaiban látja a teljes gyógyulást eredményező terápiát.

A másik alcsoport – és magamat ide sorolom – nem hisz a bajok és visszások teljes gyógyíthatóságában. A kapitalizmus ellentmondásos organizmus, erős jó, és ugyancsak erős rossz tulajdonságokkal. Előbbiek is, utóbbiak is hozzátartoznak a természetéhez. Erényei nem politikusok és bürokraták jóvoltából vagy értelmiségiek helyes tanácsai nyomán érvényesülnek hatalmas erővel, és nem politikusok és bürokraták rosszakarata, önzése vagy butasága és nem az ideológusok tévelygései miatt mutatkoznak a bajok. Ezek a rendszer immanens hajlamai, amelyeket a mélyen beépült érdekek, az evolúciós úton kialakult magatartási minták és ösztönzések alakítanak ki.

A rendszer veleszületett és gyógyíthatatlan bajaival együtt kell élni. Tudomást kell venni arról, hogy ahol többletgazdaság van, ott hatalmassá duzzadhatnak a vevőre váró kereskedelmi készletek, ott hirdetésözön is van, ott a közbeszerzési eljárások során gyakran felbukkan a korrupció és így tovább.

⁷⁷ Akik olvasták korábbi munkáimat, azok számára ismerős a kifejezés. Annak idején azokat neveztem így, akik a *szocialista* rendszer reformjától várták azt, hogy a reform majd kigyógyítja a szocializmust a bajaiból. A magam részéről a szocializmus bizonyos negatív vonásait „genetikusnak”, immanens, veleszületett és gyógyíthatatlan tulajdonságnak tartottam. Hasonlóképpen – amint azt a tanulmány egy korábbi részében hangsúlyoztam – „genetikusnak”, immanens, veleszületett és gyógyíthatatlan tulajdonságnak tekintem a kapitalizmus meghatározott kedvezőtlen vonásait is.

Tapasztalatom szerint elsősorban az amerikai mentalitásra jellemző a naiv optimizmus, amely szerint minden problémának van megoldása. Az európai (a francia?, a magyar?, a zsidó?) mentalitás kétkedőbb. Vannak *megoldhatatlan* problémák.

Ez utóbbi gondolkodásmódnak nem kell passzív beletörődéshez vezetnie. Sok mindent lehet tenni a többletgazdaság negatív hatásainak enyhítésére. Csak néhány lehetőséget említek.

- Egy-egy vállalaton belül fejleszthető a beszerzési és készletezési politika, és gördülékenyebbé tehető a vállalatok közötti termékáramlások. Gondoljunk a japán iparban elterjedt „éppen időre” (*just on time*) utánpótlási-anyagellátási szabályra. Minél több helyen érnek el ebben a tekintetben kedvező eredményeket, annál kisebb többlettel lehet elérni a gazdaság egészét tekintve a korábban megszokott biztonsági szintet és vevői elégedettséget.
- Az állam jogszabályokkal és hatósági ellenőrzésekkel védheti a gazdasági verseny korrektségét.
- A bűnüldözés alkotmányos eszközeivel fel kell lépni a korrupció ellen. Az elrettentés csökkentheti az előfordulások gyakoriságát.
- Anakronizmusnak tűnhet, de előmerészkedek egy javaslatl: újra meg kellene szervezni a közép- és hosszú távú tervezést – nem a megbukott tervutasításos rendszert, hanem az egykori francia modellhez hasonló indikatív tervezés korszerű formáit. Kellő kísérletezés után ez talán hozzájárulhatna az előírányzott új kapacitások és a várható igények jobb összehangolásához. Esetleg valamelyest visszatartaná a nagyvállalatok vezetőit olyan új nagy beruházásoktól, amelyek az iparági kapacitás kihasználatlanságát még tovább növelnék.

Csak példaként említem ezeket az ajánlásokat, annak szemléltetésére, hogy a kapitalizmus veleszületett negatív tulajdonságainak józan tudomásulvétele összefér mélyreható állami rendszabályok és reformok konstruktív átgondolásával és pártolással.

Az elméleti szintézis lehetőségei és korlátai

Sokfelé ágaznak el a jelen tanulmány hivatkozásai; jegyzékükben ott találhatók egymástól szellemileg távol álló szerzők, az ortodoxiára és heterodoxiára, főáramlatra és főáramlaton kívüliekre bomlott közgazdaságtan különböző iskoláinak és aliskoláinak művei. Korábbi írásaimban öniróniával kezeltem a szellemi rokonságoknak ezt a sokféleségét, és eklektikusnak neveztem magam. Közben most sem hárítanám el ezt a jelzőt, a jelen tanulmánnyal tulajdonképpen ambiciózusabb célt tűztem magam elé.

Meggyőződésem, hogy amíg megmaradunk a kapitalista és a szocialista gazdaság *pozitív* leírásánál és magyarázatánál, kialakítható a különböző áramlatok által felszínre hozott megállapítások *szintézise*. Ugyanazt a valóságot azonosan láthatják olyan kutatók, akik egymástól eltérő, esetleg egymással élesen szem-

benálló nézőpontból tekintenek rá. Nem azt állítom, hogy minden érdekes gondolat, amellyel eddig a közgazdászszakma előállt, egyetlen nagy közös elméletbe egyesíthető. A szintézis lehetőségei ennél szűkebbek. *Abban a témakörben, amelyet tárgyalunk, szintézis alkotható azoknak az iskoláknak az idevágó gondolataiból, amelyeket a tanulmány megemlít.* Tanulmányom nem végzi el a szintézist, de kísérletet tesz a szintézis körvonalainak felvázolására.⁷⁸ *Pozitív szintézisnek* nevezném. A „pozitív” jelző azt emeli ki, hogy olyan emberek, akik egymástól eltérő, sőt egymással ellentétes állásponton vannak a politikai cselekvés és a kívánatos célok tekintetében, konszenzusra juthatnak a valóság megértésében és magyarázatában.

A 9. táblázat nem lép fel a teljesség igényével. Még annak közlésében sem teljes, hogy a jelen tanulmány hol melyik szerzőre vagy iskolára hivatkozik; nem pótolja sem a név-, sem a tárgymutatót. Abban a tekintetben pedig különösen hiányos, hogy teljes szélességben átfogná az összes művet, elméletet és állítást, amelyeket beépíthetnénk a piac elméletének új pozitív szintézisébe. Ám talán így is ad egy kis ízelítőt a szintézis lehetőségére.

A táblázatot nem elmélettörténeti tisztázásra és a „kreditek” megadására állítottam össze. A középső oszlopban említett nevek nem okvetlenül azok, akikhez valamely új gondolat kidolgozásának és publikálásának elsősége fűződik. Olyan neveket vagy más megjelöléseket írtam ebbe az oszlopba, amelyekről az olvasónak „beugrik”, melyik kutatási irányra kívánok utalni.

Nem említi a táblázat külön sorban az intézményi közgazdaságtant.⁷⁹ Nem tudnám kitölteni e sor harmadik oszlopát. A tanulmány *egészének* látásmódja, a jelenségek elméleti kerete megegyezik az intézményi közgazdaságtan által alkalmazott megközelítéssel. Egyébként ez a közeli szellemi rokonság végigvonul korábbi munkáimon is.

A táblázattal hangsúlyozni szerettem volna, hogy milyen sok építőelemet tudtam átvenni más szerzőktől akkor, amikor a tanulmány gondolati építményét próbáltam megszerkeszteni. Sajnálom, hogy még a tervrajz is csak félig van készen, egész emeletek hiányoznak ennek a sokemeletes szerkezetnek a vázlatából. Azt viszont örömmel állapítom meg, hogy – mint már említettem – nem vagyok egyedül, jó néhány más szerző is hasonló célt tűzött maga elé, és hasonló szintézist próbál szerkeszteni.

⁷⁸ Nem én vagyok az első, aki lehetőséget lát ilyesféle szintézisre (lásd például Flaschel, 2009 és Helburn–Bramhall, 1986). A szintézist említő szerzők rendszerint két-három nagy név (például Marx, Schumpeter és Keynes nevének) összekapcsolásával kívánják jellemezni a szintézist. Esetleg – Samuelson példáját, a „neoklasszikus szintézis” kifejezés megalkotójának példáját követve – a megnevezés elé teszik a „neo” jelzést. Talán átfogóbb jellemzést ad a „pozitív” jelző. A „pozitív szintézis” ernyője alatt sokkal több áramlat és iskola ide sorolható elméleti hozzájárulása megfér.

⁷⁹ Az intézményi közgazdaságtan hosszú múltra tekinthet vissza. Az elmúlt évtizedekben első sorban Douglass North (1990, 1991) munkássága nyomán foglalta el rangos helyét a közgazdaságtan iskolái között.

9. táblázat

A pozitív szintézis elemei a hiánygazdaság–többletgazdaság témakörben

Téma	Szerző vagy iskola	Hivatkozás helye a jelen tanulmányban (alfejezet címe)
Oligopolisztikus verseny	Chamberlin, Robinson, korlátozott verseny elmélete	<i>Kínálati folyamatok</i>
Többletkapacitás (<i>excess capacity</i>)	Korlátozott verseny elmélete, posztkeynesiánus iskola	<i>Kínálati folyamatok</i>
Innováció	Schumpeter	<i>Kínálati folyamatok</i>
Kreatív rombolás	Schumpeter	<i>Kínálati folyamatok</i>
Biztonsági készletek	Operációkutatás készletmodelljei	<i>Kínálati folyamatok</i>
Növekvő skálahozadék	Káldor, Brian	<i>Kínálati folyamatok</i>
Kereslet kialakulásának folyamata	Disequilibrium-iskola	<i>Keresleti folyamatok</i>
Munkaadó és munkavállaló érdekkonfliktusa	Marx	<i>Keresleti folyamatok</i>
„Ragadós” árak és bérek	Keynes, újkeynesi közgazdaságtan	<i>Az áralakulási folyamat</i> <i>A keynesi munkanélküliség</i>
„Keynesi” munkanélküliség	Keynes, disequilibrium-iskola	<i>A keynesi munkanélküliség</i>
Strukturális munkanélküliség	Phelps	<i>Strukturális munkanélküliség</i>
Keresés	Phelps, keresési elméletek	<i>Hibás illeszkedés, súrlódásos munkanélküliség és keresés</i>
Hatékonysági bér	Stiglitz–Shapiro	<i>Hatékonysági bér</i>
A piac nincs egyensúlyban	Osztrák iskola	<i>Az „egyensúly” fogalmának munkaképességéről</i>
Evolúciós elméletek	Nelson–Winter, „evolúciós közgazdaságtan”	<i>Az „egyensúly” fogalmának munkaképességéről</i>
„Genetikus” hajlamok	Keynes, viselkedés-közgazdaságtan, Akerlof–Shiller	<i>Az „egyensúly” fogalmának munkaképességéről</i>
Veszteségaverzió	Viselkedés-közgazdaságtan	<i>Az „egyensúly” fogalmának munkaképességéről</i>

Megjegyzés. Az első és második oszlopban említett témák, szerzők, elméletek és iskolák nemcsak a harmadik oszlopban említett fejezetekben szerepelhetnek, hanem a tanulmány más helyein is.

A pozitív szintézis lehetőségeit mérlegelve, úgy tűnik, hogy a jelen tanulmány szelleméhez közelálló pozitív szintézis esélyei sokkal jobbak a munkaerő-piac vizsgálatában, mint a piac más szféráinak elemzésében. Talán azért, mert a munkaerőpiacot illetően nehéz kétségbe vonni, hogy az többletgazdaság, a munkanélküliség problémájától lehetetlen elszakadni. Pedig máshol is létezik a többletjelenség – de az kevésbé „kiabál”, mint a munkaerőtöbblet.

Többször szerepelt a szintézis lehetőségeinek eddigi tárgyalásában a *pozitív* jelző. Nem folytatok struccpolitikát. Az összegegyeztetés, a szintetizálás lehetősé-

ge véget ér akkor, amikor túllépünk a pozitív leíráson, és átlépünk a normatív elemzés, az értékítéletek és a politikai ajánlások terepére. Ott már dörögnek az ágyúk. Ott már politikai ideológiákról folyik az éles vita, a „jó társadalomról” vallott egymással szemben álló eltérő nézetek és hitek ütköznek egymással. Szó sincs tárgyilagosságról; szinte lehetetlen, hogy azon a másikon akár a legnyugodtabb vérmérsékletű kutató is elfogulatlan maradjon.

Schumpeter, munkáim egyik fő ihletője, politikai állásfoglalásaiban a konzervatívizmus irányába hajlott. A piac működésének értelmezésében sokat tanultam Misestől, Hayektől és az osztrák iskola későbbi követőitől – ők politikai megnyilvánulásaikban a politikai spektrum jobbszárnyán helyezkednek el. Keynes liberális politikus volt. Nicholas Kaldor (Káldor Miklós), akinek gondolataival szoros szellemi rokonságot érzek, az angol Munkáspárt baloldalán volt politikailag igen aktív. Az újkeynesi közgazdaságtan legtöbb képviselője az amerikai politikai spektrumon belül a liberális demokratákkal rokonszenvezik. A többletkapacitás (*excess capacity*) elemzésében sok az érintkezési pont a mai posztkeynesianus iskolával, például James Crotty írásaival (Crotty, 2001, 2002); ő és az iskola több más neves tagja hangsúlyosan baloldaliak. Tanulmányom egyik-másik sarkalatos kérdéséhez érve Marx álláspontját teszem magamévá.

A szituáció, amelyben a piac elméletével dolgozó közgazdászok találják magukat, hasonlít ahhoz, mint amikor több orvos ugyanazt a beteget vizsgálva azonos diagnózist állít fel. Ám amikor a további teendők kerülnek szóba, egymástól sarkalatosan különböző terápiát javasolnak: az egyik türelmes gyógyszeres kezelést, a másik műtétet, a harmadik pedig azt, hogy ne gyötörjék hiábavaló kezeléssel, mert úgyis meghal.⁸⁰

A magam részéről ezen a ponton megállok. Nem teszek például javaslatot arra, hogy napjainkban melyik kormány milyen politikát folytasson a recesszió ügyében – holott ez persze szorosan összefügg azokkal a kérdésekkel, amelyekkel a tanulmány foglalkozik. Meggyőződésem, hogy a pozitív leírás és magyarázat jól körülhatárolható tudományos területén nemcsak célszerű, hanem meg is valósítható az elméletek, tudományos magyarázatok és kutatási módszerek új széles körű szintézise.

Igény magyarázó erejű matematikai modellekre

A javasolt szintézisbe beépíthető eszmék fenti listájában szerepelnek mind matematikai apparátussal felszerelt, mind pedig modellek nélkül előadott elméletek. Ebben a vonatkozásban nem kívánok szelektálni azok között az építőelemek között, amelyekből fel kellene építeni a pozitív szintézist. A jelen tanulmány

⁸⁰ A pozitív-normatív megközelítés elválasztásával kapcsolatban figyelemreméltó fejtegetés található Heilbronner (1986) tanulmányban. Szerinte azok az egymástól élesen eltérő gyakorlati akcióprogramok, amelyeket Marx, Schumpeter és Hayek javasol, *nem* e három nagy gondolkodó pozitív helyzetleírásából következnek, hanem eltérő politikai meggyőződésükből.

tisztán verbális jellegű. Ám igen hasznosnak tartanám, ha minél több gondolata modellalkotásra ihletné az elméleti matematikai közgazdaságtan művelőit.

Nem csatlakozom azokhoz, akik a közgazdaságtan tévutakra való elkalandozásaiért a matematikai modellezést kiáltják ki fő bűnösnek. Ugyanakkor magam is úgy vélem, hogy sok visszasság található a matematikai modellek alkalmazása és a matematikai közgazdasági elmélet oktatása körül, és ez is közrejátszik tudományágunk súlyos gondjaihoz. Ám nem ennek a tanulmánynak a feladata e nehéz kérdés átfogó vizsgálata.

Nemcsak hogy nem zárkóznék el a tanulmányban tárgyalt jelenségek matematikai modellezésétől, ellenkezőleg, nagyon igényelném a megalkotásukat. Ha nem is mindig, de elég sokszor verbális formában jelenik meg a lényegbevágó új kérdésfelvetés; olyan kérdések, amelyeket korábban más nem tett fel. A verbális tárgyalás képes árnyaltan és sokoldalúan leírni egy valóságos jelenséget. Ez azonban csak a tudományos megértés kezdete. Utána meg kell próbálni egzaktabbá tenni a fogalmak definícióit, szigorúbban megfogalmazni az összefüggéseket, logikailag egyértelművé tenni valamely állítás érvényességének feltételeit. Ezt segítheti elő a jó matematikai modell.

Nem találtam az irodalomban olyan modellt, amely gondolataim számára ezt a szolgálatot megtenné – ha találnék, nagy örömmel tanulmányoznám, és igyekeznék felhasználni állításaim ellenőrzésére és pontosítására. Ha súlyos hibákról győzne meg a matematikai átfogalmazás, kész lennék gondolataim gyökeres revíziójára.

Alig hiszem, hogy mindazt a problémát, amelyet tanulmányom érint, egyetlen modellel lehetne elemezni. Azzal is elégedett lennék, ha egy-egy modell a probléma valamelyik oldalát, valamelyik ágát vizsgálná. Néhány példát említek.

A 2. fejezet kínálati, keresleti és áralakulási folyamatokat tárgyaló alfejezetei egy dinamikus rendszert mutatnak be, amelyben interakció van a kínálati, a keresleti és az áralakulási folyamatok között. Ezek együttvéve reprodukálják a többletet (vagyis a kihasználatlan kapacitásokat és készleteket). Benyomásom szerint ez leírható lenne egy differencia- vagy differenciálegyenlet-rendszerrel. A modellek választ adhatnának arra kérdésre: milyen paraméteregyüttes vezet el a többlet felszámolásához, vagy esetleg oda, hogy a rendszer átbillen-e hiánygazdasági állapotba. Milyen paraméteregyüttes visz az ellenkező irányba, tehát ahhoz a végeredményhez, hogy a rendszer „kipukkan” az egyre nagyobb többlettől? Melyek a modellezett rendszernek azok a tulajdonságai, amelyek miatt (sejtésem szerint) a walrasi egyensúly nem stabil, hanem a piac tartós állapota elbillen vagy a hiánygazdaság, vagy a többletgazdaság felé? Talán abban az irányban kell tapogatódzni, amelyhez a katasztrófaelmélet és a bifurkációs elmélet matematikai eszközeit használnák fel.

Martos Bélával, Simonovits Andrással és Kapitány Zsuzsával szerkesztettünk olyan modelleket (lásd Kornai–Martos, 1971, 1981), amelyekben megjelent a többlet, sőt éppen a készletek felduzzadása vagy apadása szolgált fő jelzésként a folyamat szabályozására. A matematikai apparátust a differencia- és differenciálegyenletek vizsgálata szolgáltatta. Sikerült igazolni, hogy egy ilyen rendszer működőképes és szabályozható. Ám megkönnyítettük a magunk dolgát azzal,

hogy feltételeztük: nem változik a technológia, nem változik a termelés összetétele. Ezzel éppen azt rekesztettük ki a látókörünkéből, ami a jelen tanulmány gondolatainak közepében áll: az állandó változást, a termékösszetétel folytonos megújulását, a schumpeteri problémákat.

Léteznek fontos és érdekes modellek, amelyeket kifejezetten Schumpeter szellemében próbáltak megszerkeszteni. (Külön is ki kell emelni Aghion–Howitt, 1998 úttörő munkásságát.) Ám ezek is csak félig-meddig ragadják meg az újítás jelenségét. És ami leginkább hiányzik belőlük, az azoknak a belső mechanizmusoknak a bemutatása, amelyek az innovációt kikényszerítik.

Már menet közben említettem a növekvő hozadék (*increasing return to scale*) jelenségét befogadó matematikai modelleket (Arthur, 1994, Helpman–Krugman, 1985). Nagy előrelépést jelentenek – de eddig nem integrálódtak a schumpeteri folyamatok vizsgálatába.

A problémák – úgy látszik – matematikailag igen nehezen kezelhetők. Laikus benyomásaim alapján hasonlóságok látszanak olyan fizikai jelenségekhez, mint a folyadékok vagy gázok áramlása, a meteorológiai folyamatok vagy az elemi részecskék mozgása. Nyilvánvaló a hasonlóság a biológiai evolúciós folyamatokhoz, erről már korábban volt szó. Esetleg ezeknek a témáknak a matematikai eszköztárából kölcsönözhetnének módszereket azok, akik készek a kérdések matematikai modellezésére. Lehetséges, hogy a sztochasztikus folyamatok elméletéből vehetők át a célnak megfelelő matematikai módszerek.

Vagy talán egy új Neumann János zsenialitása kell ahhoz, hogy új matematikai eszköztár épüljön fel a tanulmányomban durva ecsetvonásokkal felrajzolt vázlat precíz megfogalmazásához?

Amíg a zseni meg nem jelenik, a nem zseniális közgazdász kétféle kutatási stratégia közül választhat. Az egyik: témaválasztását olyan kérdésekre korlátozza, amelyekre a közgazdászszakma adott matematikai ismeretei mellett válaszolni képes. De akkor lemond a tanulmányomban felvetett kérdések nagy részének modellezéséről. A másik stratégia az, ha nem tér ki az igen nehéz kérdések elől, hanem verbális kifejezőmódra szorítkozva próbál választ keresni rájuk – abban a tudatban, hogy a válasz ideiglenes, nem teljes, nem egzakt, de közelebb visz a megértéshez. A magam részéről az utóbbit választom.

Eltérések az általános sémától

A tanulmány eddigi részében a többletgazdaság általános sémáját próbáltam felrajzolni. Nyilvánvaló, hogy a többletek nagysága, arányai, eloszlása országonként eltérő. Elég rápillantani az 2. táblázatra, hogy lássuk, miképpen szóródnak a 80 százalékos átlag körül az egyes országok kapacitáskihasználási adatai. Az eltérések bizonyára több okra vezethetők vissza, többek között arra, hogy a többlet generáló mechanizmus összetevői számos konkrét részlet tekintetében országról országra különböznek egymástól.

Az országok közti eltéréseket, bármily fontosak is azok, tanulmányom nem vizsgálja. A most következő fejtegetés a többletgazdaság állapotának és mechanizmusainak *időbeli* változásaival foglalkozik, különböző szempontok szerint tagolva az időt.

A gazdasági ciklus hullámzásai

Köztudott tény, hogy a kapitalista rendszerben a termelés volumene – bármely szinten mérjük – nem állandó, hanem ingadozik. A hagyományos mikroökonomia részletesen foglalkozik a kereslet, a kínálat és az árak *rövid távú* kölcsönös alkalmazkodásával; az erre vonatkozó ismeretek folyamatosan gyarapodtak. Ehhez a témakörhöz a jelen tanulmány nem kíván hozzászólni.

Nincsen egyetértés a közgazdaságtan áramlatai között a gazdasági ciklus (*business cycle*) hullámzásait illetően. Itt *középtávon* érvényesülő kilengésekről van szó. A jelenség egzakt mérésében és néhány fontos fogalom definíciójában (például abban, hogy mit nevezünk recessziónak) sikerült megállapodni. Viszont másfél évszázada tart a polémia a visszaesések és fellendülések okairól, a következmények értékeléséről és a konjunktúrahullámzással kapcsolatos állami gazdaságpolitikáról. Napjainkban, a recesszió után (vagy újabb recesszió előtt?) a vita élesebb, mint valaha. Ellentétes álláspontok csapnak össze a politikusok, a politika közvetlen szolgálatban álló gazdasági tanácsadók és az akadémiai közgazdászok köreiben.

Bármilyen közérdekűen fontos és intellektuálisan izgalmas is a gazdasági ciklus hullámzásairól szóló vita, tanulmányom tárgya nem a piac mozgása középtávon, hanem a kapitalizmus piacának *tartós* rendszerspecifikus természete. Amikor hozzáfogtam ehhez a nagy munkához, számoltam azzal a veszéllyel, hogy

a szakma legjobbjainak figyelmét a középtávú problémák kötik le, és a recesszió leküzdéséhez akarnak gyakorlatilag hasznosítható tanácsokat adni a politikusoknak és a gazdasági élet vezetőinek. Mégis vállaltam a témát: a *tartós* jelenségek tanulmányozását. Munkamegosztás van a közgazdászok között; valakinek ezzel is foglalkoznia kell. Azért jelentkeztem önkéntesen erre a feladatra, mert szakterületem, a szocialista és a kapitalista rendszer összehasonítása eleve a két rendszer közötti tartós különbségek tanulmányozására készítet.

E fenntartások közlése után néhány megjegyzésre szorítkozom. Szeretném meggyőzni az olvasót arról, hogy – miközben a recesszió, a fellendülés, a ciklikus ingadozás problémáin gondolkodik – e kérdések vonatkozásában is adódnak tanulságok tanulmányom fejtegetéseiből. A *középtávú* hullámvázis okai és következményei nem függetlenek attól, hogy milyen az a *tartós* piaci rezsim, amelynek keretei között a hullámvázis végbemegegy.

A kapitalista gazdaság általános piaci állapota még a vad ingadozások közepepette is azon a tartományon belül marad, amely a többletgazdaság ismérveit viseli magán. (Lásd e tartományról az 5. fejezet *A két piaci rezsim összefoglaló jellemzése* című alfejezetét.) Még a legélénkebb *boom* pillanatában, amikor a növekedés vezető ágazataiban felgyűlik a termelővállalatoknál a megrendelések állománya, csökkennek a készletek, feszítettebbé válik a kapacitások kihasználása, a szokásosnál jóval kisebb a munkanélküliség, és sok helyen kieleződik a munkaerőhiány, sem csap át a többletgazdaság hiánygazdaságba.

Lapozzunk vissza a 2. ábrához, amely az amerikai ipari kapacitáskihasználását mutatta be az 1965 és 2008 közötti időszakban. Szürke sávok jelzik a recessziós szakaszokat. A görbe erősen fluktuál; a kihasználás a recessziók alatt a korábbihoz képest jóval alacsonyabb szintre zuhan vissza. De egyetlen évben sem kerül közel a teljes kihasználáshoz, mindössze néhány évben éri el a 88-90 százalékot. Az ábrán a kihasználási görbe feletti terület a többlet tartós jelenlétét jelzi. A többlet tartománya az ipari kapacitáskihasználás mutatószámával mérve 12 és 35 százalék között van.

Általánosabban megfogalmazva: a gazdasági ciklus szerinti ingadozások „beleférnek” a tartós többletgazdaság tartományába. A tartománynak vannak határai. Ha a gazdaság erősen felpörög, beleütközik a felső határba, vagy – korábbi rekordokat megdöntve – rövid időre még át is törhet rajta.⁸¹ Ám már a határ közelében, és különösen a határ áttörése után megindulnak különböző védekező mechanizmusok. Ezek egy része spontán lép működésbe: valamelyik piacon a „buborék” magától szét pattan, és a részpiacon gyorsan bekövetkező visszaesés kisebb késleltetésekkel magával ragad más piacokat is. Vagy a túlkeresleti jelenségek hatására gyorsabban emelkednek az árak és a bérek, ami beavatkozásra készíteti a fiskális és a monetáris politikát.

⁸¹ Itt ismét hivatkozni szeretnék a Leijonhufvud (2009) által említett „korridorra”. (Lásd a 66. lábjegyzetet.) Amit én itt a többletgazdaság-tartomány határának nevezek, megfelel annak a korridornak, amelyben Leijonhufvud szerint a kapitalista makrogazdaság normálkörülmények között működik.

Sok az átfedés a *jelenségek leírásában, abban, hogy* miképpen jellemzik a ciklikus hullámmal foglalkozó keynesiánus közgazdászok a ciklus felfelé ívelő, fellendülő ágát (középtávú jelenség), és miképpen jellemzi ez a tanulmány a többletgazdaságot (tartós jelenség).

Évszázados múltra tekinthet vissza a vita arról, mutatkozhat-e a gazdaságban általános „telítettség” (*glut*). A doktriner álláspont Say „törvényére” hivatkozva igazolni kívánta azt az állítólagos szabályt, amely szerint minden kínálat automatikusan megteremtené a szükséges terjedelmű keresletet. Ha ez a kijelentés megállná a helyét, akkor azzal nyilván nem férne össze az általános „telítettség”. Amikor a keynesi makroökómia színre lépett, fellángolt a régi vita. Hangsúlyozni szeretném, ott és akkor arról folyt a polémia, hogy egy *adott rövid időszakban* lehet-e túltermelés a gazdaság egészében. A keynesiánus megközelítés igennel felel a kérdésre. Tanulmányom – az időbeli szemlélet tekintetében – ennél messzebbre megy, mert *tartós* krónikus többletgazdaságként jellemzi a kapitalizmust.

Még ha ettől az időbeli vonatkozástól el is tekintünk, meg kell említenem még egy eltérést. Tanulmányomban igyekeztem kerülni a „túltermelés” kifejezést. Állandó túltermelésről akkor beszélhetnénk (ha komolyan vesszük a szavak értelmét), ha 1. a termelőszféra kapacitásainak összessége jóval nagyobb termelésre lenne képes, mint amennyit a vásárlók összessége képes megvenni, 2. ezt a túlméretezett kapacitást teljesen vagy majdnem teljesen ki is használnák, azaz a kapacitás adta lehetőség termékekben materializálódna, és 3. a gazdaság úgy növekedne, hogy ez az aránytalanság tartósan fennmaradna. Ha ez történe, akkor ez a készletek aránytalan felduzzadásához, a készlet/termelés hányados folytonos növekedéséhez vezetne. „A kávékészleteket a tengerbe dobják...” – ezt a világgazdasági válságot visszaidéző rémképet szokták ilyenkor vizionálni.

Tanulmányomban igyekeztem pontosabban leírni a termelési és a fogyasztási, a kínálati és keresleti folyamatok dinamikáját. A kapacitás (mind a gépek, felszerelések, épületek formájában, mind pedig a munkaerő formájában rendelkezésre álló potenciál) jelentős mértékű kihasználatlansága állandó – de ez csupán kihasználatlan termelési *lehetőség*, nem maga a materiális „túltermelés”. Számottevő készletekkel operál a rendszer, amely elegendő ahhoz, hogy garantálja a vevők válogatási lehetőségét, rivalizálásra ösztönöz, lubrikálja az alkalmazkodási zavarokkal küzdő gépezetet. Ám ez nem jár együtt a készletek egyre nagyobbra, elviselhetetlenül nagyra való felduzzasztásával. Már csak azért sem, mert a schumpeteri kreatív rombolás hol itt, hol ott építi le a korábbi termelőkapacitások és készletek egy részét. Térjünk rá az átfedésekre az *okozati összefüggések* vizsgálatában!

Azok az okozati tényezők, amelyekkel tanulmányom az *állandóan* mutatózó többletjelenségeket magyarázza, részben egybeesnek azokkal az okozati tényezőkkel, amelyekkel egyes válságelméletek az *időszakos* visszaeséseket magyarázzák. Tanulmányomban a keresleti folyamatnak a kínálati folyamathoz képest mutatózó *tartós* lemaradásáról szóló állítás nyilvánvalóan rokon azzal, amit Keynes és számos követője mond a kereslet elégtelenségéről mint az *időszakos* válság fő kiváltó okáról. Remélem, sikerült megértetnem az olvasóval, hogy noha a válasz sok hasonlóságot mutat, az említett elméletek és a jelen tanulmány gondolatai más-más kérdésre felelnek.

A tanulmányomban felvázolt elmélet szemléletmódjában nem arról van szó, hogy egy „nagy” makroökonómiai keresleti korlátba ütközik a „nagy” makroökonómiai kínálat. Ennek, amint azt korábban hangsúlyoztam, még a fogalma és mérése is nagy fejtörést okoz nekem. Munkám főként a mikroökonómiai alapok szemrevételezésére törekedett. A monopolista versenyben a termelők-eladók kínálata nő, és minőségileg folyamatosan átalakul, technikailag fejlődik, és közben sokan és sokszor mikroszinten ütköznek keresleti korlátokba, különösen azok, akik műszakilag elmaradtak a versenytársak mögött, vagy más okok miatt nem eléggé vonzóak a vevők szemében. Lehet, hogy egy-egy újítás részpiacán akár hiányjelenségek is mutatkozhatnak, de végeredményben sokkal gyakoribb és intenzívebb a többletjelenség, mint a hiányjelenség.

A középtávú ciklikus hullámzásokkal foglalkozó közgazdászok írásaiban szorosán összekapcsolódik a leíró-magyarázó pozitív elemzés és a gazdaságpolitikai ajánlás. Tanulmányom tartózkodik az utóbbtól; a kapitalista rendszer által generált többletgazdaság megértésére koncentrálok. Mégis, ha már érintem a ciklikus hullámzás problémáit, felhívom a figyelmet arra, hogy tanulmányomból – a tartós többletgazdaság rezsimjének elméletéből – adódhat néhány tanulság azok számára, akik az anticiklikus politika kialakításán munkálkodnak.

Jól át kell gondolni, hogy a termelés, a beruházás, a hitelezés felpörgéséből mit magyaráznak meg a kapitalista rendszer immanens tulajdonságai, „genetikusan kódolt” hajlamai – és mit a politikusok, a kormány, a központi bank és az állami regulátorok hibái és mulasztásai. Még ha el is ismerjük, hogy az események fő mozgató erői az előbbi tényezők, nem kell, sőt nem is szabad passzív magatartást felvenni. Csak annak tudatában kell cselekedni, hogy a ciklus felfelé ívelő szakaszát hatalmas energiák mozgatják; éberren és nagy hozzáértéssel lehet csak szembeszegülni velük.

Még általánosabb kijelentést is tehetünk: a kapitalizmusba beépült a „felpörgésre” és – mivel az előbb-utóbb korlátokba ütközik – a visszaesésre, azaz végeredményben a ciklikus hullámzásra való hajlam.

Mindebből nem következik, hogy nincs értelme a regulációnak. De a közgazdász, aki a reguláció kiépítésében segíteni próbálja a politikai döntéshozókat, ne tápláljon illúziókat. Magyarországon még a 60-as, 70-es évek reformvitáiban elterjedt egy találó kifejezés: a „szabályozási illúzió”.⁸² A kormányzat azt hiszi, hogy jogszabályokkal, alkalmoszerű közvetlen beavatkozásokkal kézben tartja az események menetét. Eközben az alsóbb szintű döntéshozók, elsősorban a vállalati vezetők tudják, hogyan kell kibújni a jogszabályok résein. Olyan ez, mint a fegyverkezési verseny, minden új fegyverre kitalálják az ellenfegyvert.

Talán a legfontosabb tanulság, hogy megértsük: a gazdaság felgyorsulásainak-lassulásainak nemcsak kártékony és fájdalmas hatásai vannak, hanem hasznos és progresszív hatásuk is. Kondratyev és mások úttörő munkássága nyomán ismeretes, és ezt Schumpeter is kiemeli a gazdasági ciklusról szóló nagy munkájában (Schumpeter, 1939), hogy a ciklus felfelé ívelő szakaszaiban felgyorsul

⁸² Az elnevezést Antal László vezette be (Antal, 1980).

a technikai fejlődés. A jelenkor közgazdasági nyelvével kifejezve: egy-egy viharos felgyorsulásban nem csupán az egymás kezére játszó, egymást mind vakmerőbb, mind felelőtlenebb spekulatív vállalkozásokra készítő események sorozatát kell meglátnunk, hanem azt is, hogy az eseménysorozat keretében esetleg egy gyors innovációs folyamat megy végbe. Bizonyára ez volt a helyzet az emlékezetes „dotcom” buborék történetében: ez az információs-kommunikációs ágazat példátlanul gyors növekedésével párosult. Az innovációs folyamat kísérletezést jelent. Márpedig ahol ez megy végbe, ott egy sikeres kísérlet 10 vagy 100 bukott kísérlet társaságában jelenik meg. Utólag könnyű kijelenteni: nem kellett volna könnyelműen pénzt adni a bukott kísérletekre. A nagyon feszes, konzervatív tőkepiac kedvező lehet a rövid távú makroökonomiai arányosságok betartása szempontjából, de elfojtja az innovációt, amely kockázatokkal, néha óriási kockázatokkal jár.

Nemcsak a felfelé ívelő, hanem a lefelé hajló szakaszokkal kapcsolatban is kétélű fegyver az anticiklikus politika. A tanulmány 2. fejezete foglalkozott azzal, hogy a kreatív romboláshoz hozzátartozik sok korábbi termelési vonal felszámolása, sok korábbi munkahely megszűnése. Az emberi szolidaritás (és a politikai népszerűség megszerzése) a munkahelyek védelmét igényli a recesszió idején. Igen, de ez egyúttal a modernizálás fékezését is magában foglalhatja.

Az elméletörténet sokat foglalkozik Schumpeter és Keynes rivalizálásával. A Keynes-féle „hosszú táv” rég elmúlt már, mindketten halottak. Ideje megkeresni, mi az, amiben gondolataik összebékíthetők, és termékenyen kiegészítik egymást, és mi az, amiben eszméik összebékíthetetlenek.

Ezen a helyen ismét elő kell hozakodnom a pozitív és a normatív megközelítés elválasztásával. Lehetségesnek látszik a szintézis Schumpeter és Keynes egyes gondolatai között, ha megpróbáljuk megérteni, hogyan működik a kapitalista piac.⁸³ Ám abból, amit tanulmányom pozitív szintézisként felvázol, nem vonható le egyértelmű következtetés a teendőkre vonatkozóan.

Nem szeretnék ebből az alkalomból visszanyúlni a két nagy gondolkodó műveihez, és azt firtatni, mi az a politika, amit annak idején ők maguk valóban ajánlottak. Csak azokat tartom most szem előtt, akik vagy Keynes, vagy Schumpeter nevét írták a mai zászlójukra. Tanulmányom – noha sok kérdésben átfedésben van fontos keynesi elemzésekkel – nem ad intellektuális támogatást a „vulgárkeynesiánus” gazdaságpolitikának („tágítsuk bármi áron az aggregált keresletet korlátot, mert akkor jobban ki tudjuk használni a kapacitásokat”). Hasonlóképpen, tanulmányom, noha sok kérdésben átfedésben van fontos schumpeteri elemzésekkel – nem ad intellektuális támogatást a „vulgárschumpeteriánus” gazdaságpolitikának sem („hadd végezze el gyilkos munkáját a válság, mert a rombolás jóval elmaradt a teremtés mögött”).

Nagyon mély etikai, politikai és közgazdasági dilemmákhoz érkeztem itt el. Nem kívánok tanácsot adni sem a washingtoni, sem a berlini, sem a budapesti

⁸³ A Keynes–Schumpeter-szintézis valóságos divattá vált a közgazdászszakmában; egész sor tanulmány jelent meg, amely már a címében e szintézis megteremtését ígéri.

politikai döntéshozóknak. Csak a közgazdász tanácsadók figyelmét szeretném felhívni arra, amit a jelen tanulmány gondolatmenete sugalmaz: a számításba jövő intervenciós eszközök mindegyike ellentmondásos.

Tanulmányomból adódik még egy aktuális gazdaságpolitikai tanulság. A válásról folytatott nemzetközi vita egyoldalúan a pénzügyi szférára összpontosítja a figyelmet. Szinte kizárólag a pénzügyi szféra döntéseit korlátozó jogszabályok lazaságában, a regulálás intézményeinek rossz szerkezetében, a fiskális és monetaris politika torzulásaiban keresi a bajok okát. A kritika nagy része bizonyára megalapozott. Eközben azonban túl kevés figyelmet kap az, hogy milyen mechanizmusok működnek a reálszférában, hol épülnek ki olyan kapacitások, amelyek kiáltóan feleslegesek, hogyan lehetne jobban koordinálni a gazdaság szektorainak arányait.

Hadigazdaság

Ha egy ország hadat visel, akkor a háború minden életmegnyilvánulásra, így többek között a gazdaság működésére is kihat. Ebben a tekintetben persze nagyon sok függ attól, hogy mennyire kötik le az ország erőforrásait a háborús cselekmények. Sokféle mutatóval mérik ezt, például a GDP-nek és a munkaerőnek a haderő közvetlen megrendelése által lekötött hányadával. Ha a hányad aránylag csekély, akkor a kapitalista gazdaság megmarad többlet gazdaságnak, amelyben csak szórványosan mutatkoznak hiányjelenségek. Minél nagyobb a katonai műveletek igénye a rendelkezésre álló összes erőforrásokból, minél inkább válik totálissá a háború, annál inkább hatalmasodnak el és válnak általánossá a hiányjelenségek. Bevezetik a háztartások számára a jegyrendszert, a civil lakosság sorban áll az élelemért, az ipari vállalatok számára a bürokrácia allokálja a szűkében rendelkezésre álló nyersanyagokat és félkész termékeket. Egyre inkább érezhető az átváltás, ha a háború elhúzódik, és nő a háború okozta pusztítás nemcsak a hadszíntereken, hanem a termelő háterszágokban is.⁸⁴

A második világháború alapos ízelítőt adott a hiánygazdaságból a világ számos olyan országában, amelyben a háború éveiben is továbbélt a magántulajdonon alapuló kapitalizmus. A hadigazdaság azt bizonyítja, hogy nem szabad gépies, kivételt nem ismerő szabályosságnak felfogni a „kapitalista rendszer → többlet gazdaság” kauzális összefüggést. A háború ideiglenesen olyan körülményeket teremt, amelyek szűkebb térre korlátozzák vagy szinte teljesen leállítják a többlet gazdaságot generáló, és ugyanakkor beindítják a hiány gazdaságot generáló mechanizmust.

Ám a történelmi tapasztalat azt is bizonyítja, hogy a hiány gazdaság a béke helyreálltával (gyorsan vagy némileg elhúzódva) újra átadja a helyét a többlet-

⁸⁴ A hadigazdasággal foglalkozó irodalomból kiemelem Galbraith (1952), Milward (1979) és Olson (1963) munkáit.

gazdaságnak, amely azért tud hamar restaurálódni, mert fennmaradtak a kapitalista alapok. Például a totalitáriánus hitleri Németország, amely messzire ment a gazdasági szabályozás bürokratikus centralizációjában, és amelyben a háborús rombolás különösen szűkössé tette az ellátást, alig néhány év elteltével hiánygazdaságból ismét minta-többség-gazdasággá vált.

Viszont azok a kelet-európai országok, amelyekben a kommunista párt megragadta a hatalmat, konfiskálta a magántulajdont és szétverte a piacgazdaságot, még ki sem lábaltak teljesen a háború okozta átmeneti hiánygazdaságból, amikor kialakult a szocialista rendszer által generált krónikus hiánygazdaság.

Történelmi léptékű változások, tartós tendenciák a modern kapitalizmusban

A 7. fejezet elején a rövid távú fluktuációkról szoltunk, majd a hadigazdaságról, amely jelenség – a háború által előidézett hiánygazdaság – évekig tarthat ugyan, mégis átmeneti jellegű. Most áttérünk a *tartós tendenciák* vizsgálatára. Olyan változásokról lesz szó, amelyek sok apró lépésben, fokozatosan, folyamatosan mennek végbe, és hosszú időszak telik el, amíg kifejűk hatásukat – ám mélyre hatolnak, és lényeges változásokat idéznek elő a társadalom és a gazdaság működésében. A hatás érződik a tanulmány által vizsgált folyamatokban is.

1. A JÓLÉTI ÁLLAM NÖVEKEDÉSE. Már a 19. század második felében több európai országban megjelennek azok az állami közjóléti szolgáltatások, amelyekből azután a 20. században minden fejlett országban kialakul a jóléti állam. Terjedelme és növekedésének üteme országanként eltérő, de minden fejlett országban tekintélyes méretű.

Nem szeretnék ezen a helyen belebonyolódni azokba a fogalmi és statisztikai vitákba, amelyekben azt kívánják tisztázni, hogy tulajdonképpen mit foglal magában az a képződmény, amit jóléti államnak szokás nevezni. Vitán felül ide-sorolhatók azok a szolgáltatások, amelyeket elsősorban az egészségügyi ellátás és az oktatás, továbbá a gyerekekről, rokkantokról és öregekről való gondoskodás területén ingyenesen vagy igen alacsony térítés fejében bocsátanak a felhasználók rendelkezésére. Ezeket a tevékenységeket közpénzből finanszírozzák, azaz olyan forrásokból, amelyek végső forrásai az adók vagy a kváziadónak tekinthető, kötelezően befizetendő járulékok.

Az ingyenes vagy majdnem ingyenes közszolgáltatások allokációjában és felhasználásában mindenütt hiánygazdasági jelenségek mutatkoznak. Miközben a gazdasági környezet nagy részében többség-gazdaság működik, annak valamennyi szokásos kísérő tüneteivel, a többség-jelenségek tengerében látható egy sziget, amely a hiánygazdaság jegyeit viseli. Az orvosi rendelő túlsúfolt, sokszor órákon át kell sorban állni; egyes műtétekre vagy diagnosztikai eljárásokra sok hónapon át kell várni (10. táblázat). Lényegesen korlátozzák a beteg választási lehetőségét: kit választana orvosának, melyik kórházban szeretné kezelteni

magát. Létezik olyan egészségügyi rendszer, ahol gyakorlatilag teljes egészében megfosztják e választási jogoktól a beteget, akinek el kell fogadnia a számára kijelölt kezelőorvost és egészségügyi szervezetet. Az egészségügyi ellátásra is értelmezhető a kényszerhelyettesítés fogalma: a páciens nem jut hozzá ahhoz a gyógyszerhez, ahhoz a diagnosztikai eljáráshoz vagy ahhoz az orvoshoz, akit önszántából választana, hanem azt kapja, amit számára előírnak.

10. táblázat

Várakozási idő egyes nyugat-európai egészségügyi rendszerekben, 2004 (hetek száma)

Ország	Szakorvosi konzultáció	Ambuláns műtét	Nem ambuláns műtét
Ausztria	1,83	3,11	7,91
Dánia	5,27	10,24	9,44
Franciaország	3,14	3,30	8,14
Hollandia	3,47	5,63	11,48
Németország	1,84	3,08	6,49
Olaszország	2,93	12,00	9,40
Spanyolország	4,94	17,60	24,10
Svédország	9,65	18,46	28,14

Megjegyzés. A táblázatban található adatokat a SHARE (*Survey of Health, Aging and Retirement in Europe*) projekt kilenc európai országban, reprezentatív mintán elvégzett felmérése alapján állították össze. A felhasznált számok a projekt 2004-ben végrehajtott első fázisának eredményein alapulnak. A táblázat a megkérdezettek válaszainak országos átlagát közli. A résztvevők a következő kérdésekre feleltek: 1. „Hány hetet kellett várakoznia a szakorvosi konzultációra?” 2. „Hány hónapot kellett várakoznia legutóbbi ambuláns műtétjére?” 3. „Hány hónapot kellett várakoznia legutóbbi nem ambuláns (kórházi) műtétjére?” Az egyszerűbb összehasonlíthatóság érdekében az utóbbi két mutató esetében a hónapokat hetekre számítottuk át.

Forrás. Siciliani-Verzulli, 2009, 1299–1300. o.; SHARE (2010).

Észre kell vennünk, hogy nemcsak a szó szoros értelmében államilag irányított és finanszírozott hálózatban mutatkoznak hiánygazdasági jelenségek, hanem a jogszabályokkal regulált és elszemélytelenedett, nagy magánbiztosítók ügyfelei is szert tehetnek hasonló élményekre. Tanulságos ebből a szempontból az Egyesült Államok egészségügyi ellátó rendszere. Minden fokozat létezik. A spektrum egyik szélén azok a kevesek vannak, akik megengedhetik maguknak, hogy kizárólag zsebből (*out of pocket*) fizessék az általuk megválasztott, magas díjazást felszámító sztárorvost és magánkórházat. Itt világosan érvényre jutnak a többletgazdaság szokásos velejárói: a szolgáltató erős anyagi ösztönzése arra, hogy kiváló minőségű munkát végezzen, a vevő válogatási lehetősége és így tovább. A spektrum másik szélén azok vannak (és ezek száma nem csekély), akiknek nincsen semmiféle biztosításuk. Sokan közülük a mindenki számára igénybe vehető sürgősségi ellátásra hagyatkoznak, amit megpróbálnak akkor is igénybe venni, ha a bajuk nem igazán sürgősségi jellegű. (Obama egészségügyi reformja előre-

láthatóan lényegesen csökkenti majd a biztosítás nélkül élő lakosok számát.) A spektrumnak ez a szelete szokványos hiánygazdaság: zsúfoltság, hosszú várakozás, sok helyen barátságtalan és lekezelő bánásmód. A spektrum két szélé között „vegyes” fokozatok vannak, amelyekben keverednek a többletgazdasági és a hiánygazdasági jelenségek. Sok munkaadó valóságos menükártyát ad a munkavállalónak, hogy válasszon a különböző biztosítási csomagok közül. Az olcsóbb opció esetén kisebb a beteg önrészesedése, viszont a biztosítottak gyakorlatilag nincs lehetősége az orvos és a kórház szabad megválasztására. Jólal szűkebb a biztosító által kijelölt orvos mozgástere is, sokkal több előírás korlátozza abban, hogy mikor írhat elő drágább gyógyszert, diagnosztikai eljárást, műtétet stb. Minél drágább biztosítási csomag mellett dönt az ügyfél, a potenciális páciens, annál inkább átlép a többletgazdaság világába. A legdrágább biztosítás szinte korlátlan lehetőséget ad az orvos és a kórház megválasztására; a biztosító kész megfizetni azt a kezelést, amiben az orvos és a beteg megegyezik (*fee for service*).

A széles értelemben vett egészségügyi ágazatban – ott is, ahol igen nagy az államilag szabályozott és közpénzen finanszírozott szektor részaránya – jelentős a „tisztán” kommerciális jellegű *for profit* magánszektor. Egyértelműen ide sorolhatók a magántulajdonban lévő és kizárólag fizető betegeket kezelő kórházak, szanatóriumok és szakrendelők, a magánpraxist folytató orvosok, a *for profit* diagnosztikai laboratóriumok. Emellett idetartoznak a gyógyszeripar és az egészségügy technikai berendezéseit gyártó vállalatok, a gyógyszer-kereskedelem stb. Az egészségügyi magánszektor „szabályos” többletgazdaságként működik.⁸⁵ Különösen szembetűnő ez a gyógyszeriparban: éles monopolisztikus verseny, dinamikus innováció, a vevők széles választási lehetőségei – és a hirdetés-özön, a fogyasztók manipulálása, nemritkán a gyógyszerreceptet kiállító orvosok burkolt korrumpálása.

Ellentétben az egészségügyi ellátással, amely iránt telíthetetlenek a szükségletek, az oktatási szolgáltatások egy része iránt a szükséglet telítődik. Országonként eltérő, hány osztály elvégzését írja elő a törvény, mindenesetre a jogszabály hatálya alá tartozó korcsoportok számára adva van, mennyi az iskoláztatási igény.⁸⁶ A piac általános állapotának problémája élesen jelentkezik a felsőoktatásban. Azokban az országokban, amelyekben a felsőoktatás teljesen vagy majdnem teljesen ingyenes, azonnal jelentkeznek az ismert hiánygazdasági tünetek: nagy a túljelentkezés. Vagy szigorúan korlátozzák, hogy mennyi hallgatót vesz fel az egyetem, vagy ha tágra nyitják a kapukat, akkor óriási létszám zsúfolódik az egyetemeken, túlterheltek az oktatók. A felsőoktatás intézményei diplomagyár-

⁸⁵ Arnold Relman, a Harvard professzora amerikai tapasztalat alapján megállapítja: az egészségügy „kommercializálása”, a regulálás nélküli „entrepreneurializmus” (Relman kifejezése) túlkínálatot, túlzott (*excess*) kapacitásokat hoz létre (Relman, 2010).

⁸⁶ Persze ettől még erősen szóródik a jó és a kevésbé jó iskolák kínálata és kereslete, és emiatt még a kötelező oktatás területén is párhuzamosan mutatkoznak túlkínálati és túlkeresleti jelenségek.

tó nagyüzemekké válnak a minőség rovására. Aránytalanul nagy a fiatal korosztályokban azok részaránya, akik felsőoktatásban részesülnek.⁸⁷

Azokban az országokban, ahol nem univerzális jog az egyetemi képzettség elnyerése, hanem tandíjat kell fizetni, a felsőoktatási intézmények felvételi és szolgáltatási készsége és a képzésben való részvételi igény sokkal inkább hasonlít a szokványos többletgazdasági állapothoz. A többletjelenségek mellett mutatkoznak hiányjelenségek is, például a túljelentkezés a legnagyobb presztízzsel rendelkező egyetemekre. Működik az a mechanizmus, amely a többletgazdaságot létrehozza: oligopolisztikus verseny, innováció és dinamizmus a kínálati oldalon stb. Aki egyetemi képzést akar, és meg tudja fizetni, az megszerzi. Aki pedig nem tudja megfizetni, és nem kap ösztöndíjat, az elesik az egyetemi képzés lehetőségétől.

Milyen körre terjedjenek ki a jóléti állam ingyenes szolgáltatásai, milyen feltételekhez kössék a juttatásokat? Súlyos etikai és politikai dilemmák nehezítik a választást. Egyfelől a hatékonyság, a minőségi fejlődés, másfelől az egyenlő emberi jogok és a társadalmi igazságosság értékei ütköznek egymással.

Más munkáimban részletesen foglalkoztam a jóléti állam normatív problémáival (lásd elsősorban Kornai–Eggleston, 2004). A jelen tanulmány kizárólag pozitív elemzés céljából vizsgálja e rendkívül fontos történelmi tendenciát. Amilyen mélységben és szélességben jelennek meg a jóléti állammal együtt járó ingyenes szolgáltatások egy olyan ország gazdaságában, amelyben egyébként a kapitalizmus által generált többletgazdaság működik, olyan mértékben nő a valószínűsége a hiányjelenségek megjelenésének.

„Nyakunkon a szocializmus!” – szokták rémisztetni az állampolgárokat a jóléti állam konzervatív ellenségei. Jelszavaik szerencsére csak az igazság felét tartalmazzák, nevezetesen azt, hogy az ingyenes állami szolgáltatásokkal együtt megjelenik a szocialista rendszer néhány jellegzetes és nagyhatású (jó és rossz, előnyös és hátrányos) vonása, közöttük a hiány jelensége – ezt igyekeztem bemutatni a fentiekben. Szerencsére a rémisztgetés csak félig igaz. Attól, hogy megszervezik az állami ingyenes egészségügyi szolgáltatást vagy univerzális joggá teszik az ingyenes felsőoktatást, még nem omlik össze a parlamentarizmus, és nem kezdi el tevékenységét a KGB. Márpedig a szocialista rendszer első számú karakterisztikuma a totalitáriánus politikai monopólium és a represszió. A jóléti állam a politikai demokrácia alkotmányos keretei között jött létre, és működése összefér a demokrácia intézményeivel.

2. A KÖLTSÉGVETÉSI KORLÁT FELPUHULÁSA. Az állami tulajdonon alapuló szocialista gazdaság egyik fontos jellegzetessége a *puha költségvetési korlát* szindrómája.⁸⁸

⁸⁷ Az ingyenes diplomagyárak outputja sok országban meghaladja a társadalom igényét a diplomás munkaerő foglalkoztatására. Gyakori, hogy alacsonyabb beosztásban túlképzett munkavállalók dolgoznak. Az ingyenes szolgáltatás túlkérésletet teremt a felsőoktatás iránt. A nagy kereslet nyomására nő az „output”, ami azután diplomástúlkínálatot hoz létre.

⁸⁸ A puha költségvetési korlát elméletének összefoglalását és az idevágó irodalom áttekintését lásd Kornai–Maskin–Roland (2004) cikkében.

Más tényezők mellett a puha költségvetési korlát jelensége is hozzájárul a hiánygazdaság létrejöttéhez.

A puha költségvetési korlát nem kizárólag a szocialista rendszerben jelenik meg. Amint azt a tanulmány korábbi helyein már említettem, sokféle alakban felbukkan a kapitalizmusban is, amikor súlyos pénzügyi bajokkal, tartós veszteséggel küszködő vagy fizetőképtelenné vált vállalatokat, nonprofit szervezeteket, például kórházakat, egyetemeket, egyéni termelőket, bankokat vagy helyi önkormányzatokat kiment az állam. A kimentés többnyire a nagy nyilvánosság előtt megy végbe.

Nemcsak a kimentés kedvezményezetteire hat az ilyen esemény, hanem a gazdasági élet más szereplőire is. Minél több és látványosabb a kimentési akció, annál inkább beépül a gazdasági döntéshozókba a várakozás, hogy baj esetén ők is számíthatnak az állam segítő kezére.

Az a benyomásom, hogy a kapitalizmus történetét tekintve, a hosszú időszakot átélő tendencia a költségvetési korlát puhulása irányába mutat. A kapitalizmus hajnalán vasszigorral hajtották be az adóson a tartozást. Azóta a pénzügyi fegyelem lazult, a kimentések mintha gyakoribbá váltak volna. A félelem (jogos félelem!), hogy néhány nagyvállalat és különösen néhány nagybank vagy más pénzügyi szervezet összeomlása a csődök és fizetőképtelenségek lavináját indíthatja el, szinte kötelezővé tette az állam kimentési akcióit.

Hogyan hat a költségvetési korlát puhasága a piac többletgazdasági jellegére?

Kétféle hatásra lehet számítani, mindkettő a túlkínálat irányába hat. Az első hatás magyarázatához emlékeztetek a 2. fejezet *Kínálati folyamatok* című alfejezetére, amely harmadik tényezőként a kihasználatlan kapacitások létrejöttében és leépítésében a schumpeteri teremtő rombolás szerepét tárgyalta. Még ha kemény lenne is a költségvetési korlát, a versenyben lemaradt, az innováció által kiszorult vállalat akkor is megpróbálna életben maradni, amíg lehet. Amikor a műanyagok terjedése, valamint a gépek és felszerelések méretének csökkentése relatíve csökkentette a vas- és acéltermékek iránti keresletet, a „rozsdadóvezetek” még hosszú ideig vergődtek. A tulajdonosok tudomásul vették a profit elapadását, a munkavállalók is inkább megelégedtek alacsonyabb bérekkel, mintsem végleg elveszítsék munkahelyüket. A ragaszkodás a túléléshez, amint arra korábban rámutattam, önmagában is többletkapacitásokat hoz létre. Ehhez adódik hozzá, hogy a tulajdonosok, a munkások és a környező vidék lakossága együttesen gyakorol nyomást a pusztulásra ítélt termelési vonal kimentésére, mesterséges életben tartására, ami sokszor meg is történik. Más szóval a rombolást, a feleslegessé vált kapacitások leépítését tovább fékezi a puha költségvetési korlát jelensége.

Hasonló helyzet alakul ki számos ország mezőgazdaságában. Sok gazdaságot, főleg az elavult technológiával termelő kis farmokat, kiszorítaná a termelésből a verseny. Az agrárlobbik mégis hosszú időn át képesek elérni, hogy állami támogatással – a költségvetési korlát felpuhításával – életben tartsák a veszteséges mezőgazdasági üzemeket. Ez hozzájárul a mezőgazdaság nagy kapacitástöbbletének kialakulásához és fenntartásához.

A puha költségvetési korlát fentiekben leírt első hatása az *exit*-nél módosítja a kínálati folyamatot, *lassíthatja* a kilépést. A második hatás az *entry*-nél módosítja a kínálati folyamatot, *gyorsíthatja* a belépést.

Átlépek a jelen tanulmány témájának kijelölésekor magam által húzott határt, és egy megjegyzést teszek a pénzügyi szektor hitelezési gyakorlatára. A költségvetési korlát felpuhulása, a pénzügyi bajba került bankok állami kimentésére vonatkozó várakozás ismételt konfirmálása újabb és újabb mentőakciók formájában könnyelművé, felelőtlenebbé teszi a hitelezést. Túl gyakran jönnek létre könnyen kapott kölcsönökből olyan új kapacitások, amelyek azután nem bizonyulnak eléggé életképesnek, és végeredményben növelik a kapacitás összességének kihasználatlanságát.

Nemcsak a hitelezőt, hanem a beruházót is könnyelműsége csábítja, ha a beruházás kudarca esetén jó esély van a kimentésre. Az *expanziós drive*, a beruházási éhség fékje a klasszikus kapitalizmusban a költségvetési korlát keménysége. Ha ez a modern kapitalizmusban felpuhul, akkor a kapitalista vállalat is hasonló felelőtlenséggel kezdhet hozzá a nagy kockázatú beruházási akcióhoz, mint ahogyan azt a szocialista beruházások döntéshozói tették. Sokaknál be is válik a számítás. A mostani recesszió idején is állami akciókkal dobtak mentőövet az Egyesült Államokban és több európai országban egyes óriásvállalatoknak az autópárhuzban és más ágazatokban, amikor kiderült, hogy hatalmasra nőtt többletkapacitásuk, súlyos értékesítési gondjaik pénzügyi kudarcba sodorta őket.

Tanulmányom nem kíván állást foglalni a „kimenteni vagy veszni hagyni” gazdaságpolitikai dilemmában. Mindegyik kimentési döntés mögött nehéz makroökonómiai és szociális problémák, végső soron pedig politikai és etikai dilemmák húzódnak meg. Csak a fent leírt tendencia létezését kívántam – pozitív megközelítéssel – megállapítani.

A költségvetési korlát puhulásáról szóló fejtegetések végére érve térjünk vissza egy összefoglaló mondat erejéig a pozitív megközelítéshez! Noha kétségtelen jelei vannak a puhulás tendenciájának, végeredményében mégis a költségvetési korlát keménysége maradt a mai kapitalizmus domináns jelensége.

3. GLOBALIZÁCIÓ. A tanulmány eddig – a kifejtés egyszerűsítése kedvéért – nem foglalkozott a nemzetközi kereskedelemmel. Pedig amikor például a monopolisztikus versennyel foglalkozunk, figyelembe kell venni: egy-egy termelővállalatnak nemcsak hazai riválisaival kell megküzdenie a vevőkért, hanem – amennyiben szállítható termékről van szó – az importált termékekkel is. Évezredek óta, amióta csak létezik kereskedelem, mindig volt export és import is. Korunkban az a sokrétű, összetett folyamat, amit globalizációnak szoktak nevezni, megerősítette a nemzetközi kereskedelem szerepét.

Ha figyelembe vesszük az import lehetőségét, akkor *a fortiori* érvényes mindaz, amit az „ugrásra kész” többletről a tanulmány eddig kifejtett. Ahhoz, hogy a hazai termelő igyekezzék a vevő kedvében járni, nem szükséges (bár nem árt), hogy a kereskedés polcán vagy raktárában ténylegesen ott legyen az importtermék. Elég az a tudat, hogy azonos minőségű vagy talán még jobb és/vagy olcsóbb termék importálható, hogy kiváltódjék a többlet gazdasági magatartás.

A globalizáció egyik következménye, hogy nemzetközileg folyamatosan átrendeződik a kihasználatlan kapacitások allokációja. Felpörög számos exportálható termék előállítására Kínában, Indiában és más fejlődő országokban. Nyomában azok az európai és észak-amerikai vállalatok szembesülnek súlyos értékesítési gondokkal, amelyek korábban hasonló termékeket állítottak elő, csak drágábban. Nem zárják be azonnal a kapuikat. Egy részük profilt vált, és életben marad, másik részük előbb-utóbb becsukja kapuit. Ám a vergődés időszakában az ő kapacitásuk is ott áll, jelentős részben kihasználatlanul.

A viharosan növekvő, egykor elmaradt gazdaságokban jelentős hányadban olyan új kapacitások épülnek, amelyek felvevőpiacként főleg a fejlett országokra számíthatnak. Ezeknek a felvevőpiacoknak a tágulása azonban elmaradhat a beruházók várakozásaitól – és akkor ott is kihasználatlan többletkapacitás keletkezik.⁸⁹

4. AZ INFORMÁCIÓS-KOMMUNIKÁCIÓS TECHNOLÓGIA FEJLŐDÉSE. Mielőtt a rohamosan fejlődő információs és kommunikációs technológiának az eladó–vevő kapcsolatra gyakorolt hatásáról szólnék, rekonstruáljuk az internet előtti korszak helyzetét. Ebben az összefüggésben vissza kell idéznem az olvasó emlékezetébe néhány témát, amelyet a munkaerőpiaccal foglalkozó 4. fejezetben már tárgyaltunk. Az eladónak és a vevőnek meg kell találnia egymást; ez olyan feladat, amelyet az operációkutatás irodalma illeszkedési problémának (*matching problem*) nevez. A találkozás létrejöttéhez információt kell szereznie a termelőnek a felhasználóról, az eladónak a vevőről – és viszont. Korábban azt hangsúlyoztam, hogy maga a probléma nem rendszerspecifikus. Minden rendszerben meg kell egymást találnia termelőnek és a fogyasztónak, az eladónak és a vevőnek. Ehhez minden rendszerben információra szükség van. Ehhez azonban most hozzá kell tenni: ezekre a folyamatokra is gyakorolnak befolyást rendszerspecifikus hatások. A kétféle piaci rezsim, a többletgazdaság és a hiánygazdaság lényegesen eltért egymástól abban, hogy melyik félre milyen mértékben hárul az információszerzés terhe.

A hiánygazdaságban az információszerzés terhe túlnyomórészt a vevőre hárul. Ha a vevő az első boltban nem találta meg a kívánt „hiánycikket”, és van rá esély, hogy esetleg másutt megtalálja, akkor neki kell boltról boltra járnia, hogy jó esetben rábukkanjon. Hasonlóképpen a termelővállalat anyagbeszerzőjének is fel kell kutatnia, hol találja meg a keresett anyagot vagy félkész terméket (feltéve, hogy nem csak egyetlen monopoleladó tartja raktáron).

Az információs feladat egy részét a bürokrácia végzi el, amely a tervutasításos rendszerben maga veszi kézbe egyes kiemelt inputok allokációját. A termelő-eladó helyzete ebből a szempontból többnyire kényelmes. Nem kell keresgélnie a vevőt, hiszen vagy a bürokrácia jelöli ki a számára, vagy maga a vevő keresi meg őt.

⁸⁹ Találó egy ezzel foglalkozó cikk címe: *Kína: a többletkapacitások ördögi köre* (Artus, 2009).

A többletgazdaságban másképpen oszlanak meg a termékáramláshoz szükséges információáramlás működtetéséhez kapcsolódó terhek. A bürokrácia nem vesz részt ebben a tevékenységben. A terhek főképpen az eladóra hárulnak. A hatalmas hirdetési apparátus százféle eszközével elsősorban valóságos információt közvetít a vevő számára – és persze, amint erről már korábban is szó volt, egyoldalú vagy kifejezetten hamis információt is hordoz, és manipulálni kívánja a fogyasztót.

Még az internet előtti korszakban sem mentesült a többletgazdaságbeli vevő teljes mértékben az információszerezés és keresés feladata alól. Az árak nem egyöntetűek, mint a szocialista gazdaságban, ahol a hatóság egységesen szabta meg a központilag előírt árakat. A vevő saját érdekében próbálja megkeresni, hol jut hozzá a legolcsóbban a termékhez. És persze nem csak árakkal versenyez az eladó. Valami „extrát” is akar nyújtani, különleges, a másokétól eltérő minőségű árut, esetleg korábban sohasem látott új terméket. Ami az egyik boltban nem kapható, az (vagy ahhoz nagyon hasonló vagy esetleg jobb vagy olcsóbb helyettesítő) kapható a másik boltban. Éppen a válogatás lehetősége – a többletgazdaságnak ez a kiemelkedően fontos erénye – készlet keresésre, információszerezésre a vevőt is.⁹⁰

A megszokott tehermegosztáshoz képest lényeges változást hozott az internet. A vevő jóval könnyebben sokkal több információt szerezhet a kínálatról: mi az, amit megvehet, milyen áron és hol? Nem kell boltról boltra járnia vagy telefonálgatnia, mert az információ tömege behívható a képernyőjére.

Ezt a lehetőséget felismerték az eladók is. Nemcsak az információterjesztés és a vevőmanipulálás eszközeként használják fel a világhálót, hanem arra is, hogy a megfelelő termék megtalálásának terhére az eddiginél nagyobb arányban hárítsák át a vevőre. Részben anyagi előnyök felajánlásával, tehát tisztességes üzleti alapon teszik ezt: az eladó olcsóbban adja el azt a terméket vagy szolgáltatást, amit a vevő az interneten keresztül rendel meg. Ám a költségátírtás korrekcióját mellől sokszor jelennek meg tisztességtelen eljárások is: az eladók próbálják ráerőszakolni a vevőre azt, hogy a maga nyakába vegye az információszerezés minden fáradságát. Sok eladó megnehezíti, hogy a vevő a hagyományos, özőnvíz előtti (értsd: internet előtti) módon bonyolítsa le ügyleteit. Különösen azok szenvednek ettől, akiknek nincsen gyakorlatuk a számítógép és az internet használatában.

Mindez kiegészíti és – a modern világ állapotának figyelembevételével – pontosítja azt a képet, amelyet a 6. fejezetben a fogyasztó szuverenitásáról és manipulálásáról adtunk elő az eladó és a vevő erőviszonyai és tehermegosztása kapcsán.

⁹⁰ Amikor az 1970-es, az 1980-as években rendszeresen ingáztunk Magyarország és az Egyesült Államok között, feleségem mindig megállapította: Budapesten azért kell sok esetben boltról boltra járni, mert hiány van, és magát a terméket kell megkeresni. Legalább annyi idő megy el keresésre Amerikában is, de ott azt kell megtalálni, hogy hol a legkedvezőbb az ár, hol van esetleg alkalmi árleszállítás, vagy hogy a sokkal gazdagabb választékon belül melyik árut válassza ki.

Piacorientált reformok a szocializmusban, posztoszocialista átmenet

A szocialista rendszeren belül végbement piacorientált reformokat, elsősorban a jugoszláv, magyar, lengyel és kínai változásokat könyvtárnyi irodalom írja le és elemzi. Az egykori vasfüggönytől keletre fekvő régió későbbi fejlődésével, a posztoszocialista átmenettel is mind több könyv és cikk foglalkozik. Ez a tanulmány kizárólag egyetlen szempontból pillant rá a világtörténelmi átalakulásra: milyen változást hozott abban, amit a piac általános állapotának neveztem.

Legyen a kiindulópont 1949, amikor még Jugoszlávia is tagja volt a szocialista blokknak. Ekkor még valamennyi kommunista országban, Kelet-Németországtól Kínáig a hiánygazdaság klasszikus formája uralkodott. Később néhány ország elkezdett egyenként – elsőnek Jugoszlávia, másodiknak Magyarország – fél lábbal kilépni abból a végletesen központosított, tervutasításokon alapuló, bürokratikus mechanizmussal koordinált rendszerből, amely a hiánygazdaságot létrehozta és reprodukálja. Ezzel együtt kezdtek kirajzolódni a hiánygazdaság tengerében a többletgazdasági szigetek.⁹¹ Aki például az 1970-es években Budapesten elment a belváros nagy élelmiszer-vásárcsarnokába, azt érezhette: az árubőség szinte elborítja a vevőt. (Miközben ugyanabban a városban még mindig évekig álltak sorban telefonért, autóért, lakásért.)

Az 1989–1990-es politikai fordulat radikális változásokat hozott a gazdaságban is. Az átalakulások sorrendje és üteme országonként eltérő volt. Az egyik országban erőltetett ütemben privatizálták az állami vállalatokat, a másikban ez a folyamat több fokozatban valósult meg. Mindvégig egymás mellett mutatkoztak többlet- és hiányjelenségek. Hol radikális gyorsasággal, hol hosszabb időre elhúzódva ment végbe a piac liberalizálása. A tulajdonviszonyok és a koordinációs mechanizmus átformálódásával többé-kevésbé szinkronizálva változott a kétféle jelenségtípus, a túlkeresleti és a túlkínálatti jelenségek eloszlása, a hiánygazdaság és a többletgazdaság aránya.

A gazdasági átalakulás befejeztével egyértelművé vált a többletgazdaság dominanciája. Az a történelmi átalakulás, amelynek kiindulópontja a klasszikus sztálini hiánygazdaság, és amely végül érett többletgazdasággá változott, talán legszemléletesebb példája a tanulmányban kifejtett gondolatoknak.⁹² A szemléltetés kedvéért közlöm a 11. táblázatot, amely visszatér a 2. fejezet elején tárgyalt szférához, a telefonszolgáltatásokhoz. A táblázat bemutatja, milyen nagy volt a telefonhiány a rendszerváltás előtt. Közismerten ez volt a hiánygazdaság egyik leginkább győtrő jelensége. Az 1989–1990-es fordulat után hamar megszűnt a hiány, és felgyorsult a vezetékes telefon (és gyűk hozzá, a mobiltelefon) használata.

⁹¹ Szándékosan ugyanazt a hasonlatot használom, amit néhány oldallal korábban az ellentétes esetre alkalmaztam: a többletgazdasági tengerből kiemelkedő hiánygazdasági szigetre.

⁹² Djankov–Murrell (2002) összefoglaló áttekintést adott a posztoszocialista átalakulás eredményeit empirikusan, statisztikai adatok felhasználásával vizsgáló irodalomról. Eszerint konszenzus van a legalaposabb, legmegbízhatóbb kutatások szerzői között a következő megállapításban: a vállalati szféra átszervezését és a termelékenység növelését előmozdító legfontosabb tényezők egyike az eladók versenyének kialakulása (lásd a tanulmány 20–21. oldalát).

11. táblázat

Várólisták a vezetékes telefonhálózathoz való csatlakozásra, közép-kelet-európai országok, 1971–2007

	Bulgária	Csehország	Lengyelország	Magyarország	Románia	Szlovákia
1971–1975	n. a.	25,10	33,60	36,60	n. a.	n. a.
1976–1980	n. a.	30,20	45,70	47,20	n. a.	n. a.
1981–1985	n. a.	11,30	57,10	55,50	n. a.	n. a.
1986–1990	23,50	18,69	73,20	58,99	77,84	n. a.
1991–1995	20,36	25,49	51,20	41,72	98,38	8,82
1996–2000	11,09	7,19	10,39	2,89	56,75	3,77
2001–2005	3,21	0,77	3,75	0,51	23,13	0,44
2006	1,95	1,01	1,30	0,46	6,34	0,21
2007	0,20	0,81	n. a.	0,52	4,87	0,15

Megjegyzés. A táblázat adatai a vezetékes telefonhálózathoz való csatlakozók várólistájának hosszát a vezetékes telefonok előfizetőinek számához viszonyítják, százalékban. A második oszlopban szereplő 1991 előtti adatok Csehszlovákiára vonatkoznak. Bulgária és Szlovákia esetében az 1986–1990-re vonatkozó sorban 1990. évi adatok olvashatók, mivel 1989 előtti adatok nem állnak rendelkezésre.

Forrás. A rendszerváltás előtti időszakra vonatkozó adatok Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország esetében Kornai (1993a, 238. o.). Minden más adat a United Nations Statistics Division (2009a) és az International Telecommunications Union (2006, 104–112. o.) által közzétett adatokon alapul.

A tanulmány megírását megelőző adatgyűjtés során sajnálattal kellett megállapítanom: miközben a volt kommunista országok minden lakosa a saját bőrén érzi ezt a változást, szinte alig van olyan idősor, amely ezt kifejező erővel nyomon követné. A fejlett országokban a gazdasági, üzleti és pénzügyi mutatók sokszor ismétlődő fluktuációit hónapról hónapra százféle indikátorral követik nyomon – és jól teszik, ha figyelik azokat. Ám észre kellene vennünk: a világ keleti felén végbement egy történelmi jelentőségű, egyedülálló, soha meg nem ismétlődő átalakulás, a piac hiánygazdaságból többletgazdasággá alakult át. Erről a mélyreható átalakulásról csak igen hiányosan készültek „filmszerű” statisztikai felvételek, szemléletes idősorok.⁹³ Az alkalom sohasem tér vissza.

⁹³ Kivételt képeznek ez alól a magyarországi Kopint–Datorg (majd Kopint–Tárki) által a termelés akadályairól végzett felmérések. Az idősorok a rendszerváltás előtt, 1987-ben kezdődnek, és mind a mai napig megszakítás és metodikai változtatások nélkül, a konzisztens időbeli összehasonlítást lehetővé téve folytatódnak. Az adatok grafikus áttekintését lásd az 5. ábrán, a teljes számszerű idősorokat pedig az F1. táblázatban. .

Személyes utószó

Tanulmányomat impressziók leírásával kezdtem, és ezekre térek vissza a fogalmazás végéig.

Több mint ötven éve, 1956-ban a kandidátusi cím elnyerésért írott első könyvemben jelent meg először munkásságomban a hiány problémája (Kornai, 1957). Azóta élénken foglalkoztat, két könyvemnek is ez volt a fő témája. A kép, ami erről kialakult bennem, alapjában nem változott fél évszázad alatt sem. Mindvégig egy ellentétpár lebeg a szemem előtt, egy dichotóm szembeállítás. Merem remélni, hogy kutatásról kutatásra haladva csiszolódott az elemzési apparátus, amellyel a jelenségeket leírom és magyarázom; teljesebbé és kiegyensúlyozottabbá vált a kétféle állapot hatásainak leírása, erényeik és visszasságaik értékelése. Ám megrögzötten kitartok a problémáról kialakult látásmódom mellett.

Azt hiszem, hogy a posztszocialista régió sok közembere ugyanígy érzékeli a piacon végbement átalakulást. Tisztában vagyok azzal, hogy a hivatásos közgazdászok túlnyomó többsége más fogalmakban gondolkodik. Egyensúlyt konstatál ott, ahol én azt látom: nem a „középen” vagyunk, hanem a hiánygazdaságból (szerencsénkre!) átbillentünk a többletgazdaságba. Egyik kedvenc hasonlatom Escher rajza, amely repülő hattyúkat ábrázol. Az egyik ember azt látja, hogy fehér hattyúk repülnek balról jobbra, a másik pedig *ugyanabban a képből* azt látja meg, hogy fekete hattyúk szállnak jobbról balra.

A kötet bevezetőjében már említett metaforával szeretném befejezni az eszmefuttatást, amelyet Domar már korábban idézett nagyszerű cikkében olvastam.⁹⁴ Egy régi indiai mese szerint a herceg néhány vak embernek azt parancsolta: vizsgáljanak meg egy elefántot, és utána mondják el, milyen is az elefánt. Mindegyik vak az elefánt valamelyik részét tapogatta végig, és arról számolt be. Az egyik az állat lábát tapogatta, és azt mondta el, hogy az elefánt vastag oszlop. A másik az ormányát fogta meg, és azt állította: az elefánt puha, vékony és hajlékony cső. Utána a vak emberek veszekedni kezdtek egymással. Mindegyik saját igazát bizonygatta.

Készen állok a veszekedésre. Előtte alázattal kell közölnöm: vak vagyok. Az elefánt nagy, és nekem csak egy kis részét sikerült megtapogatnom.

⁹⁴ Domar (1989) cikkének a címe is telitalálat: *A vak emberek és az elefánt. Esszé az „izmusokról”*. Domar megemlíti, hogy az indiai mesét Padma Desai professzortól, a kiváló indiai-amerikai szovjetológustól hallotta.

FÜGGELÉK

A termelést akadályozó tényezők a magyar iparban, 1987–2010

F1. táblázat

A termelést akadályozó tényezők a magyar iparban, 1987–2010

Kérdés: Cége termelését milyen tényezők akadályozzák leginkább?

(Több válasz lehetséges!)

Válaszok relatív gyakorisága (összes válaszadó = 100)

Negyedév	Felmérés ideje	Nincs akadály	Kereslethiány	Munkaerőhiány	Anyag- és alkatrészhíány				Kapacitáshiány	Finanszírozási nehézségek	Nem világos gazdasági rendeletek	Gazdasági környezet bizonytalansága
					Szakképzett munkaerő hiánya	hazai eredetű importált	rubelterületről importált	dollárterületről importált				
1987. I.	1987. április	13,0	26,0	22,2	41,2	42,6			7,2	31,2	0,0	42,8
1987. II.	július	10,3	27,4	23,7	42,3	46,7			6,7	24,3	28,5	42,9
1987. III.	október	11,2	21,3	24,1	46,6	50,4			8,2	22,1	22,0	42,1
1987. IV.	1988. január	17,0	24,1	15,8	39,4	41,8			4,6	20,4	20,4	45,8
1988. I.	április	10,7	28,0	15,7	50,0		50,0	32,8	6,3	32,7	24,8	45,3
1988. II.	július	10,8	28,3	24,7	44,1		44,1	35,3	7,9	36,4	27,1	42,2
1988. III.	október	11,8	27,3	23,0	45,3		45,3	64,0	8,6	35,0	31,2	47,6
1988. IV.	1989. január	16,5	30,7	19,3	38,5		38,5	22,4	6,1	40,1	25,3	46,9
1989. I.	április	10,8	38,0	21,5	37,6		37,6	17,9	4,7	49,6	23,9	46,6
1989. II.	július	14,7	40,1	22,0	28,7		28,7	11,8	7,1	46,1	22,0	41,5
1989. III.	október	12,7	40,4	21,9	27,5		27,5	8,9	5,2	46,8	24,6	42,6
1989. IV.	1990. január	13,6	51,2	13,4	21,4		21,4	6,3	0,7	49,4	21,2	54,6
1990. I.	április	10,8	51,3	12,1	13,8		13,8	3,9	3,6	57,8	16,4	50,9
1990. II.	július	8,7	56,1	13,9	13,0		13,0	2,2	3,3	45,2	1,6	47,3
1990. III.	október	6,9	51,0	10,3	15,3		15,3	5,2	2,5	51,9	17,2	54,1
1990. IV.	1991. január	8,9	54,5	4,3	11,3		11,3	3,7	2,7	48,7	20,4	54,7
1991. I.	április	6,0	60,6	4,3	9,4		9,4	2,6	3,4	53,2	12,6	47,9
1991. II.	július	5,5	70,1	4,0	7,1		7,1	2,4	1,3	54,1	9,9	43,0
1991. III.	október	7,0	66,8	3,3	6,2		6,2	2,0	1,8	52,7	13,5	40,4

F1. táblázat folytatása

Negyedév	Felmérés ideje	Anyag- és alkatrészhiány											
		Nincs akadály	Kereslethiány	Munkaerőhiány	Szakképzett munkaerő hiánya	hazai eredetű importált	rubelterületről importált	dollárterületről importált	Kapacitáshiány	Finanszírozási nehézségek	Nem világos gazdasági rendeletek	Gazdasági környezet bizonytalansága	
1992. I.	április	7,0	65,1	3,3		5,8		5,8	1,0	2,3	51,0	15,1	47,2
1992. II.	július	6,9	62,2	7,4		5,9		5,9	1,5	3,7	45,9	15,0	43,0
1992. III.	október	6,8	56,1	4,4		10,6		10,6	3,1	2,8	47,8	18,2	51,3
1992. IV.	1993. január	9,2	54,5	4,8		8,7		8,7	2,3	3,3	42,9	15,6	45,9
1993. I.	április	7,4	57,7	2,2		6,1	1,3			2,4	45,5	13,9	40,4
1993. II.	július	6,4	68,8	3,0		8,0	3,2			3,2	47,3	11,0	44,0
1993. III.	október	9,6	67,9	3,7		7,5	3,1			4,5	46,6	10,6	42,4
1993. IV.	1994. január	10,9	62,5	4,3		9,4	2,4			4,6	47,3	14,4	46,6
1994. I.	április	11,4	59,0	4,3		9,5	2,4			4,5	44,7	11,9	38,5
1994. II.	július	11,7	59,5	6,7		7,1	2,9			6,5	42,4	10,7	39,8
1994. III.	október	12,7	58,2	6,5		11,1	3,0			7,6	44,4	11,3	41,2
1994. IV.	1995. január	13,2	55,0	7,8		10,1	2,2			5,4	40,0	14,6	40,9
1995. I.	április	9,8	55,0	4,3		13,5	2,6			6,9	44,8	17,0	46,0
1995. II.	július	8,1	60,2	7,4		10,2	5,1			7,1	42,4	16,8	43,1
1995. III.	október	9,8	54,2	8,5		12,9	2,8			4,6	45,0	16,2	45,2
1995. IV.	1996. január	11,1	56,2	4,1		9,4	2,6			6,1	41,0	18,7	45,8
1996. I.	április	9,9	65,3	5,1	14,4	8,0	4,8			4,1	37,3	13,6	34,6
1996. II.	július	11,5	65,7	4,6	12,1	5,5	3,2			4,6	36,9	11,8	32,6
1996. III.	október	12,1	58,0	6,0	17,0	7,4	4,8			5,5	30,8	14,0	36,0
1996. IV.	1997. január	10,9	61,6	3,6	14,9	7,1	2,1			5,0	30,1	17,1	33,6
1997. I.	április	14,0	61,0	3,7	13,5	7,9	2,8			4,5	30,1	16,0	34,0
1997. II.	július	15,2	63,0	4,4	15,0	5,3	1,5			4,1	27,9	16,1	30,2
1997. III.	október	19,0	56,1	6,6	18,2	7,1	2,1			7,9	24,6	11,4	26,0
1997. IV.	1998. január	25,4	53,3	5,5	21,1	8,1	2,3			6,9	23,7	13,0	21,4
1998. I.	április	21,3	49,5	5,2	20,3	8,0	0,3			7,0	22,4	11,5	17,5
1998. II.	július	22,5	58,9	5,1	16,1	4,0	1,4			6,5	22,3	11,5	20,3
1998. III.	október	18,0	57,4	8,9	19,5	3,6	1,9			5,3	22,8	10,6	25,1
1998. IV.	1999. január	24,0	58,4	7,0	19,8	3,3	1,2			6,4	21,6	9,7	22,5
1999. I.	április	15,7	70,6	4,9	13,0	4,5	0,7			3,8	23,8	10,5	25,5
1999. II.	július	13,2	71,4	5,0	11,0	3,8	0,6			3,5	23,3	11,0	31,1
1999. III.	október	16,0	65,7	6,3	14,8	5,2	1,8			5,5	23,6	7,4	24,0
1999. IV.	2000. január	18,0	60,6	4,4	18,6	3,5	2,0			4,7	24,6	9,8	25,2

F1. táblázat folytatása

Negyedév	Felmérés ideje	Anyag- és alkatrészihiány											
		Nincs akadály	Kereslethiány	Munkaerőhiány	Szakképzett munkaerő hiánya	hazai eredetű	importált	rubelrületről importált	dollárterületről importált	Kapacitáshiány	Finanszírozási nehézségek	Nem világos gazdasági rendeletek	Gazdasági környezet bizonytalansága
2000. I.	április	18,4	63,1	6,1	15,2	3,7	2,0			5,3	22,1	8,6	26,6
2000. II.	július	16,9	55,1	7,4	18,9	6,8	3,4			10,1	25,0	12,2	21,6
2000. III.	október	14,8	49,6	9,4	22,2	8,6	3,0			10,2	25,2	10,9	22,6
2000. IV.	2001. január	23,0	53,6	7,9	23,0	7,1	4,4			8,7	23,0	13,9	23,4
2001. I.	április	17,0	55,8	6,2	19,0	3,5	1,9			8,1	29,8	11,6	32,2
2001. II.	július	12,1	61,7	6,6	19,1	3,9	2,3			5,5	26,6	13,7	31,6
2001. III.	október	15,7	64,3	5,5	18,4	6,3	1,2			4,3	24,7	8,2	33,3
2001. IV.	2002. január	14,8	67,0	3,5	15,7	2,6	1,7			2,2	23,0	10,4	30,4
2002. I.	április	16,1	64,8	3,0	16,6	4,0	1,5			2,5	21,1	8,0	26,1
2002. II.	július	14,3	67,9	6,3	16,0	3,8	2,5			5,1	23,6	3,4	27,0
2002. III.	október	16,3	66,1	4,0	20,3	4,0	2,6			5,7	18,5	7,9	25,0
2002. IV.	2003. január	12,2	68,3	3,6	14,5	3,6	1,8			3,6	14,5	9,0	29,9
2003. I.	április	12,4	70,3	3,2	15,1	4,3	2,2			2,2	21,6	4,9	30,3
2003. II.	július	8,7	66,9	4,9	12,5	4,2	1,0			7,0	24,0	11,5	37,6
2003. III.	október	11,7	59,9	7,8	20,8	7,2	3,3			6,8	25,4	17,9	38,1
2003. IV.	2004. január	9,3	64,0	5,4	17,8	5,0	3,9			4,7	23,6	15,9	43,8
2004. I.	április	16,0	58,0	6,1	16,7	7,9	3,9			5,3	26,8	13,6	37,7
2004. II.	július	14,0	54,0	7,1	19,9	11,2	6,2			8,3	25,7	11,6	34,4
2004. III.	október	13,0	59,8	7,0	24,0	9,2	4,4			6,3	28,4	9,2	33,9
2004. IV.	2005. január	9,1	59,6	7,7	19,7	7,2	4,3			5,3	26,4	15,4	34,6
2005. I.	április	8,8	65,4	3,2	19,3	4,6	1,8			7,8	27,2	12,9	36,4
2005. II.	július	8,5	69,7	3,8	23,7	6,6	2,4			5,7	25,6	18,0	37,0
2005. III.	október	10,9	61,7	7,1	22,4	6,6	3,3			8,2	29,0	16,4	37,2
2005. IV.	2006. január	10,3	60,9	3,3	26,6	4,3	3,8			7,6	28,3	14,7	33,7
2006. I.	április	12,6	56,5	6,8	26,2	4,7	4,2			8,9	24,1	12,0	34,0
2006. II.	július	11,7	53,2	8,3	30,2	4,9	5,9			8,3	19,0	21,5	46,3
2006. III.	október	10,4	52,0	10,4	30,2	9,4	6,9			8,4	23,8	21,3	48,5
2006. IV.	2007. január	9,6	47,8	10,1	30,3	8,4	5,1			9,0	25,3	19,7	44,9
2007. I.	április	13,9	50,3	11,9	29,1	6,0	6,0			11,3	21,9	15,9	36,4
2007. II.	július	7,3	47,6	9,8	32,7	7,8	3,9			8,3	32,7	26,3	53,2
2007. III.	október	6,0	56,0	7,5	41,8	5,2	2,2			9,7	29,9	26,1	57,9
2007. IV.	2008. január	8,5	56,8	9,0	36,2	8,5	2,5			7,5	28,1	30,2	48,2

F1. táblázat folytatása

Negyedév	Felmérés ideje	Anyag- és alkatrészhiány										
		Nincs akadály	Kereslethiány	Munkaerőhiány	Szakképzett munkaerő hiánya	hazai eredetű importált	rubelterületről importált	dollárterületről importált	Kapacitáshiány	Finanszírozási nehézségek	Nem világos gazdasági rendelekek	Gazdasági környezet bizonytalansága
2008. I.	április	5,3	50,6	8,4	41,6	7,4	4,7		4,7	31,1	27,9	55,3
2008. II.	július	10,3	49,7	10,8	38,5	5,1	4,6		9,2	27,7	27,2	54,4
2008. III.	október	3,7	69,4	4,5	20,8	4,2	1,5		3,8	40,0	29,4	66,4
2008. IV.	2009. január	4,5	75,0	2,3	14,0	4,2	1,9		1,1	40,5	35,6	65,9
2009. I.	április	3,9	78,6	0,9	12,7	4,3	2,2		2,2	39,7		62,4
2009. II.	július	4,7	76,3	1,4	13,0	4,7	1,4		1,9	39,1	30,7	58,6
2009. III.	október	4,5	76,8	2,3	11,4	2,3	0,8		3,8	36,4	28,0	64,4
2009. IV.	2010. január	8,0	79,1	1,0	13,9	2,0	0,9		2,5	37,3	30,4	58,9
2010. I.	április	5,4	78,4	2,7	9,9	3,3	1,6		2,7	39,6	26,1	52,3

Forrás. A Konjunktúra és Piackutató Intézet közvetlen közlése. A táblázatot grafikus formában az 5. ábra közli.

III. TANULMÁNY

Liberté, Égalité, Fraternité

*Gondolatok a szocialista rendszer
összeomlását követő változásokról*

1.

Bevezetés*

A francia forradalom célja a zsarnokság megdöntése volt. Most egy nem kevésbé fontos történelmi esemény huszadik évfordulóját ünnepeljük: a kommunista diktatúra zsarnokságának bukását. Bukarestben gyűltünk össze, az egyetlen olyan országban, ahol ez a drámai változás erőszakkal és vérontással járt. Ez azonban a szabályt erősítő kivétel: a térség többi országában békésen történt ez az alapvető változás. Húsz évvel ezelőtt bársonyos forradalom zajlott le. De még ha vér nélkül ment is végbe, forradalom volt, és ezért jogos a kérdés: mi valósult meg a *Liberté, Égalité, Fraternité* forradalmi jelszavakból?

A francia forradalom hármasszó jelszava természetesen nem tartalmazza az összes alapvető értéket. Feltűnően hiányzik két, szorosan összekapcsolódó érték: a növekedés és az anyagi jólét. A poszt-szocialista átalakulás más kutatói már sok tanulmányban vizsgálták ennek a két alapvető jelentőségű célnak a teljesülését. (Lásd például EBRD, 2008, 2009.) Ezért is merem megkockáztatni, hogy a címben szereplő fontos értékekre összpontosítsam a figyelmemet.

Ezeket is számos értékes elemzés vizsgálta részletesen. A terjedelem korlátai nem engedik meg, hogy részletekbe bocsátkozzam; előadásom célja inkább egy átfogó keret felvázolása a konferencia vitáihoz.

* Az Erste Alapítvány és a Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche 2009 júniusában Bukarestben nemzetközi konferenciát rendezett a következő címmel: A társadalmi változások jövője. Víziók és távlatok az átmenet húsz éve után. A jelen cikk a konferencia angol nyelvű bevezető előadásának magyar szövege. Hálás vagyok Czeglédi Pálnak, Dániel Zsuzsának, Hürkecz Juditnak, Kapás Juditnak, Zdenek Kudrának, Muraközy Baláznak és Róna Dánielnek értékes tanácsaikért, valamint az anyaggyűjtéshez és a tanulmány megszerkesztéséhez nyújtott segítségért. Köszönetemet fejezem ki az Erste Alapítványnak, a Collegium Budapestnek és a Közép-európai Egyetemenek a tanulmány alapjául szolgáló kutatásaim támogatásáért.

2.

Liberté

A szabadság különböző jogokból álló halmaz. Osszuk három részre ezt a nagy halmazt, és vizsgáljuk meg a részhalmazokat egyenként!

Politikai és emberi jogok

A szocialista rendszer állampolgárait alapvető emberi jogoktól fosztották meg. A rendszerváltás biztosította számunkra az összes alapvető politikai jogot:

- a szólásszabadságot,
- a nyílt vagy rejtett cenzúrától mentes szabad sajtót,
- a gyülekezési és egyesülési jogot,
- az utazás szabadságát,
- a kormányzat kritizálásához és a politikai tiltakozáshoz való jogot,
- a pártállam megszűnését és a versengő pártok és ideológiák közötti választás jogát.

Ez a *demokrácia* hatalmas új hullámához vezetett térségünkben. Itt a demokrácia egy egyszerű, széleskörűen elfogadott értelmezését alkalmazom, és nem megyek bele abba, hogy milyen definíciós kérdéseket vet fel ez a fogalom. Eszerint annak, hogy egy országot demokráciának minősítsünk, *minimális feltétele* a következő: hatalomváltásra nem politikai gyilkosság, katonai puccs, az uralkodó udvarában szőtt összeesküvés vagy fegyveres felkelés keretében kerül sor. Demokráciában a hatalmon lévőköt pontosan szabályozott módon, békés, civilizált, többpárti választásokon lehet leváltani.

Az 1. táblázat az Európai Unió első tíz közép-kelet-európai tagját mutatja. Ezeknek az országoknak a demokratikus voltát bizonyítja az a tény, hogy mindegyikben többször is sor került olyan szabad választásra, amely során leváltották a kormányzó erőket. Eddig még nem jutott hatalomra egyik országban sem olyan politikai rezsim, amelynek sikerült volna magát tartósan „becementezni”, azaz igen hosszú időre kiküszöbölni az ellenzéki erők, a rivális pártok győzelmi esélyeit.*

* Kötetem változatlan formában közli a 2009 júniusában készült tanulmányt; nem módosítottam a szöveget eredeti megfogalmazásához képest. Kész vagyok szembenézni azzal a sokszor nem könnyű kérdéssel: megállja-e az idő, a nagyobb távlatból való visszatekintés próbáját az, amit egykor leírt? →

Sokak – és különösen a fiatalabb generációk tagjai – számára a politikai jogok a normális élet magától értetődő elemei. Ezek azonban egyáltalán nem magától értetődők! Gondoljunk csak Kínára, ahol teljes sebességgel álltak át jól működő piacgazdaságra, de ezzel párhuzamosan nem került sor a politikai szféra átalakulására! A politikai zsarnokság kelet-európai összeomlásának huszadik évfordulója egybeesik a demokrácia melletti Tiananmen téri tüntetések véres elfojtásának huszadik évfordulójával. Még az idén sem gyűlhetek össze ezen a téren a kínai emberek az évfordulós megemlékezésre. Kína brutális rendőrállam maradt. Mi, kelet-európaiak, hálásak lehetünk azért, hogy – nagy ajándékként – egyszerre jutottunk hozzá a gazdasági és a politikai szabadsághoz. Egyedülálló a demokrácia és a kapitalizmus történetében e két nagy változás együttes megvalósulása, mégpedig történelmi léptékkal mérve igen rövid idő alatt.

1. táblázat

A kormányzat leváltása az Európai Unió tíz közép-kelet-európai országában, 1989–2008

Ország	Választások 1989–2008	A kormányzat leváltása	Az átalakulás éve
Bulgária	6	5	1991, 1994, 1997, 2001, 2005
Cseh Köztársaság	6	4	1990, 1992, 1998, 2006
Észtország	6	5	1990, 1995, 1999, 2003, 2007
Lengyelország	7	6	1991, 1993, 1997, 2001, 2005, 2007
Lettország	6	4	1990, 1995, 1998, 2002
Litvánia	6	6	1990, 1993, 1996, 2000, 2004, 2008
Magyarország	5	4	1990, 1994, 1998, 2002
Románia	6	5	1990, 1996, 2000, 2004, 2008
Szlovák Köztársaság	6	5	1990, 1992, 1994, 1998, 2006
Szlovénia	6	4	1990, 1992, 2004, 2008

Megjegyzés. A „kormányzat leváltása” akkor következik be, ha 1. a választást követően jelentősen kicserélődik a kormányzó koalíció, beleértve 2. a kormány vezetésében történő változásokat, és 3. a stratégiai prioritások változását.

Forrás. A táblázatot Zdenek Kudrna (CEU) készítette az Economist Intelligence Unit Country Reports (1990–2008) alapján.

A lábjegyzet folytatása.

A Liberté, Egalité, Fraternité tanulmány minden szavát vállalom ma is. Ám a fenti sorokhoz és az 1. táblázathoz, amely 2008-ig tekintette át a kelet-európai régió választásait, hozzá kell tennem egy kiegészítő megjegyzést.

Nem biztos, hogy a tanulmány állítása, amely szerint egyik kelet-európai ország győztes politikai ereje és kormánya sem „cementezte be magát” tartósan, érvényes marad a jövőre nézve is. A tanulmány nem speciálisan Magyarországgal, hanem a régió egészével foglalkozik. Most azonban a magyar fejleményekre hívom fel az olvasó figyelmét. A táblázatban látható adatsort folytatva, a 2010. évi választásokon békésen, minden formális szabályt betartva leváltották a korábbi kormányt, és ezzel ismét teljesült a demokrácia érvényesülésének minimumkritériuma. Azóta azonban aggasztó jelenségek tapasztalhatók ebben a tekintetben; számos változtatás történt a jelenleg kormányon lévő politikai erők hatalmának „becementezésére”.

A kérdés tudományos igényű tanulmányozásának ideje még nem érkezett el; ez a kulcsfontosságú téma további alapos és tárgyilagos kutatásokat igényel. (A szerző megjegyzése, amelyet a kötet korrektúrájakor, 2011 májusában fűzött a korábbi szöveghez.)

A szabad vállalkozáshoz, szabad piacra lépéshez és a tulajdonhoz való jog

Ezekhez sok intézményi változásra, többek között számos új törvény elfogadására és az ezeket kikényszeríteni képes független bíróságok létrehozatalára volt szükség.

Többféle becslés létezik a gazdasági szabadság területén történt változások mértékéről. Itt csak az Index of Economic Freedom (a gazdasági szabadság indexe) elnevezésű jól ismert mutatót közlöm a 2. táblázatban a térségben történt hatalmas változások érzékeltetésére.

2. táblázat

A gazdasági szabadság mutatója a világban
(Economic Freedom of the World, EFW Index) a posztszocialista országokban

Ország	1990	1995	2006
Albánia	4,12	4,49	6,99
Bulgária	4,08	4,48	6,54
Cseh Köztársaság	5,81	6,84	
Észtország		5,55	7,82
Lengyelország	4,00	5,3	6,77
Lettország		4,91	7,20
Litvánia	4,89	7,23	
Magyarország	5,35	6,36	7,41
Románia	4,73	3,98	6,58
Szlovák Köztársaság		5,54	7,52
Szlovénia		4,96	6,40
Ukrajna		3,9	5,51
Világ átlag	5,68	5,99	6,58

Megjegyzés. Az FWM Indexet a Fraser Institute (Egyesült Államok) számítja ki. Összesen 42 indikátorral mérik a gazdasági szabadságot öt szférában: a kormányzati kiadások, a jogi struktúra és a tulajdonjogok, a pénzhez való hozzáférés, a nemzetközi kereskedelem szabadsága és a hitel, a munka és az üzleti tevékenység szabályozása területén. Ebből a 42 indikátorból képeznek összefoglaló indexet, amelynek elméletileg legmagasabb értéke 10, legalacsonyabb értéke pedig 0. A módszeren leírását lásd Gwartney–Lawson (2008). 2006-ban az EFW-index legmagasabb értékét, 8,94-et Hongkong érte el, a legalacsonyabbat, 2,67-et pedig Zimbabwe.

Forrás. A táblázatot Kapás Judit és Czeglédi Pál, a Debreceni Egyetem Közgazdasági Karának tanárai állították össze. Az eredeti forrás Gwartney–Lawson (2008).

Számos kutatás bizonyította, hogy ha a köztulajdon dominanciáját felváltja a magántulajdoné, a szabad belépés és a verseny, akkor gyorsul a növekedés, nő az innováció és a technológia fejlődés üteme, valamint javul a hatékonyság. A gaz-

dasági szabadság *instrumentális* értéke tehát jelentős, mert segíti az olyan alapvető értékek megvalósulását, mint amilyen az állampolgárok anyagi jóléte. Ebben a tanulmányban azonban a szabad vállalkozáshoz való jog *önmagában vett* értékére helyezem a hangsúlyt. Saját döntésre – és nem utasítások vagy bürokratikus engedélyek alapján – vállalkozást indítani, piacra lépni, a konkurenciával versenyezni és újításokkal kísérletezni olyan *emberi jog*, amely – gazdasági következményeitől függetlenül – önmagában is jó és kívánatos. Azért hangsúlyozom ezt az *etikai* vonatkozást, mert nem kap elég figyelmet a gazdasági változások egyoldalú technokratikus megközelítésében.

Különböző áruk és szolgáltatások közötti választás szabadsága

A szocialista rendszer hiánygazdaságot hozott létre. Ebből a szempontból – a Szovjetunió és Lengyelország mellett – a konferenciának otthont adó Romániában volt a legrosszabb a helyzet egészen a rendszer összeomlásáig. Előzetes figyelmeztetés nélküli áramkimaradások okoztak jelentős károkat a vállalatoknak és a háztartásoknak. Hosszú sorok és üres polcok fogadták az embereket, mert súlyos és visszatérő hiány volt alapvető élelmiszerekből és más fogyasztási javakból.¹ Évekig kellett várni arra, hogy valaki autót vagy lakást vásárolhasson.

A szabadság eddig említett dimenzióhoz hasonlóan a hiánygazdaság megszűnését és a vevők piacának megjelenését sem egyszerűen gazdasági változásnak tekintem. Ennek a változásnak is vannak *etikai* következményei, hiszen növelte az *egyéni szabadságot*. A krónikus hiánygazdaság megfoszt minket egy alapvető emberi jogtól: attól, hogy szabadon választhassuk ki, mit vásárolunk meg. Mindenkinek joga van eldönteni, hogy mire költi a jövedelmét. Krónikus hiány esetén a rendelkezésre álló áruk köre korlátozta ezt a szabadságot. A vevők helyettesítésre kényyszerültek: nem vehették meg, amit szerettek volna, csak azt, ami éppen volt. Ez megalázó helyzetbe hozta őket. Kénytelenek voltak alázatosan és szolgálatkészen viselkedni, vagy esetleg megpróbálták megvesztegetni az eladót. Mindez nagyon hamar megszűnt.

Gyakran halljuk a következő véleményt. Mindegy, hogy a tényleges korlát a keresleti vagy a kínálati oldalon érvényesül: a jövedelem vagy a rendelkezésre álló javak korlátos volta hasonló módon szűkíti a cselekvési lehetőségeket. Nem értek egyet ezzel a nézettel, mert érdekemnek tartom a két korlát közötti különbséget. A fogyasztói választás szabadsága nem a gazdagok luxusa. A tehetősebb emberek mindig megtalálják a módot az adminisztratív elosztás kikerülésére, és be tudják szerezni az árukat a feketepiacon vagy keményvaluta segítségével. A szegényebb embereknek – relatív értelemben – nagyobb kárt okozott a hiány-

¹A fiatalok, akiknek szerencséjükre már nincsenek saját tapasztalataik, a hiánygazdaságot nem csak szakkönyvekből ismerhetik meg. Olvassák el Dragomán György regényét, *A fehér királyt* (2005), és akkor talán megsejtene valamit abból, amit egy kamasz számára a sorban állás, a csak kiváltságos alkalmakkor előkerülő banán, a villanyáram kiszámíthatatlan kikapcsolása jelentett Ceausescu Romániájában.

gazdaság, mert nem tudták szerény jövedelmüket és még szerényebb megtakarításukat úgy elkölteni, ahogy szerették volna.

Összefoglalva az eddigieket, jelentős eredményeket élvezhetünk a szabadság terén. Szomorú megfigyelés, de mégis társadalom-lélektani tény, hogy az emberek nagy része nem tulajdonít nagy értéket a szabadságnak; a többi alapértéket sokan fontosabbnak tartják. Számos felmérés hasonlítja össze, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítanak az emberek az egyes alapértékeknek. Ezek közül most csupán a jól ismert *World Value Survey* eredményeiből mutatok be néhányat a 3. táblázatban.

3. táblázat

Értékek – szabadság *versus* rend

Ország	Szabadságpártiak (a válaszadók százalékában)	Rendpártiak (a válaszadók százalékában)
Lengyelország	19,8	66,3
Cseh Köztársaság	21,4	72,4
Szlovákia	21,9	74,6
Bulgária	26,3	64,0
Magyarország	27,2	63,4
Kelet-Németország	27,5	68,3
Románia	31,6	61,2
Nyugat-Németország	45,7	45,8
Svédország	48,1	42,5
Egyesült Államok	48,9	46,2
Spanyolország	50,5	42,9
Világ (átlag)	40,9	54,0

Megjegyzés. A kutatás dátuma: 1997–1998. – A következő kérdést tették fel a válaszadóknak: „Ha választani kellene, mit tart a kormány legfontosabb feladatának: 1. fenntartsa a társadalomban a rendet; 2. tartsa tiszteletben az egyének szabadságát?”

Forrás. World Values Survey (1995) 4. táblázat.

A 3. táblázatban jól látható, hogy a poszt-szocialista térségben kevesebben sorolják a szabadságot a legfontosabb értékek kategóriájába, mint az olyan országokban, amelyekben 1989 előtt is kapitalista rendszer uralkodott.

Ez rávilágít az oktatási rendszer lényeges szerepére abban, hogy a fiatalok jobban megértsék a szabadság fontosságát. Már az általános iskolában vagy akár az óvodában figyelmet kellene erre fordítani. A középiskola és a felsőoktatás minden szintjén fontos lenne ennek az alapvető értéknek a tudatosítása. Végül a nyomtatott és az elektronikus sajtó, valamint az internet is jelentős szerepet játszhat a szabadság fontosságának hangsúlyozásában. Minden olyan ember

felelősséggel tartozik ezért, aki befolyást gyakorol az emberek gondolkodására: tanárok, professzorok, politikusok és újságírók.

Egyszerre szembesülünk a demokrácia sikerét bizonyító és rémisztő folyamatokkal. A pártok közötti verseny olyan visszataszító mellékhatásokkal jár, mint a korrupció, a felelőtlenség és a demagógia elterjedése. A választók között megjelent a csalódottság a politikai küzdelmekkel, pártok közötti versennyel kísért parlamenti demokráciában. Bizonyos társadalmi csoportok erős vezért, jobb közbiztonságot és szigorú rendőrséget szeretnének. Nyugtalanító és elkésztő, hogy szemérmetlenül fajgyűlölő, antiszemita, cigánygyűlölő és kapitalizmusellenes retorikával szavazatokat szerző szélsőjobboldali erők számottevő támogatottságra tettek szert. A szélsőjobboldal a posztoszocialista országokban a szólás- szabadság és a gyülekezési szabadság jogával él – él vissza – az emberi jogok és szabadság alapjainak megtámadása céljából. Sajnálatos módon a jelenlegi válság sok szenvedést okozott, amely rokonszenvező közeget teremthet ezeknek a támadásoknak, és akár a zsarnokság felé vezető utat is kikövezheti. Nem csupán egyik vagy másik posztoszocialista országnak, hanem egész Európának vigyáznia kell. Ne feledjük Weimart!

Égalité

A szovjet típusú szocializmus a valóságban nem biztosította az egyenlőséget. Az elvek szintjén mindenki a munkája alapján részesült a javakból. Ezt a meritokratikus kiindulópontot azonban úgy fordították le a létező szocializmus gyakorlatában, hogy a párt ítélt meg az egyéni érdemeket. Ez alapján a szocialista munka hőisének sokkal több jövedelem jutott, mint egy átlagos munkásnak, és többet kapott a kerületi párttitkár, mint egy egyetemi tanár. A nómenklatúra tagjai anyagi előnyöket élveztek. Nem a fizetésük volt különösebben magas, hanem jobb lakáskörülmények, hiánycikkekhez való hozzáférés, jobban felszerelt kórházak és üdülési beutalók formájában jutalmazták meg őket érdemeikért.

Igen, volt valamekkora egyenlőtlenség, de ha végignézzünk a lakosság jövedelem- és vagyoneeloszlásán, akkor az derül ki, hogy leginkább egyfajta szürke egyenlősítés, az egyenlőtlenségek drasztikus leszorítása jellemezte a társadalmat. Fizetés szempontjából nem volt túl nagy különbség egy nagyvállalat igazgatója és egy egyszerű dolgozó között. A hatékony és a pazarló, az újító és a maradi ipari vagy mezőgazdasági vezető hasonló jövedelemhez jutott. Az átlagtól való kis eltérések pedig sokkal inkább a párt iránti lojalitás mértékétől függttek, mint a teljesítménytől, a tudástól, a szorgalomtól vagy az újító hajlamtól.

A rendszerváltás után nagyon rövid idő alatt alapvetően változott meg a jövedelemeloszlás képe. Nézzünk először néhány számot a *4. táblázatban!*

Nagy különbségek vannak az egyes országok között – ennek okait most nem tárgyalom. Ha a posztszocialista országokat egy hosszabb listára helyezük, amelyben szerepelnek olyan országok is, amelyek nem voltak szocialisták, és az egyenlőtlenségi mutató alapján rangsoroljuk őket, akkor azt látjuk, hogy az egyes posztszocialista országok helyezése nagyon eltérő. Kétségtelen tehát, hogy a rendszerváltás ténye mellett más tényezők is fontos szerepet játszanak az egyenlőség alakulásában.

Az országok közti összehasonlítás helyett most vizsgáljuk meg az időbeli változásokat, és hasonlítsuk össze a rendszerváltás előtti helyzetet a nagyjából 15 évvel későbbivel! Minden sorban jelentősen, sőt néhol drámai mértékben eltérő értékeket láthatunk. Ez mutatja a rendszerváltás mély társadalmi hatását.

Számos hatás vezetett az egyenlőtlenség növekedéséhez. (Lásd Kolosi-Tóth, 2008, Milanovic, 1999, Milanovic-Ersado, 2009, Mitra-Yemtsov, 2006.)

4. táblázat

A fogyasztás egyenlőtlensége
(az egy főre jutó fogyasztás Gini-indexe)

Ország	1987–1990	2003
Bulgária	0,245	0,351
Cseh Köztársaság	0,197	0,234
Észtország	0,240	0,402
Lengyelország	0,255	0,356
Lettország	0,240	0,379
Litvánia	0,248	0,318
Magyarország	0,214	0,268
Románia	0,232	0,352
Szlovák Köztársaság	0,816	0,299
Szlovénia	0,220	0,220

Forrás. Mitra–Yemtsov (2006).

A rendszerváltás során előnybe kerültek a nyertesek: sikeres vállalkozók, nagyszerű üzleti érzékkel rendelkező emberek, olyan újítók, akik új termékeket és eljárásokat vezettek be vagy új piacokat nyitottak meg, és olyan vezetők, akik segítették a vállalatok rugalmas alkalmazkodását az új gazdasági környezethez, a belföldi és a külföldi piacok változásaihoz. Közülük sokan támaszkodni tudtak a nyelvtudásukra és a modern információs technológiák ismeretére. Mindezeket a készségeket és erőfeszítéseket busásan megjutalmazta a piacgazdaság. Éppen ez a piac egyik nagy erénye: a kiemelkedő teljesítményt kiemelkedően jutalmazza. Ez az innováció, a verseny és a hatékonyság egyik elengedhetetlen feltétele.

Az anyagi sikernek persze – a valódi érdemek mellett – más forrásai is voltak. Voltak olyanok, akik rendkívül ügyesek voltak a privatizáció során, és nagyon olcsón vagy ingyen szerezték meg a korábban állami tulajdonban lévő eszközöket, gyakran nem járva túl messze a lopástól. Voltak olyanok, akik sikeresen használták fel a korábban – akár országon belül, akár más szocialista országokban – kiépített kapcsolataikat. Mások nem riadtak vissza a bürokraták vagy a politikusok megvesztegetésétől sem. A privatizáció hasznos és fényes, valamint káros és sötét oldala nem választható el élesen egymástól. Az összes tiszta és piszkos elem – a fehér és a fekete – szürke, ragadós masszává áll össze. Világos azonban, hogy a jövedelemeloszlás felső végén nagyon magas jövedelmek jelentek meg, amelyek többszörösei a legmagasabb szocialista jövedelmeknek.

Az eloszlás alsó részén is súlyos változásokra került sor, amit több tényező okozott együttesen.

– A legfontosabb változásra a munkapiacon került sor. Az érett szocialista rendszerben nem egyszerűen teljes foglalkoztatás volt, hanem krónikus munkaerőhiány. A munkanélküliség szörnyű traumaként jelentkezett abban a társadalomban, amely nem volt hozzászokva ehhez az embert próbáló jelen-

séghez. A nők egy része önként visszavonult a munkapiacról, és a feleség és anya társadalmi szerepét töltötte be a saját háztartásában dolgozva. De az önként visszavonulók kis csoportjától eltekintve, az állások megszűnése a foglalkoztatottsági ráta drasztikus csökkenéséhez vezetett, és létrejött a bejelentett munkanélküliek jelentős csoportja.

- Sok ember bizonyos szempontból „leértékelődött”: elvesztették korábbi magasabb beosztásukat, és rosszabbul fizetett állással kellett beérniük.
- A nyugdíjak reálértéke – elsősorban az inflációs időszakoknak köszönhetően – jelentősen csökkent, és idős emberek milliói süllyedtek a súlyos szegénységbe.

Különbféle formákban jelentkezik a diszkrimináció is. Miközben elvileg a demokratikus országok minden lakóját ugyanolyan jogok illetik meg, jelen van a romákkal szembeni diszkrimináció. Nagy számban élnek romák Magyarországon, Romániában, Szlovákiában és más poszt-socialista országokban is. Közöttük sokkal magasabb a munkanélküliek aránya, mint a társadalom egészében.

A poszt-socialista átalakulás hatását a jövedelemeloszlásra sok kutató vizsgálta, és gazdag empirikus irodalom áll a rendelkezésünkre. Nincs olyan munka ebben a témakörben, amely megcáfolná az általános állítást: jelentősen nőtt az egyenlőtlenség. A gazdagok és szegények közötti különbség növekedését részben az átmenet folyamata okozta, a gyors és radikális változások, a különféle irányú társadalmi mozgások, amelyek talán csak *ideiglenesen* működnek. Az okok között azonban olyanok is vannak, amelyek a kapitalista rendszer *állandó* jellemzői. A kapitalizmus elidegeníthetetlen tulajdonsága, hogy sokkal magasabb jövedelemegyenlőtlenséget hoz létre a szocializmusnál.

Ám az, hogy a magasabb egyenlőtlenség a kapitalizmus rendszerspecifikus tulajdonsága, nem jelenti azt, hogy egyetlen lehetőségünk a tehetetlen szemlélődés lenne. Az egyenlőtlenséget nem lehet megszüntetni a rendszer megváltoztatása nélkül, de bizonyos mértékben befolyásolhatjuk. A kormányzat tevékenysége képes az egyenlőtlenség csökkentésére. A választók jelentős része világszerte azt várja, hogy a gazdaságpolitika újraelosztó jellegű legyen. Az 5. táblázat megmutatja, hogy az egyenlőtlenséget csökkentő gazdaságpolitika támogatottsága a poszt-socialista országok nagy részében erősebb, mint a legtöbb olyan országokban, ahol nem volt szocializmus. A kelet-európai *átlag* inkább hajlik az egyenlősítő gazdaságpolitika felé, mint a világátlag. (Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy van olyan európai ország, például Spanyolország, Ciprus, Franciaország és Finnország, amely megelőz néhány olyan poszt-socialista országot, amelyben a közvélemény kevésbé hajlik egyenlősítésre.)

A „Fizessenek a gazdagok!” – visszatérő jelszó. Ez nem csupán a helyes költségvetés józan követelménye: az adókat azoktól kell beszedni, akiket hatékonyan lehet adóztatni. Ez a jelszó inkább érzelmekre épül: sokan igazságtalannak érzik, hogy a gazdagok gazdagok. Mitől múlik el ez a rossz érzés? Természetesen jövedelmük és vagyonuk minél nagyobb részétől kell megfosztanunk őket! Nem meglepő, hogy ez a jelszó a populista politikai retorika egyik központi elemévé vált. Nem szeretnék csatlakozni azokhoz, akik ezt skandálják. Sok más emberhez hasonlóan nekem sem jelentenek örömet a Robin Hood által inspirált intézkedések.

5. táblázat

Közvélemény a kormányzatnak a jövedelemegyenlőtlenség enyhítése érdekében kifejtett tevékenységéről

Ország	Válaszok átlagértéke
Ausztria	2,15
Belgium	2,25
Bulgária	1,55
Ciprus	1,91
Dánia	2,92
Egyesült Királyság	2,54
Észtország	2,04
Finnország	2,07
Franciaország	1,91
Hollandia	2,52
Írország	2,28
Lengyelország	2,00
Magyarország	1,66
Németország	2,37
Norvégia	2,43
Oroszország	1,88
Portugália	1,78
Spanyolország	1,89
Svájc	2,29
Svédország	2,27
Szlovák Köztársaság	2,07
Szlovénia	1,95
Ukrajna	1,71
Közép-Kelet-Európa (súlyozott átlag)	1,85
Világ (súlyozott átlag)	2,12

Megjegyzés. A kutatás éve: 2006.

A következő kérdést tették fel a válaszadóknak: „Kérem, jelölje, mennyire ért egyet a következő állítással: A kormánynak lépéseket kellene tennie annak érdekében, hogy csökkentse a jövedelmi különbségeket:

- 1 – határozottan egyetért,
- 2 – egyetért,
- 3 – nem tudja elutasítani, de nem is ért egyet,
- 4 – nem ért egyet,
- 5 – határozottan nem ért egyet.”

Forrás. European Social Survey (2006/2007), 3. kör. Terjesztő: Norwegian Social Science Data Services (NSD).

Az egyenlőtlenségek csökkentésének legfontosabb eszköze az egyenlőbb esélyek megteremtése. Ebben is kulcsszerepet játszik az oktatás. Közismert, de mégis a legfontosabb igazság, hogy az egyenlőtlenség a tanulás lehetőségének egyenlőtlenségéből származik. Fontos és nagyon meggyőző tanulmányok jelentek meg erről. A szegényebb vagy akár írástudatlan családokban született gyermekek rosszabb induló feltételei hatalmas hátrányt jelentenek a magasabb végzettségű szülők gyermekeivel szemben. Az esélyeik tovább csökkennek azért is, mert kisebb eséllyel jutnak be a jobb iskolákba vagy az egyetemre. Nem elég egyenlő jogokról beszélni: aktívan kell támogatni a hátrányos helyzetű gyerekek tanulmányait.

A hagyományos oktatási rendszerben jelen lévő hatalmas különbségek mellett nem szabad elfelejtenünk a tágabb értelemben vett tudás egyenlőtlenségeit sem. Információs társadalmunkban a számítógép-használattal, az internettel és a modern információtechnológia más eszközeivel kapcsolatos tudás alapvető fontosságú a magasabb jövedelemmel járó munkákban. Ezek a tényezők sokkal erősebb hatással lehetnek a jövedelemeloszlásra, mint például az adókulcsok progresszivitása.

Hozzájárulna az egyenlőtlenségek miatti rossz közérzet javításához, ha kézzelfogható eredmények születnének a korrupció elleni harcban.² Megerősödne az a tudat, hogy szoros a kapcsolat a valóságos teljesítmény és a magas jövedelem között, és inkább kivételnek számítana az, hogy valaki tisztességtelen úton jut a magas keresethez és a nagy vagyonhoz.

² Sokan kiábrándultan, az intézményekbe vetett bizalmuk megrendülésével reagálnak az elharapódzott korrupcióra, adóelkerülésre és arra, hogy az állam eltúri a tömeges normaszegést (lásd Tóth, 2009). Többek között ez a közhangulat is hozzájárul ahhoz, hogy erősebbé és hangosabbá vált a növekvő egyenlőtlenség miatti felzúdulás.

Fraternité

Vagy használhatunk egy manapság elterjedt szinonimát: „szolidaritás”. Az az etikai követelmény, amely szerint szolidaritást kell mutatnunk honfitársaink iránt, az egyik legbonyolultabb probléma, amellyel bármely társadalomnak, és különösen a posztszocialista társadalmaknak szembe kell nézniük.

A szocialista rendszer *koraszülött jóléti államot* hagyott ránk. Ezt a kifejezést az átmenet elején fogalmaztam meg. A kollégák egy része egyetértett vele, mások viszont dühösen elutasították. Jó néhány írásommal szereztem ellenségeket, de egyik állításom sem növelte táborukat annyira, mint ez.

A szocialista állam törvénybe foglalta és a gyakorlatban is megvalósította a legkülönfélébb szolgáltatásokhoz és juttatásokhoz való állampolgári jogot.

- Mindenkinek ingyenes egészségügyi ellátás járt, de számos klinikán és kórházban nem volt megfelelő a szolgáltatások színvonala: a betegek gyógyulását hosszú sorok, túlszűfolt kórházi szobák, elavult eszközök, elfogadhatatlan higiénias viszonyok és a gyógyszerek hiánya akadályozta.
- Mindenkinek ingyenes oktatás járt, de az oktatás színvonala egyenetlen volt: a tanárok nem kaptak elégséges fizetést, túl voltak terhelve munkával. Nem feltétlenül azok választották a tanári pályát, akik arra a legalkalmasabbak lettek volna. Az iskolák túlszűfoltak voltak, és nem voltak megfelelően felszerelve bútorokkal, nem is szólva az információtechnológiai eszközökről.
- A tanácsi lakások támogatott bérleti díjait mindenki megengedhette magának, de a fiataloknak éveket kellett várniuk arra, hogy saját lakásba költöz-hessenek. Ráadásul a szocialista építőipar által előállított lakások minősége is sok esetben kritikán aluli volt.
- A vállalat vagy a helyi tanács minden erre igényt tartó család számára gondoskodott bölcsődéről vagy óvodáról, amely ingyenesen vagy alacsony, névleges áron állt rendelkezésre.
- Az állami szektorban (ideértve az állami tulajdonban lévő vállalatokat is) minden munkavállaló számára a nyugdíjkorhatár elérésétől kezdve állami nyugdíjat fizettek, amelyet a költségvetés vagy a költségvetési garanciával támogatott országos nyugdíjalap, vagy a vállalat finanszírozott.

Azt az állami szervezetet, amely mindezeket a juttatásokat (és a hasonlóképpen kezelt egyéb ingyenes vagy majdnem ingyenes juttatásokat) megvalósította, neveztem összefoglalóan koraszülött jóléti államnak. A „koraszülött” jelzőt azért

használtam, mert sok más kutatóval együtt arra a következtetésre jutottam: a szocialista gazdaságok fejlettségi szintje nem tette lehetővé a felsorolt juttatásokhoz kapcsolódó ígérek megtartását. A gyakorlatban az állam vagy képtelen volt az univerzális jogosultságra vonatkozó ígéreteinek eleget tenni, vagy ha erre kísérletet tett, akkor azt csak szegényes, alacsony minőségi szinten valósította meg. Az elvileg mindenkinek járó szolgáltatások és a valós juttatások közötti különbség, az állam ígéretei és a valóban rendelkezésre álló erőforrások közötti eltérés a szocializmus jellegzetes rendszerspecifikus tulajdonsága. És ez az örökség jelentette az egyik legkomolyabb problémát az átmenet gazdaságpolitikáját kialakító döntéshozók számára.³

Merre haladjunk tovább a koraszülött jóléti állam induló állapotából? Nem szeretnék most konkrét programot javasolni, bemutatva a program mellett és ellen szóló érveket. Ezt már más tanulmányokban megtettem. Ehelyett általános áttekintést kívánok adni, ismertetve a jóléti államhoz való viszonyulás négy lehetséges típusát, amelyek közül kettő „tisza”, kettő pedig „kevert”.

Kezdjük a két „tisza” megközelítéssel!

Az *első megközelítés* szerint meg kell szüntetni az *univerzális* juttatásokat. Fel kell váltani ezt a rászorulókat támogatásának elvével. Igen, fontosnak tartjuk a *Fraternité* eszméjét, mindannyian testvérek vagyunk, de a legtöbb testvérünknek nincs szüksége a segítségünkre, magukról is tudnak gondoskodni. Akkor segítünk rajtuk, ha azt látjuk, hogy nem tudják egyedül megoldani a problémáikat. Hadd szemléltessem ezt a megközelítést néhány példával!

- Az ingyenes egyetemi oktatáshoz való hozzáférés univerzális jogát el kell törölni. Be kell vezetni a tandíjat. Akik nem engedhetik meg maguknak a tandíjat, kapjanak diákhitelt, amit a későbbi magasabb jövedelmükből kell visszafizetniük. Emellett kaphatnak különleges ösztöndíjat azok (és csak azok), akik e nélkül nem tudnának olyan életmódot folytatni, mint az egyetemisták általában.
- Ha univerzális a gyermekek ingyenes óvodai ellátására való jog, akkor minden – akár gazdag, akár szegény – családnak a gyerekek száma alapján jogosultságot kell kapnia az államtól, amely köteles ingyenes óvodai férőhelyet biztosítani az összes gyereknek. A rászorulókat támogatásának elve szerint viszont csak azoknak a családoknak jár különleges segítség az államtól (és végső soron az adófizetőktől), akik nem engedhetik meg maguknak a gyermekgondozás költségeit, és nem tudnak fizetni az óvodai szolgáltatásokért.

Ezt az irányt tartja jónak a legtöbb közgazdász és piacpárti reformer. Az olyan valódi konzervatív politikusok is ezt fogadják el, akik a liberális eszmék hívei (a „liberális” kifejezést itt az európai és nem az amerikai értelemben használom).

³ Haggard–Kaufman (2008) átfogó és mélyreható leírást ad a jóléti államnak a poszt-szocialista régióban végbemenő reformjairól, összehasonlítva azokat a Latin-Amerikában és Kelet-Ázsiában végbemenő hasonló irányú változásokkal.

Ez az irány segítene abban, hogy a posztszocialista jóléti állam olyan méretűvé zsugorodjon, ami jobban megfelel a gazdasági fejlettség szintjének.

Pragmatikus érvek is szólnak az első megközelítés mellett: a költségvetés egyensúlyának előmozdítása, a beruházásokat ösztönző alacsonyabb adókulcsok, a foglalkoztatás növekedése és a vállalkozói szellem erősödése. Hallunk olyan érveket is, amelyek a *politikai filozófia* területéről származnak: az egyéni autonómia tisztelete, a választás szabadsága, az állam paternalista magatartásának elutasítása és végső soron az, hogy a politikusok ne avatkozzanak bele a magán-szférába és az egyéni döntésekbe.

A *második megközelítés* szerint fenn kell tartani a jogosultságok univerzalitását, és határozottan ellen kell állni minden olyan kísérletnek, amely a juttatások korlátozására irányul. Meg kell fontolni a jogosultságok körének bővítését is. Ennek a nézetnek a hívei hajlandók elfogadni, hogy a magas kiadásokat magasabb adókból fedezze a költségvetés.

Ezt az irányt vallja magáénak sok szociológus, de sok orvos, tanár, szociális munkás és olyan szakember is, akinek a munkája valamilyen módon a jóléti állam különböző részeihez kötődik. Politikai szempontból ezt az irányt felvállaltan és következetesen támogatja a „régiből”, vagyis azok a politikusok, akik még most is az ötvenes évek skandináv vagy német szociáldemokrácia ideológiájának hívei.

A *második megközelítés* szószólói is használnak *pragmatikus* indoklást. Hatalmas bürokráciát igényel annak vizsgálata, hogy ki számít rászorultnak. Az univerzális támogatások kiutalása sokkal egyszerűbb és kevesebb adminisztrációs költséggel jár. Érvelnek azzal is, hogy többnyire könnyebb széles parlamenti támogatást szerezni univerzális jogosultságokhoz, mint a célzott támogatásokhoz. És ebben az esetben is hallhatunk a *politikai filozófia* állításaiból levezetett érveket. Az univerzális jogosultságok mellett felhozott gondolatmenet az egyenlőség szélesebb értelmezéséből indul ki: minden egyént ugyanazok a jogok illetnek meg. Az állam kötelezettségei mindenkivel szemben ugyanazok.

A *második megközelítés* hívei kiemelik a szoros kapcsolatot két cél, és végső soron két forradalmi jelszó között: szorosan kapcsolódik egymáshoz az *Égalité* és a *Fraternité*, vagyis az egyenlőség és a testvériség. Nem elegendő azt vizsgálni, hogyan alakul a pénzbeli jövedelem egyenlőtlensége. A háztartások fogyasztásának jelentős része ugyanis természetben kapott juttatásokból áll. Az ingyenes egészségügyi ellátás, az ingyenes oktatás és a különböző kiadásokat csökkentő támogatások mind hozzájárulnak a háztartások fogyasztása közötti egyenlőtlenség csökkentéséhez. Minél szélesebb az univerzális jogosultságok köre, annál nagyobb a jóléti állam relatív nagysága – annál jobban érvényesül az egyenlőség. Minél erősebb a *Fraternité*, annál nagyobb az *Égalité*.

A *második megközelítés* hívei joggal hivatkoznak arra, hogy a posztszocialista országokban (közülük is elsősorban Ukrajnában, Belaruszban, Oroszországban és Romániában) a lakosság jelentős része igényli az államtól a paternalista maga-

tartást.⁴ Ezt tükrözik a 6. táblázatban ismertetett felmérés adatai. Azaz a paternalista retorika és gazdaságpolitika népszerű: hirdetőinek és megvalósítóinak szavazatokat hoz.⁵

6. táblázat

Értékek – egyéni felelősségvállalás *versus* paternalizmus

Ország	A válaszok átlagértéke
Belorusszia	2,96
Bulgária	2,56
Cseh Köztársaság	2,55
Észtország	2,43
Lengyelország	2,40
Lettország	2,30
Litvánia	2,19
Magyarország	2,23
Oroszország	2,67
Románia	2,85
Szlovák Köztársaság	2,34
Szlovénia	2,72
Ukrajna	2,98
Közép-Kelet-Európa (átlag)	2,55
Közép-Kelet-Európa (lakossággal súlyozott átlag)	2,67

Megjegyzés. A kutatás éve: 2004.

A következő kérdést tették fel a válaszadóknak: „Kérem, jelölje, melyikkel ért egyet: az egyéneknek kell gondoskodniuk magukról és a megélhetésükről:

1 – határozottan egyetértek,

2 – némiképp egyetértek.

Vagy: az államnak kell gondoskodnia mindenki anyagi jólétéről.

3 – némiképp egyetértek,

4 – határozottan egyetértek.

Forrás. New Europe Barometer (2009).

⁴ Hadd idézzem itt Isaiah Berlin szavait: „Ha ugyanis az ember lényege, hogy autonóm lény... akkor a lehető legrosszabb, ha az emberekkel úgy bánnak, mintha nem autonóm lények, hanem oksági hatásoknak kitett természeti tárgyak volnának... akiknek döntéseit manipulálhatják azok, akik rajtuk uralkodnak... A paternalizmus nem azért önkényes, mert zsarnoki, mert még elnyomóbb, mint a nyers, brutális, felvilágosulatlan önkényuralom... Azért zsarnoki, mert sérti az önmagáról mint emberről alkotott felfogásomat.” (Berlin, 1990 [1969], 372. o., 412–413. o.) Elszomorító, hogy ezt az embereknek csak a kisebb hányada érti meg, és érzi át.

⁵ Figyelemre méltó kutatást végzett egy amerikai és egy német közgazdász (Alesina–Fuchs–Schündeln, 2007). Összehasonlító vizsgálattal megállapították, hogy a mai Németország keleti részében, az egykori NDK területén a lakosság sokkal inkább igényli a paternalista jóléti államot, mint a nyugati területen, ahol a másképpen szocializálódott emberek értékei és elvárásai mások.

Eddig két tiszta és világos álláspontot mutattam be, amelyek mögött pragmatikus és mélyebb filozófiai érvek is állnak. A politikai játékokat viszont sajnos nem a pragmatikus viták értelmes és nyugodt mezején vagy a filozófiai alapvetések éles és tiszta légkörében rendezik meg. Ezt a sportot olyan arénában űzik, amelyben a szavazatokért életre-halálra küzdenek egymással a politikai gladiátorok a választási győzelemben és a politikai ellenfél csúfos bukásában bízva. Ebben a sportban az egyik vagy a másik „tiszta” álláspontot egyértelműen képviselő csoportok erős játékosoknak bizonyulhatnak, sőt bizonyos országokban bizonyos időszakokban az egyik vagy a másik csoport akár domináns szerepet is játszhat. Vannak azonban olyan politikai képződmények is (pártok, pártokon belüli tagozatok vagy különféle párton kívüli mozgalmak), amelyek nem illeszkednek bele egyik „tiszta” kategóriába sem. A kormányon és az ellenzékben lévő politikusokra is nagy nyomás nehezedik, hogy ne nyesegezzék vissza a jóléti állam hajtásait. Noha köztudott, itt most mégis ki kell emelni, hogy egy „racsnihatásról” van szó. Az elmozdulás az egyik irányban megvalósítható, de a visszafordulás az ellenkező irányba szinte megvalósíthatatlan. Politikailag könnyű és nagyon népszerű növelni a kiadásokat a jóléti állam kiterjesztése céljából, nehéz és rendkívül népszerűtlen ezeknek a kiadásoknak a csökkentése. Nem csoda, hogy az előbb említett két „tiszta” irány mellett mindenütt a homályos és elmosódott politikai hozzáállás példáival találkozunk.

A *harmadik megközelítés* a *populista* irány, amely a juttatások teljes körének fenn tartását vagy akár kiterjesztését ígéri. Más szóval XXL (*extra-extra large*) méretű jóléti államot ígér anélkül, hogy megjelölné a kiadások finanszírozásának forrását. Ez a hozzáállás kevésbé rossz esetben csak a választási kampány során vagy az ellenzék soraiból, a kormány liberális reformjainak dühödtt kritizálása formájában nyilvánul meg. Sokkal súlyosabb a helyzet akkor, ha egy populista párt megnyer egy választást, és utána megtartja felelőtlen ígéreteit, ami katasztrofális költségvetési hiányhoz és az ehhez kapcsolódó szomorú makroökonomiai következményekhez vezet.

A *negyedik megközelítés* fő jellegzetessége az elvhűség hiánya. Köztudott módon a politikai pártok vagy a kormányok a nehéz döntésekre sokszor *inkonzisztenciával* válaszolnak. Januárban egy lépés az első irányban (a jóléti állam bizonyos kiadásainak *csökkentése*), februárban egy lépés az ellenkező irányba (a jóléti állam más kiadásainak *növelése*). A negyedik kategóriába tartozó politikusok páros napokon a jobboldali választók felé kacsintanak, páratlan napokon viszont a régi baloldaliaknak. Habozás, ingadozás, kiszámíthatatlan szavak és tettek – ezek ennek a politikai hozzáállásnak a jellegzetes ismertetőjegyei. A szavazók összezavarodnak, mert nem értik, hogy mi történik. Legfeljebb ideiglenesen nőhet az ilyen kormányok vagy pártok népszerűsége, amikor valamelyik – első vagy második típusú – „tiszta” álláspont hívei elkezdnek bizakodni, mert nem látják át a helyzetet. Előbb vagy utóbb azonban megértik, hogy lóvá tették őket az egymással ellentétes célok közötti lavírozással.

Úgy látom, hogy a modern Tony Blair-stílusú új szociáldemokrácia sok országban vezet ilyen viselkedéshez, beleértve a posztszocialista térségbe tartozó országokat, többek között Magyarországot is. A jóléti állammal kapcsolatos gazdaságpolitika sok szempontból inkonzisztens, mert az értékek két, egymást kizáró halmazának akar egyszerre megfelelni, és párhuzamosan próbálja a választók két, gyökeresen eltérő preferenciájú és egymást nem túlságosan kedvelő csoportját lekenyerezni.

A cikkem vázát a nagy francia forradalom jelszavai jelentették. 1789 és az azt követő évek forró légkörében senkit sem érdekelt, hogy a három jelszó összeegyeztethető-e egymással vagy sem. A francia forradalom majdnem egy évszázaddal azelőtt zajlott, hogy Bismarck bevezette Németországban a társadalombiztosítást, és több mint száz évvel azelőtt, hogy Skandináviában és Angliában a szociáldemokraták belefogtak a modern jóléti állam felépítésébe. Napjaink gazdaságpolitikussai, akik hosszú harcot folytatnak a strukturális átalakításokért, nem hagyhatják figyelmen kívül a konzisztencia kérdését. Ha megpróbálják semmi bevenni a konzisztencia, a következetesség követelményét, akkor súlyos politikai árat kell érte fizetniük.

Előrejelzés?

Szívesen adnék előrejelzést, jó lenne, ha felvázolhatnám saját jövőképemet. Attól tartok azonban, hogy nem látom tisztán, mi fog történni a jövőben azon a területen, amit ennek a tanulmánynak a témájául választottam.

Nagyon egyes képet kapunk, ha körbetekintünk a posztszocialista átmenet térségén. Biztosan nem mutatnak ugyanabba az irányba a jóléti állam tevékenységével kapcsolatos változások. Néhány országban erőfeszítéseket figyelhetünk meg az univerzális és széles körű juttatások megnyirbálására, máshol pedig új szociális jogokat adnak a szocialista rendszerből örökölt juttatások hosszú listája mellé. Az egyik irányba tett lépéseket visszalépések és az ellenkező irányba mutató intézkedések követik.

Már 2006 előtt is látható volt a mindkét irányba történő elmozdulások heterogenitása. A térség lakói nehéz időköt éltek meg; az erőforrások újraelosztásának nehéz átalakításával, a tulajdonjogok drámai változásaival és egy ideig az alkalmas intézmények hiányával kellett szembenézniük, amit tetéztek az 1990-es években a transzformációs válság okozta súlyos gondok. Ezek a tényezők mind hozzájárultak ahhoz, hogy a transzformációs válság következtében a gazdasági teljesítmény sokkal súlyosabban essen vissza, mint az 1929-et követő években, a történelem addigi legsúlyosabb válsága során. Ez egybeesett azzal, hogy az állásbiztonsághoz szokott emberek milliói váltak munkanélkülivé. A gazdasági visszaesésből és az állásbiztonság megszűnéséből származó megrázkódtatást valamennyire tompítani tudták a szocializmusból örökölt jóléti állam szolgáltatásai (lásd Kean–Prasad, 2002, Vanhuyse, 2006). Az állásukat elvesztő emberek nem csak a saját szűkös eszközeikre számíthattak az egészségügy területén, és a gyermekeik is ingyenes ellátásban vagy oktatásban részesültek. Sok potenciálisan munkanélküli ember korai nyugdíjba vagy rokkantnyugdíjba menekült, és az államigazgatás elnézte nekik, hogy ezek a menekülési útvonalak nem voltak teljesen mentesek a szabálytalanságoktól. Az örökölt juttatások mellett újakat is bevezettek: biztosítást vagy állami segílyt hoztak létre a munkanélküliek számára, az árliberalizáció hatásainak legalább részleges ellensúlyozására magas támogatásokat vezettek be az energiafogyasztók számára, új támogatási formákat honosítottak meg a magánlakások építésére és így tovább. Sokkal erősebb lett volna az emberek haragja és frusztrációja, ha nem lehetett volna igénybe venni a jóléti állam régi és új szolgáltatásait. Ez a tényező nagy szerepet játszik annak magyarázatában, hogy miért ragaszkodik a lakosság olyan nagy része a jóléti államhoz.

Az 21. század első évtizedének elején gazdasági fellendülés vette kezdetét. Ekkor jelentkeztek az első hasznos eredményei annak, hogy a magasabb hatékonyságot és a gyorsabb növekedést ígérő kapitalista rendszer felváltotta az alacsony hatékonysággal működő szocialista gazdasági berendezkedést. És ezután a globális pénzügyi válság és recesszió formájában váratlanul újabb csapás érte ezeket az országokat. Egyelőre senki nem tudhatja, hogy a termelés visszaesése meghaladja-e az 1929-et követő válságban tapasztaltat, sőt az sincs kizárva, hogy ez a válság mélyebb lesz, mint a rendszerváltást követő visszaesés. Annyi azonban világos, hogy már eddig is sok millió embert sodort bajba, sok szenvedést okozva nekik.

Bizonyos, hogy a védelmező állam iránti igény erősödni fog a második hirtelen változás, a váratlan gazdasági problémák és a nyugtalanító bizonytalanság hatására. A politikusok kettős nyomás alá kerülnek. A lakosság jelentős része hajlandó lesz feladni az egyéni szuverenitásra irányuló igényeit, engedni a szabadságjogok tekintetében és elfogadni egy, a korábbinál is inkább paternalista jellegű államot, amely felelősséget vállal lakói jólétéért és biztonságáért. Ebből egyrészt az következik, hogy sok országban fel fogják adni a jóléti állam olyan irányú reformjára vonatkozó elképzeléseket, amelyek méretének csökkentésére vagy az univerzális jogosultságok csökkentésére irányulnak. Másrészt előbb vagy utóbb a politikusok (legalábbis a kormányon lévők, akik felelősséggel tartoznak az állam bevételeiért és kiadásaiért) érezni fogják a makroökonómiai helyzet nyomását. Az *Égalité* és a *Fraternité* szellemében való nagyvonalú költekezés után megérkezik az ijesztően nagy számla is, mégpedig magas költségvetési hiány, az államadósság/GDP arány növekedése, a fizetési mérleg növekvő hiánya és az államkötvények iránti kereslet drasztikus csökkenése formájában. A honfitársaikkal való szolidaritás nemes eszménye vagy a jóléti céljaival való egyetértés nem lágyítja meg a tőkepiacok – a bankszektor, a tőzsde, más pénzügyi szervezetek, a brókercégek és az általuk alkalmazott számtalan elemző – szívét. Nem azért, mert kegyetlenek vagy szívtelenek volnának, ahogy a populista politikai retorika torzított karikatúrái ábrázolják őket – egyszerűen csak teszik a dolgukat. Mindenesetre a makroökonómiai nehézségek és a pénzügyi-üzleti kör hangos kritikái és figyelmeztetései az ellenkező irányba tolják a politikusokat. Olyan mértékben kell csökkenteni a kiadásokat, hogy az adók is csökkenhessenek, és így több tér maradjon a magánberuházásoknak, amelyek hozzájárulnak a termelés felfutásához.

Mi lesz az ellenkező irányú erők eredője? Az őszinte válasz az, hogy nem tudom. Talán minden országban más lesz a végeredmény. Ez sok mindentől függhet: a válság súlyosságától, a nyertesek és a vesztesek arányától, valamint az első vagy a második tiszta irányt képviselő, a populista (a harmadik irányba tartozó) és inkonzisztens (a negyedik irányba tartozó) pártok, párton belüli frakciók és pártokon kívüli mozgalmak támogatóinak arányától. Talán lesznek olyan szerencsés országok, amelyekben megjelenik egy nagy államférfi, aki képes szembenézni a rövid távú alternatívák közötti nehéz választással, de nem téveszti szem elől a hosszú és széles történelmi távlatot sem. És lesznek olyan országok is, amelyeket összezavart és zavarba ejtő politikusok irányítanak, akik elvesznek az egymásnak ellentmondó erők labirintusában, megrekednek és elsüllyednek a merev és dermedt bürokratikus struktúrák mocsarába. Attól tartok, hogy egy kérdójellel kell befejeznem e tanulmányt. Ki tudja, mi történik majd régióinkban, sok győzelmet megért és sok bajtól szenvedő országainkban a *Liberté*, *Égalité* és *Fraternité* eszméivel?

IV. TANULMÁNY

Marx egy kelet-európai értelmiségi szemével

Bevezetés*

Attól tartok, hogy Marx Károlyról már mindent megírtak, ami róla elmondható. Ezrével jelentek meg cikkek és tanulmányok, százával könyvek, amelyekben minden megtalálható, a rajongó elismeréstől a tárgyilagos elemzésen át a haragos gyűlölködésig. Amit ehhez a tengernyi irodalomhoz hozzáadhatok, az csak a *sajátos nézőpont*, amelyből Marx munkásságát szemlélem. Magyar vagyok, kelet-európai, 1928-ban születtem, a második világháború végén kezdtem felnőtté válni. A nagy történelmi élmények – az országunkat feldúló háború, a holokauszt, a náci uralom alóli felszabadulás, a kommunista párt és vele a szocialista rendszer uralomra kerülése, az 1956-os magyar forradalom és annak leverése, a szocialista rendszer restaurációja, az 1960-as évek kísérletei a piaci szocializmus, az emberarcú szocialista társadalom létrehozására és e próbálkozások kudarca, a szocialista rendszer felbomlása és a kapitalista rendszer térhódítása, a diktatúra felváltása demokráciával és a napjainkban körülöttünk zajló pénzügyi-gazdasági krízis – mélyreható benyomást tettek gondolkodásomra. Csak mi, akik a világnak a kelet-európai részében élünk, és ma már a 70. vagy a 80. életévünknel tartunk, mondhatjuk el, hogy saját bőrünkön éreztük, nem egy-két, hanem nyolc alkalommal, mit jelentenek a rendszerváltozások, a nagy transzformációk vagy legalábbis a politikai rezsim drasztikus fordulatai, előre és hátra, oda és vissza. A kapitalizmus szembesítése a szocializmussal, e kétféle rendszer jellegzetességeinek összevetése, a nagy transzformációk – ezek azok a világtörténelmi jelentőségű változások, amelyek Marxot leginkább érdekelték, és amelyeket megpróbált megérteni. Bennünket azonban e kérdések nem csak szellemileg foglalkoztattak – mi e változásokat *átéltük*. Ez az élményanyag, nem pedig valamiféle különleges analitikus képesség teszi talán lehetővé, hogy valami sajátosat hozzáadhassak a nagy és értékes Marx-irodalomhoz.¹

* A Kaganawa Egyetemen (Yokohama, Japán) rendezett Marx-konferencián tartott angol nyelvű előadás magyar szövege. Hálás vagyok Dániel Zsuzsának, Madarász Aladárnak és Nagy Eszternek a tanulmány kidolgozásához adott értékes segítségért. Köszönetet mondok a Collegium Budapestnek, amelynek keretében kutatómunkámat végzem.

¹ A közelmúlt és a jelenkor irodalmából kiemelem a következő műveket: Elster (1991), Foley (1986), Kolakowski (1978), Mandel (2008), Roemer (1986) és Tarrit (2006). A magyar olvasó áttekinthet kap a Marxszal foglalkozó modern irodalomról Ivánné Hild Mária (1997, 1998) írásaiból.

A nyugati egyetemeken használt elmélettörténeti tankönyvek, legalábbis azok, amelyek az elmúlt évtizedben jelentek meg, ismertetik ugyan Marx munkásságát, de többnyire nem vállalkoznak műveinek elmélyültebb elemzésére és értékelésére (lásd például Backhouse, 2002, Vaggi–Groenewegen, 2006).

Amikor japán vendéglátóim felkértek előadásom megtartására, hangsúlyozták, hogy itt két esemény kapcsolódik össze. Az egyik: szakmai konferenciát tartanak Marx Károlyról, és e konferencia keretében hangzik majd el az én előadásom. A másik esemény: a Kaganawa egyetem most ünnepli megalapításának 80. évfordulóját. És mivel tudomásukra jutott, hogy a magyar közgazdászok idén köszöntöttek 80. születésnapom alkalmával, tehát pontosan egykorú vagyok egyetemükkel, stílusos lenne, ha előadásommal részt vennék az évforduló megünneplésében. Mivel magának a meghívásnak személyes jellege van, megengedhetőnek látszik, ha előadásom hangneme *szubjektív* lesz. Nem a kelet-európai értelmiségiek valamiféle kollektív állásfoglalását tolmácsolom, hanem a magam egyéni történetét adom elő. Minden egyén élete egyedi, és különbözik mindenki másétól. Ám azért annyit hozzátehetek, hogy saját történetem sok szempontból *tipikus*. Ha nem is az életpálya egésze, de annak különböző fázisai reprezentálhatják sok más egyén életének hasonló fázisait. Amikor önéletrajzom, *A gondolat erejével* megjelent, sokan megkerestek és elmondták, hogy egyik vagy másik korszak egyéni krónikáját olvasva ráismertek önmaguk történetére.² Ezt remélem ma is, amikor arról számolok be: milyen volt a kapcsolatom Marx gondolataival egyéni életem (és ami az életemet messzemenően meghatározta: a történelem) különböző korszakaiban.

A hihetetlenül gazdag marxi életműből mindössze néhány gondolatot ragadok ki. Mindegyik problémával kapcsolatban csupán a saját megjegyzéseim kifejtése is tulajdonképpen egy-egy tanulmányt igényelne, ám jelen keretek között mindegyikre legfeljebb néhány bekezdés jut. Nem vállalkozhatom tehát részletes analitikus fejtegetésekre. Remélem, hogy a választott műfaj – a marxi műhöz való viszonyulásom szubjektív történetének elbeszélése – megengedi a nagy témák száguldó ütemű tárgyalását.

² Önéletrajzom először magyarul jelent meg 2005-ben (Kornai, 2005a), ezt követte a japán, az angol, majd az orosz, a lengyel és a vietnami kiadás. A kínai nyelvű kiadás most van folyamatban. A könyvet Tsuneo Morita fordította japán nyelvre, és 2006-ban jelent meg Tokióban, a Nippon-Hyoron-Sha Kiadó gondozásában.

Ami Marxhoz vonzott...

Könyveket bújó kamasz voltam, valósággal faltam nemcsak a világirodalom remekeit, hanem filozófiai és történelmi műveket is – ám 1945 előtt Marx egyetlen írását sem olvastam. Sem otthon, a jómódú polgári családban, sem az iskolában, ahol a felső középosztály fiait oktatták, nem akadt senki, aki marxista irodalmat adott volna a kezembe. Mégis, egy-két évvel később már öntudatos marxistának vallottam magam.

Mi az, ami a gyors változást hozta, és roppant erővel odavonzott Marxhoz?

A legérzékenyebb pubertás korban értek előbb a zsidókat diszkrimináló törvények, később az üldöztetés megalázó élményei, a bujkálás, a szökés, a rettegés. Amikor Budapest ostroma véget ért, hamarosan világossá vált, hogy apámat Auschwitzba deportálták, és ott megölték, legidősebb bátyám pedig nem tért vissza a munkaszolgálatból. Annyit megértettem a történelmi tanulmányaimból és személyes élményeimből, hogy a Hitler-rezsim és magyar cinkosaiak sodortak a háborúba és a népirtásba. Számos párt alakult, és én igen hamar a kommunista párt híve lettem. Az első gondolat, amely oda terelt, az volt: a kommunista párt volt az egyedüli párt, amely évtizedekig következetesen, az üldöztetés kockázatait vállalva harcolt a későbbi náci uralomnak szállást csináló, a Hitlerrel való szövetséget kikovácsoló Horthy-rezsimmel. Ők voltak a legkövetkezetesebb antifasiszták. Közöttük a helyem. *Ezért* csatlakoztam, és nem a társadalom szocialista átalakításának programja lelkesített, amelyről akkor keveset tudtam, és amiről akkor még maguk a kommunisták sem igen beszéltek.

Amikor azután járni kezdtem a kommunista vezetésű ifjúsági mozgalom gyűléseire és előadásaira, hozzáláttam a párt által kiadott brosrák olvasásához. Rokonszenvessé vált szememben a párt ideológiája, meggyőzőnek tűntek a szocialista eszmék.

Így jutottam el alig egy évvel a felszabadulás után Marxhoz. Tizennyolc éves voltam, amikor kezembe vettem *A tőkét* (német nyelven, mert akkor még nem állt rendelkezésre magyar fordítás), és legközelebbi barátommal együtt sorról sorra, igen alaposan, részletes jegyzeteket készítve áttanulmányoztuk.

Itt megállok egy pillanatra, hogy felhívjam a figyelmet az időbeli sorrendre. Nekem, az ifjú könyvmolynak nem az *intellektuális* élmény adta az első, indító lökést Marx felé, hanem előbb jött a *politikai* közeledés, a bekapcsolódás a kommunista párt tevékenységébe, és azután a könyv, a marxi mű olvasásának hatása. Nem azzal kezdtem, hogy különböző eszmeáramlatok, közgazdasági vagy filo-

zófiai iskolák közt válogatva választottam Marxot. Azzal kezdődött, hogy különböző politikai mozgalmak, pártok és ideológiák közül választottam magamnak pártot, és a kommunista párt tette az asztalomra Marx munkáit.

Hosszan sorolhatnám, hogy *A tőke* mely vonásai gyakorolták rám annak idején a legerősebb hatást, de itt most csak néhányat emelek ki közülük.

Ahogy haladtam előre az olvasásban, mindinkább lenyűgözött a mű éles logikája, a gondolatmenet és az érvelés szigorúsága, a fogalmak használatának precizitása. Már nagyon korán kiütközött bennem az a tulajdonságom, amit családtagjaim és munkatársaim ironikusan „rendmániának” neveznek. Nehezen viselem el komoly írásokban vagy előadásokban, de még a kötetlen beszélgetésekben is az összevisszaságot, a kalandozást. Marx azonnal meghódított a fejtegetés tiszta és átlátható szerkezetével, a fogalmak élességével. Jóval később ismertem meg azokat a műveket, amelyek Marx nagy gondolati építményének egyes elemeit a matematikai modellek nyelvére ültették át. Így többek között Bródy András magyar és Morishima japán közgazdász a marxi újratermelési elméletet fogalmazták át input-output modellekké (Bródy, 1969; Morishima, 1973, Roemer, 1986) amerikai közgazdász a főáramú mikroökonomia standard eszköztárát is felhasználta a marxi politikai gazdaságtan átfogalmazására. A modellépítő számára megkönnyíti a szigorú matematikai nyelv használatát, hogy az eredeti gondolati nyersanyagot (például az újratermelési elméletet) Marx már eleve logikus rendben, pontos definíciókra törekedve adta elő.

Ha nem is első olvasásra, de később, amikor már sok mindent elolvastam és megtanultam marxista szerzők munkásságából, még egy jelenség tett rám nagy hatást. Az volt a benyomásom, hogy aki marxista, az olyan kulcsot kap a kezébe, amellyel minden zárat kinyithat. Olyan elemzési apparátus és olyan fogalomrendszer kerül a birtokába, amelynek *univerzális* a magyarázó ereje. Legyen az történelmi esemény, gazdasági probléma vagy akár egy éppen most látott színházi előadás értékelése, a marxista kezében ott vannak az eszközök, amelyekkel az elemzési feladatot megoldhatja. Ez fölényérzetet alakít ki benne. Lehet, hogy X. Y. részletesebben ismeri a kapitalizmus korai szakaszát, mert azt éveken át alaposan tanulmányozta, de ő nem marxista, én pedig az vagyok, és ezért én értem meg jobban ezt a történelmi periódust. Lehet, hogy N. N. esztétának biztosabb az irodalmi ízlése, és szakértője a drámairodalomnak, de ő nem marxista, én pedig az vagyok, és ezért a dráma igazi erényeit és bajait én ismerem fel jobban.

Fiatal értelmiségiek sóvárognak valamiféle *általános világmagyarázat* után. Van, aki az istenhitben, esetleg valamelyik vallásban találja meg az átfogó magyarázatot. Manapság sok közgazdász vagy más korszerűen képzett társadalomtudós a racionális döntés elméletében véli felfedezni minden emberi cselekvés és társadalmi esemény magyarázatát. Az univerzális magyarázó instrumentum iránti erős igényt elégítette ki a számomra a marxizmus, pontosabban az a fajta marxizmus, amelyet a szellemi környezetemben élő marxisták magukénak vallottak és alkalmaztak. Nem jelentéktelen dilettánsokra gondolok, hanem olyan magyar honfitársaimra, mint Lukács György, a filozófus, vagy Varga Jenő, a közgazdász – világhírességek a maguk szakmájában. Úgy éreztem, hogy minél

alaposabban megismerem Marxot és kiemelkedő követőit, annál biztosabban szoríthatom én is a kezembe a minden zárat kinyitó kulcsot.

A vonzerők között harmadikként említem, bár valójában párhuzamosan hatott a másik kettővel: érzelmileg is mélyen hatott rám Marx szenvedélyes elkötelezettsége az elnyomottak, a kisemmizettek oldalán. A sors úgy hozta, hogy 1944, az utolsó háborús év kiszakított a polgári otthon kényelméből. Néhány hónapon át nehéz fizikai munkát végeztem egy téglagyárban. A többi munkás barátságosan befogadta a vézna, de igyekvő fiatalembert. Jártam a lakásaikban, akarva-akaratlan összehasonlítottam az otthoni megszokott tágas, elegáns lakást az ő szűkös otthonaikkal, az otthoni bőséges étkezést az ő sovány kosztjukkal. Kialakult és azóta is él bennem a szolidaritás érzése. *A tőke* megrázó olvasmány volt ebből a szempontból is, ahogy széttéphetetlenül összekapcsolódik benne a hideg közgazdasági elemzés és a meleg emberi érzés, a kizsákmányolás miatti harag.

... és ami kiábrándított a marxi gondolatokból

Most ugrok az időben. Az előbb a háborút követő első évekről szoltam, akkori szellemi arcképemet próbáltam visszaidézni. Ahogy haladt az idő, mind többet és többet sajátítottam el Marxnak és követőinek tanításaiból – és eljutottunk 1953-ig, Sztálin haláláig, majd azt követően azokhoz a viharos évekhez, amelyek fordulópontot jelentettek a kommunista pártok és az uralmuk alatt lévő országok életében. Fordulatot hoztak az én gondolkodásomban is.

A fordulat most sem intellektuális síkon kezdődött, mondjuk azzal, hogy elolvastam volna a marxi tanokat bíráló műveket. Nem a könyvekben, folyóiratokban publikált kritika győzött meg arról, hogy Marx alapvető kérdésekben tévedt. Egészen más hatások rendítették meg – nem az addigra már merev szilárdsággal felépített *gondolkodási* rendszeremet, hanem a *hitemet*. Találkoztam egy öreg kollégával, régi kommunistával, akit – noha semmiféle bünt nem követelt el – letartóztattak és megkínóztak. Addig a pillanatig nem tudtam arról, hogy a kommunista eszmék nevében, a párt legfelső vezetőinek közvetlen utasítására a titkos politikai rendőrség kínvallatással kényszeríti foglyait hamis beismerő vallomásokra. Összeomlott bennem a meggyőződéselem *morális* fundamentuma. Ha ezt meg lehet tenni a kommunista párt nevében, akkor itt más nagy bajnak is kell lennie!

Utólag úgy látom, hogy e fordulat előtt sajátos defenzív mechanizmus épült ki az agyamban. Nemcsak ésszel, de szívvel-lélekkel hittem a kommunista eszmékben, és ezért védőgátak épültek ki, amelyek megakadályozták a marxizmustól, a szocialista tanoktól idegen eszmék behatolását. Hiába került elélem egy mű, amely vitatkozott Marxszal. Semmibe vettem, elhárítottam magam, mondván: ez az ellenség elfogult hangja. Felmentve éreztem magam az alól, hogy a számomra elfogadható gondolatokat ütköztessem a szemben álló gondolatokkal. Ez a szellemi állapot egyébként nemcsak meggyőződéses kommunistákra jellemző, hanem többé-kevésbé más *fanatikus* hívőkre is.³ Az inkvizíció ügyésze vagy bírója, az öngyilkos merénylőket halálba küldő terrorszervezet funkcionáriusa, a hittérítő, a fundamentalista prédikátor vagy a megszállott karizmatikus politikus lehet művelt és intelligens, rendelkezhet jó intellektuális képességekkel, de a

³ Hasonló következtetésekre jut Amos Oz, a nagy izraeli író remek írásában: *Hogyan gyógyítsuk a fanatikus* (Oz, 2007).

gondolkodását saját fanatikus hite mereven és áthatolhatatlanul elzárja az ellenérvek elől. Meggyőzhetetlen bármiféle higgadt, racionális érveléssel mindaddig, amíg a hit morális támasztékai erősek a saját lelkében.

Amikor az *etikai* megalapozás romba dőlt, egyszerre kinyíltak a zsilipek és beáradt a bíráló gondolatok sodró folyama. Itt újra megállok egy pillanatra, hogy felhívjam a figyelmet saját történetem tanulságára. Ismét valami megelőzte a szűkebb értelemben vett intellektuális fordulatot. Az előzmény ezúttal nem politikai, hanem morális síkon zajlott le. Amint a zsilipek kinyíltak, immár nyitva álltam az érvelés előtt. Tételről tételre szembesítettem a korábban megismert marxi gondolatokat és módszereket a most megismert kritikával. Az új gondolatok belémhatoltak, és egyszerre csak kritikus lettem intellektuális síkon is. Kezdtém szembenézni olyan problémákkal is, amelyeket – ha a gondolataim peremére odakúsztak is – korábban mindig elhessegettem.

A gazdasági élettel foglalkozó újságíró voltam abban az időben. Sokszor ütköztem bele vissza jelenségekbe; a pazarlás, a fegyelmezetlenség, a rossz minőség, a hiány százféle megnyilvánulásával találkoztam. Csupa olyan problémával, amelynek elemzéséhez Marx politikai gazdaságtana nem adott semmiféle eszközt a kezembe. Miféle közgazdaságtan az, amelynek nincsen semmiféle érdemleges mondanivalója ezekről a nyilvánvalóan közgazdasági problémákról? Nem az a baj, hogy helytelen választ adna a kérdésekre, hanem az, hogy még csak fel sem teszi őket. Elkezdtem komolyan venni és tanulni a marxi elmélettel rivalizáló más elméleteket, és egyszerre új szellemi világ nyílt előttem. Jól vagy rosszul, de azokkal a problémákkal foglalkoztak, amelyek a körülöttem működő gazdaság eleven nyitott kérdései voltak. Igaz, az általuk vizsgált kérdések egy része kizárólag a kapitalista gazdaság körülményei között vetődtek fel, ám rendszeresen tárgyaltak *univerzális* problémákat is (például a hatékonyság vagy a termelés és a szükséglet, a kínálat és a kereslet közötti kapcsolat kérdéseit), amelyek a szocialista gazdaság körülményei között sem kevésbé fontosak, mint a kapitalizmusban.

Kételyek támadtak bennem olyan elméleti tételek iránt is, amelyeket Marx és követői nem ignoráltak, vagy éppen alapos tanulmányozás után ők állítottak fel. Csak egyetlen példát hozok fel, Marx sokszor idézett megállapításait a nyomor felhalmozásáról. „A tőkés felhalmozás általános törvényéről” szólva *A tőke* I. kötetében kijelenti: „A gazdagság felhalmozása az egyik póluson ... egyúttal a nyomor, munkagyötrellem, rabszolgaság, tudatlanság, eldurvulás és morális lealacsonyodás felhalmozása az ellenpóluson...” (Marx 1973 [1867] 603–604. o.) Marx követői – és ez nincs ellentétben a fenti mondat sugalmazásával – a munkásosztály relatív és abszolút elnyomorodásáról beszéltek. Ezzel szemben nem a külföldi utakon szerzett, felületes benyomások, hanem minden megbízható statisztika egyértelműen igazolta, hogy a fejlett kapitalista országokban a munkájukból élő emberek átlagos életszínvonala évszázados léptékkal mérve igen lényeges mértékben emelkedett. (Miközben persze tagadhatatlan, hogy nem tűnt el a nyomor ott sem.) Nem apró félreértésről van szó, könnyen helyreigazítható tévedésről. A proletariátus elnyomorodását jövendő tételeknek sarkalatos szerepük van a marxi gondolatmenet végkövetkeztetéseinek levonásában.

Ha igaz lenne, hogy a nyomor nőttön nő, és mind tömegesebbé válik, akkor az emberek millióinak haragja már elsöpörte volna a kapitalizmust.

Folyamatosan haladtam előre a marxi tanok bírálatainak megismerésében, és ez a tanulás sok évig tartott. Mind több – a marxi közgazdasági elméletben lényeges szerepet játszó – tétel vált számomra elfogadhatatlanná. Végül eljutottam oda, hogy az árak, bérek, költségek, profitok valóságos mozgását jól – és a kutatások előrehaladása nyomán mind jobban – magyarázó elméletek megismerésével párhuzamosan elvettem a munkaérték-elméletet.⁴

⁴ Ezt az álláspontot egyébként nemcsak azok foglalják el, akik sohasem kerültek a marxisták hatása alá, de az úgynevezett analitikus marxizmus legtöbb képviselője is, holott ez az áramlat egyébként magáénak vallja Marx társadalomelméletének és filozófiájának legtöbb elemét (lásd Tabbit, 2006, 598–599. o.).

Intellektuális felelősség a szocialista rendszerért

Ugorjunk visszafelé az időben, az 1956-os forradalmat közvetlenül megelőző évekhez! A szocialista rendszer korábbi lelkes és naiv építőjéből már az 1950-es évek közepétől kezdve a rendszer éles – mind élesebb – kritikusává váltam.

Nemzedékem tagjainál nem azonos ütemben és azonos formák között ment végbe a szellemi átalakulás. Ki egyszerre vetette el a régi felfogását, ki csak lépésről lépésre, védelmezve minden egyes eszmedarabkát az összefüggéstől. Volt, aki korán kezdte önmaga gondolati megreformálást, és volt, aki halogatta, és csak több évtizedes késéssel látott hozzá. Am végeredményben ennek az értelmiségi csoportnak, a csoport minden tagjának szellemi átalakulását az együttesen átélt nagy történelmi drámák alakították. Az egykor meggyőződéses marxistaként, kommunistaként induló értelmiségiek számára megrendítő esemény volt az 1956-os magyar forradalom és annak vérbe fojtása, majd az 1968-as prágai tavasz és annak leverése, utána pedig a lengyelországi *Szolidaritás* mozgalom és az azt követő bebörtönzések és a rendkívüli állapot kihirdetése. Mind erősebbek lettek a kétségek még azokban is, akik megpróbálták megőrizni magukban egykori világnézetüknek akár csak egy-egy töredékét. A kérdés, amely bennünket gyötört, a 20. század egyik alapkérdése volt: tulajdonképpen miféle rendszer az, amit „létező szocializmusnak” neveztek. *Elkerülhetetlenül* együtt járt-e azzal a sok gyötrellemmel, amit átéltünk, az ínségtől a technikai elmaradáson át a krónikus hiánygazdaságig, a gondolatszabadság elfojtásától a brutális rendőrterrorig és a Gulágig? Vagy ez a sok keserű tapasztalat csak a bűnösen rossz megvalósítás okozta torzítás, és tulajdonképpen nincs is köze Marxhoz, az ő elméletéhez és az általa meghirdetett cselekvési programhoz?

Más megfogalmazásban: felelős-e Marx azért, ami a Lenin, Sztálin, Hruscsov és Brezsnyev Szovjetuniójában, Mao Kínájában és a tanítványaik által uralt többi kommunista országban történt?

Sokan végigjártozták képzeletben a történetet: hogyan viselkedett volna Marx Károly, ha ugyanazzal a testtel és lélekkel, amely az övé volt a maga idejében, nem akkor éli le az életét, hanem a 20. században, mondjuk Budapesten? Feltehetően kommunistaként kezdte volna, de tiltakozó szelleme hamar a kommunista rezsim ellen protestálók közé sodorta volna. Talán koncentrációs táborba kerül az ötvenes években, de ha azt megússza, részt vett volna az 1956-os forradalmat megelőző és szellemileg előkészítő izgatott értelmiségi vitákban. Ott

lett volna a forradalmárok között, és ha a következő letartóztatási hullám is elkerüli, akkor szamizdatban publikálta volna a szovjettípusú gazdaság ellen forduló, vitriolos hangú kritikáját. Izgalmas gondolatsor, amely képzeletben felmenti Marxot, az embert, a rá oly jellemző kritikai karaktert, és tiszteli bátorságát és elvhűségét – ám ugyanakkor megkerüli a korábban feltett igazán releváns kérdést: mi a kapcsolat Marx elméleti gondolatai és a szocialista rendszer történelmi realitása között? Megpróbálok, első közelítésben, tömören felelni: a szocialista rendszer (nem valamiféle képzeletbeli szép utópia, hanem az, ami létezett, amiben én magam is éltem) *megvalósította* Marx tervét.

Tudom, hogy e kemény mondat hallatán sokan megrökönyödnek. Mégis megismétlem. Meggyőződésem szerint igaz, történelmi tapasztalati tényekkel alátámasztható állítás, hogy ami 1917 után létrejött a világ kommunista régiójában, és 1989-ig létezett, az alapjaiban véve megvalósította azt, amit Marx a kapitalizmus ellentétéként létrejövő szocialista rendszernek tekintett.

A marxi gondolatmenetnek az a kemény magva, hogy a kapitalizmus tulajdonviszonyait a magántulajdon jellemzi. A kapitalizmus felszámolásához köztulajdonba kell adni a termelőeszközöket. Amíg a magántulajdon a meghatározó, addig az emberek közötti kooperációt, a javak cseréjét, a termelőerők allokációját a piac koordinálja. A piac rosszul működő koordinátor, a piac áttekinthetetlen és anarchikus. A köztulajdon lehetővé fogja tenni, hogy a termelőerők, végső soron az emberi munka allokációja transzparenssé és tervszerűvé váljék.

Néhány idézetet hozok fel annak alátámasztására, hogy amire itt hivatkozom, azok valóban Marx saját eszméi (és nem csak a követői által esetleg felvett vagy félreértett marxi gondolatok). Idézem *A tőke* I. kötetét: „A tőkemonopólium bilincsevővé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel... Üt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják.” (Marx 1973 [1867] 713. o.) Vagy egy másik fontos idézet: „...az állandó anarchiának és a periodikus megrázkódtatásoknak, amelyek a tőkés termelés végzetszerű velejárói...” – írja Marx *A polgárháború Franciaországban* című tanulmányában (Marx, 1968 [1871], 313 o.). És ugyanabban a bekezdésében, amit az imént idéztem, olvashatók a sokszor emlegetett szavak a *közös tervről*: „...az egyesült szövetkezeti társaságok közös terv szerint szabályozzák a nemzeti termelést...”

Most vessük össze a fent összefoglalt elméleti tételeket a Szovjetunióban és a többi kommunista országban kialakult szocialista rendszer valóságával! A valóságos rendszer legfontosabb két vonása éppen az, amit Marx várt és előírt:

1. Nagyon közel jutott a termelőeszközök magántulajdonának teljes felszámolásához (bár megnyomorított, szűk kordába szorított maradványai itt-ott fennmaradtak), és helyébe dominánssá tette a köztulajdont, főként állami tulajdon formájában.
2. Nagyon közel jutott a piaci koordináció teljes felszámolásához (bár a fekete- és a szürkegazdaságban nyomokban fennmaradt), és helyébe dominánssá tette a centralizált tervezést, a bürokratikus koordinációt, a parancsgazdaságot.

Nem a szocialista rendszer másodlagos jegyei közül ragadtam ki önkényesen kettőt. Itt a gazdasági rend két *alapvető* vonásáról szóltam.⁵

Ha szemellenzős marxistákkal vitatkoztam erről, az volt az egyik szokásos ellenérv: a sztálinista vagy maoista rezsim csak félrevezető szimbólumként használták Marx nevét, védőszentként emlegették, holott valójában nem volt közük hozzá. A fentiekben igyekeztem ezzel az érveléssel szembeszegezni Marx és Engels saját szavait. Teljes joggal hivatkoztak Marxra, mert az ő általa javasolt nagy történelmi feladatot valósították meg.

(Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a fenti jellemzés ráillik a mai kínai kommunista pártra, amely Marx képét csak „védőszentként” aggatja fel a falra a politikai ceremóniák alkalmával valóságos politikájuk leplezésére. A kínai kommunista párt hamis ideológiaként hivatkozik a marxizmusra. A rendszer, amely felett trónol, alapjában véve kapitalista jellegű, mert domináns tulajdonformává vált a magántulajdon, és a koordináció fő mechanizmusa a piac. Tehát éppen az ellentéte valósult meg itt az elmúlt tíz-húsz év alatt, mint amit Marx programként kitűzött, és ami korábban Kínában, valamint a többi szocialista országban ténylegesen létrejött.)

Marx tanainak makacs védelmezői nem szeretnek szembenézni azzal a kemény állítással, hogy az orosz bolsevik párt és követőik más országokban a marxi átalakulási programot valósították meg. Nem is egy személyes élményem volt ezzel kapcsolatban. Néhány amerikai egyetemen találkoztam okos és érdeklődő diákokkal, akik „radikális közgazdászok” vallották magukat. Lelkiismeretesen olvasták és tanulták az általuk politikailag elfogadhatónak tartott műveket. Készek voltak megismerkedni, sőt alaposan megtanulni a főáramú közgazdaságtan elméleteit és metodikáját is. Viszont elzárkóztak attól, hogy elmélyedjenek a Szovjetunió vagy Kelet-Európa kommunista gazdaságának megismerésében. Ez a szemükben valamiféle érdektelen – vagy talán találóbbr, ha azt mondom: visszaszító – jelenségnek tűnt, amihez nincsen semmi közük, s aminek nincsen kapcsolata azokkal a gondolatokkal, amelyeket tiszteltek és elfogadtak. Megítélésem szerint ez struccpolitika.

Nem csak ifjú diákok között találkoztam e jelenséggel. Most, amikor az előadásra készülve újra olvastam a marxista elméletet újraértékelő, nyitott gondolkodású és nagy műveltségű tudósok munkáit, szemembe ötlött, hogy éppen a legkiválóbb munkák teljesen mellőzik a Szovjetunió, a reformok előtti Kína és a kelet-európai kommunista országok történelmi tapasztalatának és a marxi szocialista programnak az összevetését. Az olyan nevek, mint Lenin és Sztálin elő sem fordulnak e művekben.

Nézetem szerint az intellektuális és politikai tisztesség megköveteli a lelkiismeretes szembenézést a kérdéssel: mi köze Marx gondolatainak a megvalósított szocialista rendszerekhez? Mi köze van Marxnak Leninhez és Sztálinhoz?

⁵ Néhány mondatban próbáltam összefoglalóan jellemezni a szocialista gazdaság legfontosabb vonásait. Gondolataimat *A szocialista rendszer* című könyvemben fejtettem ki részletesen (Kornai, 1993a).

Megpróbáltam megadni a magam egyenes válaszát. A válaszon lehet vitatkozni, de a kérdés jogosultsága alig vitatható.

Az olyan gazdaság, amelyben kiiktatják a magánkezdeményezést és a piaci koordinációt, rá van utalva a felülről jövő adminisztratív szabályozásra. Az ilyen mechanizmusban adminisztratív úton kell kikényszeríteni a fegyelmet, a felülről jövő utasítások végrehajtását. A szocialista rendszer nem tud működni represzió nélkül. Ha elnyomó gépezetét fellazítják, előbb-utóbb összeomlik. Ez ment végbe a Szovjetunióban, és annak szétbomlása nyomán a kelet-európai kommunista országokban.

Idekapcsolódik Marx álláspontja a diktatúra és a demokrácia kérdésében. Valószínű, hogy maga is elborzadt volna, ha saját szemével látja, mi folyik a Cseka kínzókamráiban vagy a szibériai büntetőtáborokban. Ám amíg csak egy papírlapra kellett szöveget fogalmazni, addig Marx is és Engels is fitymálva beszéltek az üres, formális burzsoá alkotmányosságról, parlamentarizmusról, demokráciáról, és kiálltak a proletariátus diktatúrájának eszméje mellett.

A napokban újraolvastam Kautsky és Lenin nevezetes vitáját: Kautsky *A proletárság diktatúrája* című könyvét és Lenin válaszát, *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* (Kautsky, 1918 [1919], Lenin, 1977 [1918]). Kautsky tárgyilagos, nyugodt hangon ír; eltökélten hisz a szocialista eszmékben, ám ugyanakkor elkötelezett híve a parlamenti demokráciának. Hangot ad aggodalmának, hogy a proletariátus érdekeinek nevében elnyomhatják a többség akarátát, visszaélhetnek a hatalommal, a kisebbség védelem nélkül marad. Lenin vitriolos gúnyjal, a vitaellenfél tisztességébe gázolva veri vissza Kautsky minden érvét. Mai szemmel olvasva Kautsky minden félelme jogosnak bizonyult. Mindenben neki volt igaza Leninnel szemben, egyetlen fontos téma kivételével, nevezetesen Marx és Engels álláspontjának értelmezésében. Nem Kautsky, hanem Lenin az, aki meggyőző citátumokat tud hozni a maga álláspontjának alátámasztására az eszme két nagy profétájától. Marx jól ismert szavaira emlékeztet: „...a munkások a burzsoá osztály diktatúráját saját forradalmi diktatúrájukkal helyettesítik...” (Marx, 1969 [1873] 284–285. o.). Idézi Engels: „...A győztes pártnak ... uralmát annak a félelemnek a segítségével kell fenntartania, amelyet fegyverei a reakciókban keltenek.” (Engels, 1969 [1872], 292–293. o.) És még egy Engels-idézet, amelyet Lenin gúnyosan Kautsky orra alá dörzsöl: „Az állam nem egyéb, mint gépezet arra, hogy egyik osztály elnyomja a másikat, mégpedig a demokratikus köztársaságban nem kevésbé, mint a monarchiában.” (Engels, 1970 [1891], 187. o.)

Kautsky a polémiának ebben a részében nem képes az érvelését alátámasztó Marx-idézetre hivatkozni. Ő is idézi Marx szavait a proletariátus forradalmi diktatúrájáról, és kénytelen a következő kesernyés kommentárt hozzáfűzni: „Sajnos, Marx elmulasztotta annak a közelebbi kifejtését, hogyan képzei el ezt a diktatúrát.” (Kautsky, 1919 [1918], 30. o.) Sem Kautskynál, sem más, Marxszal sok vonatkozásban rokonszenvező és mindenképpen igen tárgyilagos jelenkori Marx-kutatónál nem bukkantam olyan idézetre, amelyben Marx, ez a kivételesen ragyogó politikai elemző, aki olyan sokoldalúan tárgyalta a politikai kormányzás, az állam, az elnyomás és a szabadság összefüggéseit, komolyan vizsgálta volna a demokratikus intézmények és az emberi jogok közötti kapcsolatot és a

diktatúra veszélyeit. Marx ignorálta magát a *problémát*, az emberi szabadságjogok intézményes védelmének nehezen megoldható problémakörét. Ez a gunyoros lenézés mélyen beleívódott Leninbe és többi hű követőjébe.

Az állítás, amely szerint a demokrácia nem más, mint a burzsoázia diktatúrája, helyébe tehát forradalmi úton egy másik diktatúrát kell állítani, összemosta az éles megkülönböztetést demokrácia és diktatúra között. Hitler hatalomra jutása után kezdtek rádöbbenni a nyugati kommunisták, hogy a „formális”, a „burzsoá” demokrácia, a parlamentarizmus, a jogállam, a törvényesség nem szemfényvesztés, hanem pótolhatatlan érték. Többek között azért is, mert intézményes védelmet tud nyújtani a beszélni és írni akaró embereknek, a mindenkori kormány kritikusaiknak, a radikális társadalomváltoztatóknak, köztük az olyan szellemi izgágaságban szenvedő értelmiségieknek, mint amilyen maga Marx is volt.

Lehet, hogy Marx idejében a demokrácia–diktatúra ellentétpár, a burzsoázia vagy a proletariátus diktatúrája még intellektuális szócsatának tűnhetett. Ma azok szemében, akik megélték és túléltek Sztálin, Mao, Rákosi és a többiek zsarnokságát, mást jelentenek ezek a szavak. Ma már látszik, hogy a demokrácia fitymálása Marx írásaiban előkészítette azt a talajt, amelyre a leninista–sztálinista–maoista zsarnokság épületét emelték. Demobilizálta a marxi eszmék híveiben a represszióval szembeni ellenállást.

Nyilván nem büntetőjogi értelemben használom a „felelősség” szót. Egy téves eszmét hirdetni önmagában véve nem bűncselekmény. Még csak nem is etikai értelemben vetődik fel a „felelősség”. Nem etikai parancsokat sértett meg Marx azzal, hogy a magántulajdon és a piac kiiktatásáért szállt síkra, és nem ismerte fel a parlamenti demokrácia és a jogállam jelentőségét az emberi jogok védelmében. Kizárólag intellektuális felelősségről szólok. Ha meghirdetünk egy gondolatot, amely társadalmi cselekvésre késztet, akkor nemcsak a cselekmény közvetlen megvalósítói, hanem mi is felelősek vagyunk azért, ami történik, és felelősek vagyunk e történések következményeiért is. Minél nagyobb hatású a szavunk, annál nagyobb a felelősségünk. Márpedig soha senki sem gyakorolt gondolataival, az általa meghirdetett cselekvési programmal nagyobb hatást az emberekre, mint Marx Károly.

Ami tovább él Marx tanaiból

Miután a szocialista rendszer összeomlott, eléggé általánossá vált értelmiségi körökben a világ különböző részein a nézet, amely szerint Marx gondolatainak egyszer és mindenkorra befelelt. Lám, a történelem megcáfolta. Nem is egyszer találkoztam nyegle írásokkal vagy fölényeskedő beszéddel: Marx már „passé”, az ilyesféle divatjamúlt gondolatokkal nem kell tovább foglalkozni.

Napjainkban, a kibontakozó válság közepette éppen az ellenkező hangulat alakult ki. Marx újra divatba jött. Politikusok és újságírók köreiben sikké vált Marx profetikus előrelátására hivatkozni, amikor rémképeket festenek a kapitalizmus küszöbönálló összeomlásáról. Hirtelen bestseller lett a *Das Kapital*.⁶

Mindkét divatáramlat indokolatlan. Munkásságával Marx nemcsak a politika és szellem *történetébe* írta be maradandóan a nevét, hanem számos gondolata ma is megállja a helyét, és segíti a világ megértését. Erre mindjárt visszatérek. De előbb még néhány szót szólnék Marx új keletű reneszánszáról. Való igaz, hogy Marxnál ismételtelen megjelenik a jövődőlés, amely szerint a kapitalizmusban önromboló erők működnek, amelyek a rendszer végzetes válságához és összeomlásához vezetnek. Még a Marx-gondolatokat leginkább tisztelő Marx-kutatók egyike-másika is elismeri, hogy a végső összeomlást magyarázó gondolatmenetet nehéz követni, enigmatikus, vagy egyszerűen téves.⁷

Nem foglalkozom próféciaival, és annyit megtanultam saját tapasztalatból, hogy sokszor váratlanul következnek be világtörténelmi horderejű változások. Nem tudom, milyen lesz a társadalom berendezkedése a jövőben. Csak annyit mondhatok: az én látókörömben nem jelent meg a kapitalista rendszer vége, és még kevésbé Marx jövődőlésének megvalósulása, a kapitalizmus univerzális felváltása szocialista rendszerrel. Ennél sokkal szilárdabbnak tűnnek a szememben a kapitalizmus fundamentumai. A kérdést persze nem az egymással vitázó próféciaák közötti párbaj fogja eldönteni, hanem a jövődőlés történelem. *Ma* még

⁶ A Marx iránt hirtelen felizzott érdeklődésről lásd például a londoni *Times* cikkét (Collins, 2008).

⁷ Többnyire úgy szokás értelmezni Marx idevágó gondolatait, hogy a csökkenő profitráta tendenciája vezet el a végső ponton a kapitalista termelési mód ellehetetlenüléséhez. A legtöbb kritikus kétségbe vonja – mind elméleti megfontolásokra, mind pedig a történelmi tényekre hivatkozva – magát a tendenciát. A magam részéről egyetértek a kritikusokkal.

csak annyit állíthatunk teljes bizonyossággal, hogy a kapitalista gazdaság pillanatnyilag mély válságon megy keresztül – *de él*.

A napisajtóban olvashatjuk politikusok és zszurnaliszták kijelentéseit, hogy elkezdődött a nyugati világ „szovjetizálása”. Hiszen mi mást jelezne az a tény, hogy egyes országokban a kormány nem adja ingyen a kimentést, hanem tulajdonjogot kér cserébe. (Tegyük hozzá: olyan állami tulajdont, amit később privatizálhat a kormány – hacsak egy olyan kommunista párt át nem veszi a hatalmat az Egyesült Államokban és Angliában, amely el van szánva, hogy bármi áron bevezeti a szovjet modellt.) Akik itt „szovjetizálásról” és a szocializmus bevezetéséről fecsegnek, csak azt árulják el önmagukról, hogy nem csak Marxot nem ismerik, de fogalmuk sincsen a Szovjetunió történetéről és a szocialista rendszer igazi karakterisztikus vonásairól.

Azt viszont érdemes hangsúlyozni, hogy *A tőke* I. és III. kötetében zseniális eszmefuttatások találhatók az időről időre túlhajtott hitelexpanzióról és annak válságokat okozó hatásáról. Marx talán elsőként – vagy legalábbis az elsők között – figyelt fel arra, hogy a hitelezés expanziója hogyan vezet – saját terminológiája szerint – túltermeléshez, azaz a valóságos keresletet meghaladó termeléshez, illetve a túl magas termelési szint eléréshez szükséges túlzott kapacitások kiépítéséhez. És e felgyorsult expanzió tart addig, amíg a hitelezések láncolata elkezd hirtelen szétszakadozni.⁸

Voltak akadémiai közgazdászok és gyakorlati pénzügyi szakértők, akik az elmúlt egy-két évtizedben felismerték a felelőtlen hitelnyújtásban, a kockázatok elhibázott számbavételében, a hitelrendszer regulálásának gyengeségében rejlő veszélyeket, sőt még javaslatokat is tettek a bajok megelőzésére – de nem hallgattak rájuk. Ezeket az éber riasztókat nem a marxista körökben, nem a kapitalizmus radikális ellenségei között kell keresni, hanem a kapitalizmust féltő hívei, a fennálló hitelezési gyakorlat kritikussai, a rendszer *reformerei* között.

Most pedig a szubjektív elbeszélés kereteibe visszatérve szólni szeretnék arról, mi az, ami számomra a leginkább tanulságos a ma is érvényes marxi gondolatokból. Ez a zseniális elme a gondolatok és analitikus eszközök valóságos zuhatagát árasztotta felénk. Ebben a rövid esszében néhány igen lényeges gondolatával szálltam vitába, és jeleztem, hogy a magam részéről nem fogadom el őket. Ám – ha saját nevemben szólhatok a továbbiakban is – van számos fontos marxi hozzájárulás a tudományos gondolkodáshoz, amelyet továbbra is elfogadok, és ezeket igyekszem fel is használni. Csupán néhány példára szorítkozom.

Legtöbben Schumpeterre szoktunk hivatkozni, amikor a „teremtő” rombolás” szóba kerül.⁹ A vállalkozóra gondolunk, aki megszervezi az új termék, az új technológia bevezetését, az új szervezési formák és az új piacok térhódítását. És

⁸ Mint ismeretes, Marx nem foglalta össze az ismétlődő válságokkal kapcsolatos gondolatait. Talán a legfontosabb hely, amire itt hivatkozni érdemes, *A tőke* III. kötetének 30. fejezete (Marx, 1974, [1863–1883]). Tömör összefoglalást ad Marxnak a válságokkal kapcsolatos gondolatairól: Mandel (2008).

⁹ Lásd erről részletesebben a jelen kötet II. rész 2. fejezetét.

emellett a Schumpeter által leírt kapitalista fejlődésre, amely szétrombolja a régi világot, és helyébe a saját világát, termelési módját hozza, kényszeríti rá a társadalomra. Tegyük azonban hozzá, hogy Marx és Engels ezt a folyamatot, a kapitalizmus teremtő és tisztító erejét már jóval korábban írta le a *Kommunista kiáltvány* sokszor idézett, megragadó első soraiban. A marxi politikai gazdaságtan felfogásában a kapitalistának kitüntetett szerepe van a technikai újítás folyamatának megszervezésében (Marx–Engels, 1959 [1848]).

Marx előtt és után a legtöbb közgazdász figyelme az egyensúlyi állapotokra összpontosult, mégpedig a piaci egyensúlynak arra a speciális esetére, amikor a kereslet és a kínálat egyensúlyban van. Később walrasi egyensúlynak nevezte el a közgazdaságtan ezt a speciális állapotot. Malthus mellett Marx volt az úttörője annak a kutatásnak, amely a piaci egyensúlytól eltérő állapotokat elemzi, mégpedig nemcsak a (walrasi) piaci egyensúly körüli véletlen ingadozásokat, hanem a tartós eltéréseket. Különösen a munkaerőpiac foglalkoztatta Marxot ebben a vonatkozásban, amelyen nemcsak időlegesen, hanem *tartósan* magasabb a kínálat a keresletnél. Marx nem demográfiai magyarázatot próbált adni, hanem közgazdaságit, amikor az általa „relatív túlnépesedésnek” nevezett jelenséget vizsgálta. Ma ugyanezt a jelenséget, a tartós munkaerő-túlkínálatot a munkaerő közgazdaságtana munkanélküliségi egyensúlynak nevezi. (Lásd például Layard–Nickell–Jackman, 2005, 8. és 11. o.) Kevesen emlékeznek meg arról, hogy Marx volt az úttörő előd. A magam részéről hangsúlyozom, hogy elsősorban Marxtól tanultam meg, hogy mennyire érdemes odafigyelni a piaci egyensúlytól való tartós eltérésekre.¹⁰

Nem ismerem pontosan a „kapitalizmus” fogalom megalkotásának és a tudományos gondolkodásba való bevezetésének történetét. Azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom: hosszú ideje a legtöbb politikus, közíró és társadalomkutató Marx nevéhez és a marxista szellemi irányzathoz kapcsolja a „kapitalizmus” fogalmának bevezetését és a történelmileg kialakult valóságos kapitalista rendszer szembeállítását a Marx korában még csak megjövendölt és sóvárgott új világgal, a szocialista rendszerrel. Marx nem utópiának fogta fel az utóbbit, hanem olyan történelmi realitásnak, amely egészen bizonyosan el fog jönni.

Ez a fogalomalkotás szorosan összefügg Marxnak az *egymást követő*, egymástól a leglényegesebb vonásokban eltérő termelési módokkal kapcsolatos elméletével.

Ma is erősen hat gondolkodásomra a marxi gondolati építménynek ez a fontos összetevője. Egyik írásomban „rendszerparadigmának” neveztem azt a szemléletet, amely nem a társadalom, a politikai szféra, a kultúra és a szellemi szféra vagy a gazdaság egyetlen szelétét, egyetlen körülhatárolt *részét* hasítja ki, hanem a részekből összetevődő *egészét*. Éppen arra összpontosítja a figyelmet, hogyan függnek össze egymással a különböző részek, milyen kölcsönös hatások alakul-

¹⁰ Az a jelenség, amely kutatásaim középpontjában állt, nevezetesen a szocialista gazdaságban mutatkozó krónikus áru- és munkaerőhiány, a Marx és Keynes által leírt tartós *felesleg* tükröképe, az arra szimmetrikus, ellenkező előjelű jelenség (Kornai, 1980). A problémával e kötet II. tanulmánya foglalkozik részletesen; ott többször hivatkozom arra, hogy milyen gondolatokat vettem át Marxtól.

nak kik közöttük. A rendszert nem statikus pillanatképben ábrázolja, hanem a dinamikáját próbálja megérteni, ahogy az a történelemben alakul. Marx a rendszerparadigma nagy úttörője és hasonlíthatatlan mestere. Egyszerre egy személyben közgazdász, szociológus, politológus és történész. Még senki sem használta az „interdiszciplináris” szót, de ő már példát mutatott rá, hogyan kell a szűk diszciplinahatárokon felülemelkedni és átfogó társadalomtudósként kutatni.

Meg szokták kérdezni tőlem, marxista vagyok-e. A feleletem egyértelmű *nem*.¹¹ Mások azt mondják: az osztrák iskolához tartozom, vagy azt, hogy keynesiánus vagy neoklasszikus, vagy neoliberális vagyok és így tovább. Én mindegyik jellemzésre tagadólag rázom a fejem. Nem vagyok egyik iskola vagy „izmus” feltétlen követője sem. Ha mások próbálkoznak is velem, nem hagyom magam egyik skatulyába sem bezárni. Inkább azt vállalnám, hogy a gondolkodásom elemei – Engels gunyoros szavaival – eklektikus kolduskotyvalékká elegyednek. Ha jobbindulatú lennék önmagamhoz, szívesebben mondanám, hogy sokféle eszmeáramlat integrálására törekszem. Amikor meg kell neveznem azokat, akik a leginkább hatottak rám, Schumpeter, Keynes, Hayek nevét szoktam említeni, de ugyanebben a névsorban az első helyen mindig Marx Károly neve szerepel.

¹¹ Manapság Kelet-Európában az is tagadóan felel, aki 1989-ben még nyugodtan tanította a „dialmatot” vagy „polgazdot” (a doktrinér marxista dialektikus-materialista filozófia kurzust vagy hasonlóan dogmatikus marxista politikai gazdaságtan kurzust). Az én fenti kijelentésemnek mások a személyes előzményei. Amint az elején elmondtam: marxistaként indultam. Ám 1956 novemberében, *miután* a szovjet tankok már betörték Budapestre, politikai állásfoglalásként bejelentettem a kommunista párt helyi titkárának: vegye tudomásul, hogy nem vagyok marxista. Ez sok nehézséget okozott későbbi életemben, egy olyan akadémiai világban, amelyben a szó szoros értelmében kötelező volt marxistának lenni.

Hivatkozások

- Aghion, Philippe–Howitt, Peter P. (1998): *Endogenous Growth Theory*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Akerlof, George A.–Shiller, Robert J. (2009): *Animal Spirits. How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism*. Princeton University Press, Oxford.
- Alesina, Alberto–Fuchs–Schündeln, Nicola (2007): Good Bye Lenin (or not?) – The Effect of Communism on People’s Preferences. *American Economic Review*, Vol. 97. No. 4. 1507–1528. o.
- Allain, Olivier–Canry, Nicolas (2008): Growth, Capital Scrapping, and the Rate of Capacity Utilisation. Working Paper. 12th Conference of the Research Network, Macroeconomics and Macroeconomic Policies, Berlin.
- Amann, Ronald–Cooper, Julian (1982): *Industrial Innovation in the Soviet Union*. Yale University Press, New Haven–London.
- Amann, Ronald–Cooper, Julian–Davies, Robert W. (1977): *The Technological Level of Soviet Industry*. Yale University Press, New Haven–London.
- Antal László (1980): Fejlődés kitérővel. A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években. *Gazdaság*, 14. évf. 2. sz. 28–56.
- Arthur, W. Brian (1994): *Increasing Returns and Path Dependence in the Economy*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Artus, Patrick (2009): *China: The Vicious Circle of Excess Capacity*. Natixis, Economic Research.
- Atkin, David. J.–Lau, Tuen-Yu–Lin, Carolyn A. (2006): Still on hold? A Retrospective Analysis of Competitive Implications of the Telecommunication Act of 1996, on its 10th Year Anniversary. *Telecommunications Policy*, Vol. 30. No. 2. 80–95. o.
- Backhouse, Roger E. (2002): *The Penguin History of Economics*. Penguin.
- Balcerowicz, Leszek (1995): *Socialism, Capitalism, Transformation*. CEU Press, Budapest.
- Ball, Laurence–Mankiw, Gregory N. (1995): A Sticky-Price Manifesto. NBER Working Papers, 4677. National Bureau of Economic Research.
- Bartelsman, Eric J.–Haltiwanger, John–Scarpetta, Stefano (2004): Microeconomic Evidence of Creative Destruction in Industrial and Developing Countries. Working Paper. World Bank, Washington DC.
- Bauer, Reinhold (1999): *Pkw-Bau in der DDR: Zur Innovationsschwäche von Zentralverwaltungswirtschaften*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Baumol, William J. (2002): *The Free-Market Innovation Machine: Analyzing the Growth Miracle of Capitalism*. Princeton University Press, Princeton.
- Baumol, William J.–Litan, Robert E.–Schramm, Carl J. (2007): *Good Capitalism, Bad Capitalism, and the Economics of Growth and Prosperity*. Yale University Press, New Haven–London.
- Baumol, William J.–Schilling, Melissa A. (2008): Entrepreneurship. Megjelent: Durlauf, S. N.–Blume, L. E. (szerk.): *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Palgrave Macmillan, London.
- Benassy, Jean-Pascal (1982): *The Economics of Market Disequilibrium*. Academic Press, New York.
- Berlin, Isaiah (1990) [1969]: A szabadság két fogalma. Megjelent: *Négy esszé a szabadságról*. Európa, Budapest.
- Berliner, Joseph (1976): *The Innovation Decision in Soviet Industry*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Berners-Lee, Tim (1999): *Weaving the Web*. Harper, San Francisco.
- Bhaduri, Amit (2007): *Growth, Distribution and Innovations*. Routledge, London–New York.

- Bils, Mark–Klenow, Peter J. (2004): Some Evidence on the Importance of Sticky Prices”. *Journal of Political Economy*, Vol. 112. No. 5. 947–985. o.
- Blanchard, Olivier–Gali, Jordi (2007): Real Wage Rigidities and the New Keynesian Model. *Journal of Money, Credit and Banking*. Supplement. Vol. 39. No. 1. 35–65. o.
- Blinder, Alan S.–Canetti, Elie R.–Lebow, David E.–Rudd, Jeremy B. (1998): *Asking about Prices: A New Approach to Understanding Price Stickiness*. Russal Sage Foundation, New York.
- Bojár Gábor (2005): *Graphi-sztori*. HVG Könyvkiadó, Budapest.
- Brabant von, Jozef M. (1990): Socialist Economics: The Disequilibrium School and the Shortage Economy. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 4. No. 2. 157–175. o.
- Bródy András (1969): *Érték és újratermelés. Kísérlet a marxai értékelmélet és újratermelési elmélet matematikai modelljének megfogalmazására*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bureau of Labor Statistics (2010): *Job Openings and Labor Turnover Survey (JOLT)*. www.bls.gov/jlt/#data (letöltés dátuma: 2010. október 11.).
- Bygrave, William–Timmons, Jeffrey A. (1992): *Venture Capital at the Crossroads*. Harvard Business School Press, Boston.
- Castells, Manuel (1996–1998): *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Vols. I–III. Blackwell, Oxford.
- Ceruzzi, Paul E. (2000): *A History of Modern Computing*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Chamberlin, Edward H. (1962) [1933]: *The Theory of Monopolistic Competition*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Chantrill, Christopher (2010): US Government Spending. <http://www.usgovernmentspending.com/numbers#usgs302>, (letöltés dátuma: 2010. november 30.).
- Chao, Loretta (2009): China Squeezes PC Makers. *The Wall Street Journal*, június 8.
- Chikán Attila (1984): *A vállalati készletezési politika*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Chopra, Sunil–Meindl, Peter (2003): *Supply Chain Management*. Prentice Hall, Upper Saddle River. NJ.
- Clavel, Laurent–Minodier, Christelle (2009): A Monthly Indicator of the French Business Climate. INSEE, Párizs, http://www.insee.fr/fr/publications-et-services/docs_doc_travail/G2009-02.pdf (letöltés dátuma: 2011. január 12.)
- Clower, Robert W. (1965): The Keynesian Counter-Revolution: A Theoretical Appraisal. Megjelent: Hahn, Frank H.–Brechling, P. R. (szerk.): *The Theory of Interest Rates*. Macmillan, London, 103–125. o.
- Clower, Robert. W. (1967): A Reconsideration of the Microfoundations of Monetary Theory. *Western Economic Journal*, Vol. 6. No. 1. 1–8. o.
- Colander, David–Holt, Richard P. F.–Rosser, J. Barkley Jr. (2004): *The Changing Face of Economics: Conversations with Cutting Edge Economists*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Collins, Philip (2008): Karl Marx: Did he get it all right? *Times*, október 21.
- Cooper, Julian (2009): *Russia as a Populous Emerging Economy. A Comparative Perspective*. Working Paper.
- Corrado, Carol és Matthey, Joe (1997): Capacity Utilization. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 11. N 1. 151–167.
- Coutts, David A. (2010): *Darwin's Views on Malthus*. http://members.optusnet.com.au/exponentialist/Darwin_Malthus.htm (letöltés dátuma 2010. december 3.).
- Cowan, Robin–Rizzo, Mario J. (1996): The Genetic-Causal Tradition and Modern Economic Theory. *Kyklos*, Vol. 49. No. 3. 273–317. o.
- Crotty, James (2001): *Structural Contradictions of Current Capitalism: A Keynes-Marx-Schumpeter Analysis*. <http://people.umass.edu/crotty/india-rev-May25.pdf> (letöltés dátuma: 2010. december 1.).
- Crotty, James (2002): Why There is Chronic Excess Capacity. *Challenge*, Vol. 45. No. 6. 21–44. o.
- CS Ad Dataset (2007): US Internet (online) advertising expenditure in millions of U.S. dollars. <http://www.galbithink.org/cs-ad-dataset.xls> (letöltés dátuma: 2010. december 1.).
- Csehov, Anton Pavlovics (1975) [1894]: Levél A. Sz. Szuvorinhoz, Jalta, 1894. március 27. Megjelent: *Szahalín. Levelek, vallomások*. Magyar Helikon, Budapest.
- Davila, Tony–Epstein, Marc J.–Shelton, Robert (2006): *Making Innovation Work. How to Manage it, Measure it, and Profit from It*. Wharton School, Philadelphia.

- Davis, Christopher–Charemza, Wojciech W. (szerk.) (1989): *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies*. Chapman and Hall, London.
- Dentsu (2009): Advertising Expenditures in Japan 1999–2009. <http://www.dentsu.com/marketing/index.html> (letöltés dátuma: 2010. december 1.).
- Diamond, Peter A. (1982): Aggregate Demand Management in Search Equilibrium. *Journal of Political Economy*, Vol. 90. No. 5. 881–894. o.
- Djankov, Simeon–Murrell, Peter (2002): Enterprise Restructuring in Transition: A Quantitative Survey. *Journal of Economic Literature*, Vol. 40. No. 3. 739–792. o.
- Domar, Evsey D. (1989): The Blind Man and the Elephant: An Essay on Isms. Megjelent: Evsey D. Domar (szerk.): *Capitalism, Socialism and Serfdom*. Cambridge University Press. Cambridge, 29–46. o.
- Dragomán György (2005): *A fehér király*. Magvető, Budapest.
- Drávucz Péter (2004): Ez nagyobb dobás lesz a floppinál. *Magyar Hírlap*, március 20.
- EBRD (2008): *Transition Report, 2008: Growth in Transition*. EBRD, London.
- EBRD (2009): *Transition Report, 2009: Transition in Crisis*. EBRD, London.
- Economist Intelligence Unit 1990–2008. Country Reports www.eiu.com (letöltés dátuma: 2010. december 14.).
- Ehrlich Éva (1985): *Economic Development Levels, Proportions and Structures*. Kézirat. Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet.
- Elster, Jon (1991): *Making Sense of Marx*. Cambridge University Press–Maison des Sciences de l’Homme, Cambridge–Párizs.
- Engels, Friedrich (1969) [1872]: A tekintélyről. Megjelent: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 18. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 290–293. o.
- Engels, Friedrich (1970) [1891]: Bevezetés Marx „A polgárháború Franciaországban” 1891-es kiadásához. Megjelent: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 22. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 177–188. o.
- Erkel-Rousse, Helene–Minodier, Christelle (2009): Do Business Tendency Surveys in Industry and Services Help in Forecasting GDP Growth? A Real-Time Analysis on French Data. INSEE, Párizs, http://insee.fr/fr/publications-et-services/docs_doc_travail/G2009-03.pdf (letöltés dátuma: 2011. január 12.).
- Etter, Richard–Graff, Michael–Müller, Jürg (2008): Is 'Normal' Capacity Utilisation Constant Over Time? Analyses with Micro and Macro. Data from Business Tendency Surveys. ETH Zurich, KOF Swiss Economic Institute, Zürich, http://www.cesifogroup.de/portal/page/portal/ifoContent/N/event/Conferences/conf_nd/2008-11-20-Third-Workshop-MacroeconomicsandBusinessCycle/work-makro3-graff-m.pdf (letöltés dátuma: 2010. december 1.).
- Eurobarometer (2005): Special survey on science and technology. (Terepmunka: 2005 január–február), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_special_240_220_en.htm (letöltés dátuma: 2009. augusztus 22.).
- European Social Survey (2009): European Social Survey. Round 3. Norwegian Social Science Data Services, Oslo, <http://ess.nsd.uib.no/ess/round3/> Retrieved on December 12.
- Fallenbuchl, Zbigniew M. (1982): Employment Policies in Poland. Megjelent: Adam, Jan (szerk.): *Employment Policies in the Soviet Union and Eastern Europe*. Macmillan, London, 26–48. o.
- Farkas Katalin (1980): A vállalati készletek szerepváltozása. Megjelent Tardos Márton (szerk.): *Vállalati magatartás, vállalati környezet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 89–122. o.
- Federal Reserve (2009): Industrial Production and Capacity Utilization. <http://www.federalreserve.gov/releases/g17/Current/default.htm> (letöltés dátuma: 2010. december 1.).
- Federal Reserve Bank of St. Louis (2010): Federal Reserve Economic Data (Gross domestic product). <http://research.stlouisfed.org/fred2/series/GDPA?cid=106> (letöltés dátuma: 2010. december 3.).
- Federal Reserve Statistical Release (2010): Industrial Production and Capacity Utilization. <http://www.federalreserve.gov/releases/g17/current/table11.htm> és <http://www.federalreserve.gov/releases/g17/current/table12.htm> (letöltés dátuma: 2010. december 1.).
- Finanszi i Sztatizisztika (1988): *SZSZSZR i zarubeznije sztrani 1987*. Moszkva.
- Flaschel, Peter (2009): *The Macrodynamics of Capitalism: Elements for a Synthesis of Marx, Keynes and Schumpeter*. Springer, Heidelberg.

- Foley, Duncan K. (1986): *Understanding Capital: Marx's Economic Theory*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Francas, David–Kremer, Mirko–Minner, Stefan–Friese, Markus (2009): Strategic process flexibility under lifecycle demand. *International Journal of Production Economics*, Vol. 121. No. 2. 427–440. o.
- Freedom House (2010): Freedom in the World: 2010 Survey Release. www.freedomhouse.org (letöltés dátuma: 2010. december 3.).
- Freeman, Christopher (1982): *The Economics of Industrial Innovation*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Friedman, Milton (1968): The role of monetary policy. *American Economic Review*, Vol. 58. No. 1. 1–17. o.
- Frisch, Walter (2003): Co-Evolution of Information Revolution and Spread of Democracy. *Journal of International and Comparative Economics*, Vol. 33.
- Fuchs, Christian (2008): *Internet and Society*. Routledge, New York–Abingdon.
- Galbraith, John K. (1952): *A Theory of Price Control*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Galbraith, John K. (1958): *The Affluent Society*. Houghton Mifflin, Boston.
- Gomulka, Stanislaw (1983): The Incompatibility of Socialism and Rapid Innovation. *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 13. No. 1. 16–26. o.
- Google (2009): Google Milestones. Google Corporate Information. www.google.com/corporate/history.html (letöltés dátuma: 2009. július 23.).
- Grossman, Gene M.–Helpman, Elhanan (1991): *Innovation and Growth in the Global Economy*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Grover, Varun–Lebeau, Jon (1996): US Telecommunications: Industries in Transition. *Telematics and Informatics*, Vol. 13. No. 4. 213–231. o.
- Gwartney, J. D.–Lawson, R. (2008). Economic Freedom of the World. *Annual Report*. Fraser Institute, Vancouver.
- Haggard, Stephan–Kaufman, Robert R. (2008). *Development, Democracy and Welfare States*. Princeton University Press, Princeton – Oxford.
- Hanson, Philip (1981): *Trade and Technology in Soviet-Western Relations*. Macmillan, London.
- Hanson, Philip (2003): *The Rise and Fall of the Soviet Economy. An Economic History of the USSR from 1946*. Longman, London.
- Hanson, Philip–Pavitt, Keith (1987): *The Comparative Economics of Research Development and Innovation in East and West: A Survey*. Harwood, Chur–London–Párizs–New York–Melbourne.
- Harrison, Ian (2003): *The Book of Firsts*. Cassell Illustrated, London.
- Harrison, Ian (2004): *Book of Inventions: The Stories behind the Creations and Inventions of the Modern World*. Cassell Guides, London.
- Haug, Wolfgang Fritz (2003): *High-Tech-Kapitalismus*. Argument, Hamburg.
- Haugh, David–Mourougane, Annabelle–Chatal, Olivier (2010): The Automobile Industry in and Beyond the Crisis. OECD Economics Department, *Working Paper*, 745.
- Hayek, Friedrich (1948): The Meaning of Competition. Megjelent: Hayek, Friedrich (szerk.). *Individualism and Economic Order*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 92–106. o.
- Heertje, Arnold (2006): *Schumpeter on the Economics of Innovation and the Development of Capitalism*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Heilbroner, Robert L. (1986): Economics and Political Economy: Marx, Keynes and Schumpeter. Megjelent: Helburn, Susanne W.–Bramhall David F. (szerk.): *Marx, Schumpeter, Keynes*. ME Sharpe, Armonk, NY, 13–25. o.
- Helburn, Suzanne W.–Bramhall, David F., (szerk.) (1986): *Marx, Schumpeter, Keynes and A Centenary Celebration of Dissent*. ME Sharpe, Armonk, NY.
- Helpman, Elhanan–Krugman, Paul R. (1985): *Market Structure and Foreign Trade*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Hirschman, Albert O. (1995) [1970]: *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hodgson, Geoffrey M. (1993): *Economics and Evolution: Bringing Life Back Into Economics*. Polity Press–University of Michigan Press, Ann Arbor, MI–Cambridge, Egyesült Királyság. <http://www.timesonline.co.uk> (letöltés dátuma: 2008. november 4.).
- Holzmann, Robert (1990): *Unemployment Benefits during Economic Transition: Background, Concept and Implementation*. Kézirat. OECD Conference Paper. Ludwig Boltzmann Institut für Ökonomische Analyse, Bécs.

- Huang, Haizhou–Xu, Chenggang (1998): Soft Budget Constraint and the Optimal Choices of Research and Development Projects Financing. *Journal of Comparative Economics*, Vol. 26. 62–79. o.
- ILO (2010): *Key Indicators of the Labor Market*. EAPEP Database. International Labour Organisation, Genf.
- IMF (2010): International Financial Statistics (Gross domestic product). International Monetary Fund, www.imfstatistics.org/imf/ (letöltés dátuma 2010. december 3.).
- International Telecommunications Union (2006): *World Telecommunication/ICT Development Report: Measuring, for Economic and Social Development*. Genf, 104–112. o.
- International Telecommunications Union (2007): *Telecommunication Indicators. Telephones, Cellular Phones, and Computers by Country: 2006*. http://www.census.gov/compendia/statab/cats/international_statistics/telecommunications_computers.html (letöltés dátuma: 2010. december 3.).
- Ivánné Hild Márta (1997): A marx elmélet „újrafelfedezésének” története. *Eszmélet*, 9. évf. 34. sz. 123–145. o.
- Ivánné Hild Márta (1998): Az analitikus marxizmus néhány problémafelvetése. Megjelent: Temesi József (szerk.): *50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem*. Jubileumi tudományos ülésszak II. kötet, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest, 741–753. o.
- Jones, Lamar B. (1989): Schumpeter versus Darwin: In re Malthus. *Southern Economic Journal*, Vol. 56. No. 2. 410–422. o.
- Kahneman, Daniel–Tversky, Amos (1979): Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, Vol. 47. No. 2. 263–291. o.
- Kahneman, Daniel–Tversky, Amos (1991): Loss Aversion in Riskless Choice: A Reference-Dependent Model. *The Quarterly Journal of Economics*. Vol. 106. No. 4. 1039–1061. o.
- Kaldor, Nicholas (1972): The Irrelevance of Equilibrium Economics. *Economic Journal*, Vol. 82. No. 328. 1237–1255. o.
- Kaldor, Nicholas (1981): The Role of Increasing Returns, Technical Progress and Cumulative Causation. *Economie Appliquée*, Vol. 34. No. 6. 593–617. o.
- Kapitány Zsuzsa (2010): Számítások a szocialista gazdaságok 1989 előtti autóhiányáról. Kézirat.
- Kautsky, Karl (1919) [1918]: *A proletárság diktatúrája*. Népszava, Budapest.
- Kean, Michael–Prasad, Eswar (2002): Inequality, Transfers, and Growth: New evidence from the Economic Transition in Poland. *Review of Economics and Statistics*, Vol. 84. No.2. 324–341.o.
- Kedzie, Christopher R. (1997a): Democracy and Network Interconnectivity. Megjelent: Kiesler, S. (szerk.): *Culture on the Internet*. Erlbaum, Mahwah, NJ.
- Kedzie, Christopher R. (1997b): The Case of the Soviet Union: The Dictator’s Dilemma. Communications and Democracy: Coincident Revolutions and the Emergent Dictators. www.rand.org/pubs/rgs_dissertations/RGSD127/sec2.html (letöltés dátuma: 2009. augusztus 31.).
- Keynes, John M. (1965) [1936]: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest .
- King, John L.–West, Joel (2002): Ma Bell’s Orphan: US Cellular Telephony, 1947–1996. *Telecommunications Policy*, Vol. 26. No. 3–4. 189–203. o.
- Kirman, Alan (1992): Whom or What does the Representative Individual Represent? *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 6. No. 2. 117–136. o.
- Kirzner, Israel M. (1973): *Competition and Entrepreneurship*. University of Chicago Press, Chicago–London.
- Kirzner, Israel M. (1985): *Discovery and the Capitalist Process*. University of Chicago Press, Chicago, 119–149. o.
- Kolakowski, Leszek (1978): *Main Currents of Marxism*. Oxford University Press, Oxford.
- Kolosi Tamás–Tóth István György (2008): Rendszerváltás: Nyertesek és vesztesek. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedében*. Társi. Budapest, 11–50. o.
- Kornai János (1957): *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János (1971): *Anti-equilibrium*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János (1980): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János (1982): *Növekedés, hiány és hatékonyság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- Kornai János (1983): *Ellentmondások és dilemmák*. Magvető, Budapest.
- Kornai János (1986): *Contradictions and dilemmas. Studies on the Socialist Society*. MIT Press, Cambridge MA.
- Kornai János (1992): Posztiszocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról. *Közgazdasági Szemle*, 39. évf. 6. sz. 489–512. o.
- Kornai János (1993a): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadó, Budapest.
- Kornai János (1993b): Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közgazdasági Szemle*, 40. évf. 7–8. sz. 569–599. o.
- Kornai János (2000): *Tíz évvel a Röpírat angol kiadásának megjelenése után. A szerző önértékelése*. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf. 9. sz. 647–661. o.
- Kornai János (2005a): *A gondolat erejével*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kornai János (2005b): Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 12. sz. 907–936. o.
- Kornai János (2007): *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kornai János (2010a): Hiánygazdaság–többletgazdaság. *Közgazdasági Szemle*, 57 évf. 11–12. sz. 925–957., 1021–1044. o.
- Kornai János (2010b): A puha költségvetési korlát szindróma és a globális pénzügyi válság. Egy kelet-európai közgazdász figyelmeztetései. On-line publikáció, <http://www.kornai-janos.hu/KORNAI2010%20A%20puha%20koltsegtvetesi%20korlat%20szindroma%20es%20a%20globalis%20penzugyi%20valsg.pdf> (letöltés dátuma: 2010. december 14.).
- Kornai János–Eggleston, Karen (2004): *Egyéni választás és szolidaritás. Az egészségügy intézményi mechanizmusának reformja Kelet-Európában*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kornai János–Martos Béla (1971): Gazdasági rendszerek vegetatív működése. *Sigma*, 4. évf. 1–2. sz. 35–50. o.
- Kornai János–Martos Béla (szerk.) (1981): *Szabályozás árjelzések nélkül*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kornai János–Maskin, Eric–Roland, Gérard (2004): A puha költségvetési korlát. *Közgazdasági Szemle*, I–II. rész. 51. évf. 7–8. és 9. sz. 608–624. és 777–809. o.
- Kornai János–Rose-Ackerman, Susan (szerk.) (2005): *Tisztesség és bizalom a posztiszocialista átmenet fényében. A bizalmat érdemlő állam építése a posztiszocialista átmenet időszakában*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kornai János–Rothstein, Bo–Rose-Ackerman, Susan (szerk.) (2005): *Tisztesség és bizalom a posztiszocialista átmenet fényében. A társadalmi bizalom megeremtése a posztiszocialista átmenet időszakában*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kovács Győző (1999): *Egy elpuszkázott találmány. Jánosi Marcell és a kazettás „floppy”*. Kiállítás plakátja. Budapest.
- KPMG (2009): Momentum: KPMG's Global Auto Executive Survey 2009. <http://www.kpmg.com/Global/en/IssuesAndInsights/ArticlesPublications/Momentum/Documents/Momentum-AutoExec-2009.pdf> (letöltés dátuma: 2010. december 17.).
- KSH (2010): A KSH lakossági munkaerő-felmérése. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, http://portal.ksh.hu/portal/page?_pageid=37,638675&_dad=portal&_schema=PORTAL (letöltés dátuma: 2010. november 12.).
- Kürti Sándor–Fabiányi Gábor (2008): *20 éves a KÜRT, az Infostrázsa*. Kürt Információmenezsment, Budapest.
- Lachmann, Ludwig M. (1976): From Mises to Shackle: An Essay on Austrian Economics and the Laic Society. *Journal of Economic Literature*, Vol. 14. No. 1. 54–62. o.
- Laki Mihály (1984–1985): Kényszerített innováció. *Szociológia*, 1–2. sz. 45–53. o.
- Laki Mihály (2009): *Interjú a Kürti-frvérekkel*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Lange, Oscar (1968) [1936–1937]: *On the Economic Theory of Socialism*. Megjelent: Lipincott, Benjamin E. (szerk.): *On the Economic Theory of Socialism*. McGraw Hill, New York–Toronto–London, 57–143. o.
- Latvijas Statistika (2010): Population and Social Process Indicators. <http://www.csb.gov.lv/node/30604> (letöltés dátuma: 2010. december 14.).

- Lavoie, Don (1985): *Rivalry and Central Planning*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Layard, Richard–Nickel, Stephen–Jackman, Richard (1991): *Unemployment*. Oxford University Press, Oxford.
- Layard, Richard–Nickell, Stephen–Jackman, Richard (2005): *Unemployment. Macroeconomic Performance and the Labor Market*. Oxford University Press, Oxford.
- Lee, Frederic S. (1998): *Post Keynesian Price Theory*. Cambridge University Press Cambridge MA.
- Leijonhufvud, Axel (1968): *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes*. Oxford University Press, New York.
- Leijonhufvud, Axel (1973): Effective Demand Failures. *Swedish Journal of Economy*, Vol. 75. No. 1. 27–48. o.
- Leijonhufvud, Axel (2009): Out of the Corridor: Keynes and the Crisis. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 33. No. 4. 741–757. o.
- Lenin, Vladimir I. (1977) [1918]: *A proletárforradalom és a renegát Kautsky*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Malinvaud, Edmond (1977): *The Theory of Unemployment Reconsidered*. Blackwell, Oxford.
- Mandel, Ernest (2008): Marx, Karl Heinrich (1818–1883). Megjelent: Durlauf, S. N.–Blume, L.E. (szerk.): *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Második kiadás, Palgrave–Macmillan, Basingstoke.
- Mankiw, Gregory N. (1985): Small Menu Costs and Large Business Cycles: A Macroeconomic Model of Monopoly. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 100. No. 2. 529–538. o.
- Mankiw, Gregory N. (2001): *Principles of Economics*. Harcourt College Publishers, New York.
- Marx, Karl (1968) [1871]: A polgárháború Franciaországban. Megjelent: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 17. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 285–336. o.
- Marx, Karl (1969) [1873]: A politikai közömbösség. Megjelent: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 18. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 284–289. o.
- Marx, Karl (1973) [1867]: *A tőke*. I. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Marx, Karl (1974) [1863–1883]: *A tőke*. III. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Marx, Karl–Engels, Friedrich (1959) [1848]: A kommunista párt kiáltványa. Megjelent: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 4. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 437–470. o.
- McCloskey, Deirdre (1998): *The Rhetoric of Economics*. University of Wisconsin Press, Madison.
- McCloskey, Deirdre (2002): *The Secret Sins of Economics*. Prickly Paradigm Press, Chicago.
- McCraw, Thomas K. (2007): *Prophet of Innovation: Joseph Schumpeter and Creative Destruction*. Harvard University Press, Cambridge, MA–London.
- McCraw, A. Peter–Larsen, Jeff T.–Kahneman, Daniel–Schkade, David (2010): Comparing gains and losses. *Psychological Science*. Vol. 21. No. 10. 1438–1445. o.
- Milanovic, Branko (1999): Explaining the Increase in Inequality during Transition. *Economics of Transition*, Vol. 7. No. 2. 299–341. o.
- Milanovic, Branko–Ersado, Lire (2009): *Reform and Inequality during the Transition: An Analysis Using Panel Household Survey Data, 1990–2005*. World Bank, Washington D.C.
- Milgrom, Paul–Roberts, John (2005): *Közgazdaságtan, szervezelmélet és vállalatirányítás*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Milward, Alan S. (1979): *War, Economy, and Society 1939–1945*. University of California Press, Berkeley.
- Mitra, Pradeep–Yemtsov, Ruslan (2006): Increasing Inequality in Transition Economies: Is There More to Come? *World Bank Policy Research Working Paper*. 2007, szeptember, World Bank, Washington D.C.
- Morishima, Michio (1973): *Marx's Economics: A Dual Theory of Value and Growth*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Nelson, Richard R.–Winter, Sidney G. (1982): *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Harvard University Press, Cambridge MA.
- Neumann János, (1955) [1965]: A legújabb tudományos fejlődés hatása a gazdaságra és a közgazdaságtanra. Megjelent: Neumann János: *Válogatott előadások és tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 100–102. o.

- New Europe Barometer (2009): Centre for the Study of Public Policy, University of Aberdeen, Scotland, http://www.abdn.ac.uk/cspp/view_item.php?id=404 (letöltés dátuma: 2009. december 12.).
- Nilsson, Ronny (2001): Harmonization of Business and Consumer Tendency Surveys World-Wide. OECD, Párizs.
- North, Douglass C. (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press, Cambridge.
- North, Douglass C. (1991): Institutions. *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 5. No. 1. 97–112. o.
- Nyíri J. Kristóf (2004): Review of Castells, The Information Age. Megjelent: Webster, Frank–Dimitriou, B. (2003) (szerk.): *Manuel Castells*. Sage, London, III. kötet. 5–34. o.
- OECD (2003): Business Tendency Surveys: A Handbook. <http://www.oecd.org/dataoecd/29/61/31837055.pdf> (letöltés dátuma 2010. december 3.).
- OECD (2009): Responding to the Economic Crisis: Fostering Industrial Restructuring and Renewal. OECD. <http://oecd.org/dataoecd/58/35/43387209.pdf>. (letöltés dátuma: 2011. december 14.).
- OECD (2010): Registered Unemployment and Job Vacancies. http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=MEI_LAB_REG1 (letöltés dátuma: 2010. december 14.)
- Office for National Statistics (2010): Job vacancies. ONS Vacancy Survey. <http://www.statistics.gov.uk/STATBASE/Product.asp?vlnk=9390> (letöltés dátuma: 2010. október 13.).
- Olson, Mancur (1963): *The Economics of Wartime Shortage*. Duke University Press, Durham, NC.
- Orsato, Renato J.–Wells, Peter (2006): U-turn: the rise and demise of the automobile industry. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 15. No. 11/12. 994–1006. o.
- Orwell, George (1989): *1984*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Oz, Ámosz (2007): *Hogyan gyógyítsuk a fanatikust*. Európa, Budapest.
- Phelps, Edmund S. (1968): Money-Wage Dynamics and Labor-Market Equilibrium. *Journal of Political Economy*, Vol. 76. No. 4/2. 678–711. o.
- Phelps, Edmund S. (2008): Understanding the Great Changes in the World: Gaining Ground and Losing Ground since World War II. Megjelent: Kornai János–Mátyás László–Roland, Gérard (szerk.): *Institutional Change and Economic Behaviour*. Palgrave-Macmillan. 77–98. o.
- Phelps, Edmund S.–Archibald, George C.–Alchian, Armen A. (1970): *Microeconomic Foundations of Employment and Inflation Theory*. Norton, New York.
- Pissarides, Christopher A. (2000): *Equilibrium Unemployment Theory*. MIT Press, Cambridge MA.
- Portes, Richard–Quandt, Richard E.–Winter, David–Yeo, Stephen (1987): Macroeconomic Planning and Disequilibrium: Estimates for Poland, 1955–1980. *Econometrica*, Vol. 55. No. 1. 19–41. o.
- Portes, Richard–Winter, David (1980): Disequilibrium Estimates for Consumption Goods Markets in Centrally Planned Economies. *Review of Economic Studies*, Vol. 47. No. 146. 137–159. o.
- Prékopa András (1995): *Stochastic Programming*. Kluwer, Budapest.
- Qian, Ying–Xu, Chenggang (1998): Innovation and Bureaucracy under Soft and Hard Budget Constraint. *The Review of Economic Studies*, Vol. 65. No. 1. 151–164. o.
- Ramey, Valerie A.–West, Kenneth D. (1999): Inventories. Megjelent: Taylor, John B.–Woodford, Michael (szerk.): *Handbook of Macroeconomics*, 1. kötet. Elsevier, Amszterdam, 863–923 o.
- Relman, Arnold (2010): Health Care: The Disquieting Truth. *New York Review of Books*, Vol. 57. No. 14. 45–48. o.
- Robinson, Joan V. (1969) [1933]: *The Economics of Imperfect Competition*. Macmillan, London.
- Roemer, John E. (szerk.) (1986): *Analytical Marxism*. Cambridge University Press, Cambridge, Egyesült Királyság.
- Roemer, John E. (szerk.) (1994): *Foundations of Analytical Marxism*. Elgar, Brookfield.
- Rogers, Everett M. (1995): *Diffusion of Innovations*. The Free Press, New York.
- Rose, Richard (2004): *Insiders and Outsiders: New Europe Barometer 2004*. Centre for the Study of Public Policy, University of Aberdeen, Scotland, Aberdeen. (Terepmunka: 2004 október 1.–2005 február 27.) http://www.abdn.ac.uk/cspp/view_item.php?id=404 (letöltés dátuma: 2009. július 27.).
- Rosser, J. Barkley Jr.–Holt, Richard P. F.–Colander, David (2010). *European Economics at a Crossroads*. Edward Elgar, Cheltenham, Egyesült Királyság.
- Samuelson, Paul A. (1976) [1948]: *Közgazdaságtan*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- Schumpeter, Joseph A. (1939): *Business Cycles*. McGraw Hill, New York–London.
- Schumpeter, Joseph A. (1954): *History of Economic Analysis*. Oxford University Press, New York.
- Schumpeter, Joseph A. (1980) [1912]: *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusokról*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Schumpeter, Joseph. A (2010) [1942]: *Capitalism, Socialism, Democracy*. Routledge, Milton Park.
- Scitovsky Tibor (1985): Pricetakers' Plenty: A Neglected Benefit of Capitalism. *Kyklos*, Vol.38. No. 4. 517–536. o.
- Shane, Scott (1994): *Dismantling Utopia: How Information Ended the Soviet Union*. Ivan R. Dee, Chicago.
- Shapiro, Carl–Stiglitz, Joseph E. (1984): Equilibrium Unemployment as a Worker Discipline Device. *American Economic Review*, Vol. 74. No. 3. 433–444. o.
- SHARE (2010): SHARE Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe. www.share-project.org (letöltés dátuma: 2011. január 16.).
- Siciliani, Luigi–Verzulli, Rossella (2009): Waiting Times and Socioeconomic Status among Elderly Europeans: Evidence from SHARE. *Health Economics*, Vol. 18. No. 11. 1295–1306. o.
- Statistikos Departamentas (2010): Population and Social Statistics. <http://www.stat.gov.lt/en/pages/view/?id=2326> (letöltés dátuma: 2010. december 14.).
- Stiglitz, Joseph E.–Sen, Amartya–Fitoussi, Jean-Paul (2009): Report by the Commission on the Measurement of economic Performance and Social Progress. http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf (letöltés dátuma: 2010 február 28.).
- Stokes, Raymond G. (2000): *Constructing Socialism: Technology and Change in East Germany, 1945-1990*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Stolyarov, Gennady (2008): *Liberation by Internet*. Ludwig von Mises Institute. www.mises.org/story/3060 (letöltés dátuma: 2009. augusztus 31.).
- Szabó Katalin–Hámori Balázs (2006): *Információgazdaság. Digitális kapitalizmus vagy új gazdasági rendszer?* Akadémiai kiadó, Budapest.
- Tárki (2009): *World Value Survey. Technical Report*. Tárki, Budapest.
- Tarrit, Fabien (2006): A Brief History, Scope, and Peculiarities of „Analytical Marxism”. *Review of Radical Political Economics*. Vol. 38. No. 4: 595–618. o. <http://rrp.sagepub.com/content/38/4/619.full.pdf+html> (letöltés dátuma: 2010. december 14.).
- Thomke, Stephan (2003): *Experimentation Matters: Unlocking the Potential of New Technologies for Innovation*. Harvard Business School Press, Boston.
- Tilly, Charles (1984): *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. Russel Sage Foundation, New York.
- Timmer, John (2009): China to Mandate Web Filtering Software on All New PCs. *Ars Technica*. <http://arstechnica.com/tech-policy/news/2009/06/china-to-mandate-web-filtering-software-on-all-new-pcs.ars> (letöltve: 2009. július 27.).
- Toomey, John W (2000): *Inventory Management: Principles, Concepts and Techniques*. Kluwer, Norwell, MA.
- Tóth István György (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében*. Tárki, Budapest.
- Transparency International (2010): The 2010 Corruption Perception Index. http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010 (letöltés dátuma: 2010. december 3.).
- U. S. Census Bureau (2010): Vacancy Rates for the United States: 1965 to 2010. www.census.gov/hhes/www/housing/hvs/qtr210/files/tab1.xls (letöltés dátuma: 2010. december 15.).
- United Nations Statistics Division (2009a): Fixed telephone lines per 100 inhabitants. <http://data.un.org/Data.aspx?q=telephone&d=ITU&f=ind1Code%3aI91> (letöltés dátuma: 2010. december 3.).
- United Nations Statistics Division (2009b): Industrial Commodity Statistics Database (Radio, television and communication equipment and apparatus). <http://data.un.org/Data.aspx?d=ICS&f=cmID%3a47220-1>. (letöltés dátuma: 2009. július 16.).
- Vaggi, Gianni–Groenewegen Peter (2006): *A Concise History of Economic Thought*. Palgrave Macmillan, Basingstone.
- Vanhuyse, Pieter (2006): *Divide and Pacify*. CEU Press, Budapest.

- Veblen, Thorstein B. (1898): Why is Economics not an Evolutionary Science. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 12. No. 4. 373–397. o.
- Veblen, Thorstein B. (1975) [1899]: *A dologtalan osztály elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Világbank (2008): World Development Indicators. World Bank, <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/DATASTATISTICS/0,,contentMDK:21725423~hPK:1365919~isCURL:Y~menuPK:64133159~pagePK:64133150~piPK:64133175~theSitePK:239419,00.html>. (letöltés dátuma: 2009. július 20.).
- Világbank (2010): World Development Indicators and Global Development Finance (Gross Domestic Product per capita). http://databank.worldbank.org/ddp/home.do?Step=2&id=4&DisplayAggregation=N&SdmxSupported=Y&CNO=2&SET_BRANDING=YES (letöltés dátuma: 2010. november 12.).
- Világbank–Nemzetközi Pénzügyi Társaság (2009): *Doing Business 2009*. World Bank–International Finance Corporation, Palgrave Macmillan, Washington DC.
- WARC (2007): World Advertising Trends, Data: Adspend by Country (Advertising Expenditures) <http://www.warc.com/LandingPages/Data/Adspend/AdspendByCountry.asp> (letöltés dátuma: 2010. július 21.).
- Webster, Frank és szerkesztőtársai (2004): *The Information Society Reader*. Routledge, London.
- Weitzman, Martin (2000): On Buyers' and Sellers' Markets under Capitalism and Socialism. Megjelent: Maskin, Eric–Simonovits András (szerk.): *Planning, Shortage, and Transformation*. MIT Press, Cambridge, MA, 127–140. o.
- Wikipedia (2009a): <http://en.wikipedia.org/wiki/Google>. (Letöltve: 2009. július 23.).
- Wikipedia (2009b): Internet censorship. http://en.wikipedia.org/wiki/Internet_censorship (letöltve: 2009. augusztus 19.).
- Wikipédia (2010) Shortage Economy. http://en.wikimedia.org/wiki/Shortage_economy (letöltés dátuma: 2010. március 15.).
- World Values Survey (1995): Official data file v.7. <http://www.worldvaluessurvey.org/>, (letöltés dátuma: 2009. december 12.).
- Z. Karvalics László (2009): *The Information (Society) Race*. Kézirat, BME, Budapest.

A kötetben közölt írások korábbi publikációinak adatai

1. Innováció és dinamizmus. Kölcsönhatás a rendszerek és a technikai haladás között

Magyar nyelven azonos címmel jelent meg (*Közgazdasági Szemle*, 2010. 57. évf. 1. sz. 1–36. o.). Megjelent még vietnami (2009), angol (2010), cseh (2010), kínai (2010), lengyel (2010) és román nyelven (2010).

2. Hiánygazdaság – többletgazdaság. A piac elméletéről

Jelen alakjában először e kötetben jelenik meg. Egy korábbi, rövidebb változat megjelent a *Közgazdasági Szemlében* (57. évf. 11. és 12. sz., 925–957. és 1021–1044. o.).

3. Liberté, Egalité, Fraternité

Gondolatok a szocialista rendszer összeomlását követő változásokról

Magyar nyelven azonos címmel jelent meg (*Mozgó Világ*, 2010. 37. évf. 1. sz. 5–18. o.). Megjelent még vietnami (2009), angol (2010), japán (2010), lengyel (2010), orosz (2010) és román nyelven (2010). Megjelenés előtt horvát, kínai és szerb nyelven.

4. Marx egy kelet-európai értelmiségi szemével

Magyarul azonos címmel jelent meg (*Mozgó Világ*, 2008. 35. évf. 12. sz. 3–14. o.) Megjelent még angol (2009), német (2009), vietnami (2009), francia (2010) és japán nyelven (2010).

Névmutató

- Aghion, Philippe 62, 163, 227
Akerlof, George A. 87, 143, 160, 227
Alesina, Alberto 202, 227
Allain, Olivier 96, 227
Amann, Ronald 36, 38, 227
Antal László 167, 227
Alchian, Armen A. 122, 234
Archibald, George C. 122, 234
Arthur, William Brian 86, 163, 227
Artus, Patrick 176, 227
Atkin, David J. 78, 227
- Backhouse, Roger E. 209, 227
Bakunyin, Mihail Alekszandrovics 126,
Balcerowicz, Leszek 62, 227
Ball, Laurence 89, 227
Bartelsman, Eric J. 55, 56, 57, 81, 227
Bauer, Reinhold 46, 227
Baumol, William J. 38, 39, 62, 227
Bechtolsheim, Andy 41
Benassy, Jean-Pascal 119, 133, 227
Berlin, Isaiah 202, 227
Berliner, Joseph 38, 43, 227
Berners-Lee, Tim 42, 227
Bhaduri, Amit 88, 227
Bils, Mark 89, 228
Bismarck von, Otto 204
Blair, Tony 204
Blanchard, Olivier 119, 228
Blinder, Alan S. 89, 228
Bojár Gábor 49, 50, 228
Brabant von, Jozef M. 105, 228
Brezsnyev, Leonyid Iljics 217
Brin, Sergey 39, 40
Bródy András 212, 228
Bygrave, William D. 41, 228
- Canetti, Elie R. 89, 228
Canry, Nicolas 96, 227
Castells, Manuel 35, 69, 228, 234
Ceausescu, Nicolae 191
Ceruzzi, Paul E. 34, 228
- Chamberlin, Edward H. 82, 160, 228
Chantrill, Christopher 149, 228
Chao, Loretta 68, 228
Chatal, Olivier 153, 230
Chikán Attila 13, 73, 103, 104, 228
Chopra, Sunil 83, 228
Clavel, Laurent 107, 228
Clower, Robert W. 99, 228
Colander, David 20, 228
Collins, Philip 222, 228
Cooper, Julian 29, 36, 38, 51, 227, 228
Corrado, Carol 96, 228
Coutts, David A. 132, 228
Cowan, Robin 129, 228
Crotty, James 161, 228
Czeglédi Pál 187, 190
- Csehov, Anton Pavlovics 152, 228
- Davies, Robert W. 36, 38, 228
Davila, Tony 46, 228
Debreu, Gerard 130
Desai, Padma 180
Diamond, Peter A. 122, 229
Djankov, Simeon 178, 229
Domar, Evsey D. 82, 180
Dragomán György 191, 229
Drávucz Péter 43, 229
- Eggleston, Karen 173, 232
Ehrlich Éva 114, 229
Elster, Jon 209, 229
Engelbart, Douglas 40
Engels, Friedrich 219, 220, 224, 225, 229, 233
Epstein, Marc J. 46, 228
Erkel-Rousse, Helene 107, 229
Ersado, Lire 194, 233
Escher, Maurits Cornelis 180
Etter, Richard 95, 229
- Fabiányi Gábor 50, 232
Fallenbuchl, Zbigniew M. 116, 229

- Farkas Katalin 104, 229
 Flaschel, Peter 159, 229
 Foley, Duncan K. 209, 230
 Francas, David 154, 230
 Freeman, Christopher 39, 46, 230
 Friedman, Milton 14, 126, 230
 Friese, Markus 154, 230
 Frisch, Walter 67, 230
 Fuchs, Christian 35, 230
 Fuchs-Schündeln, Nicola 202, 227
- Galbraith, John K. 151, 169, 230
 Gali, Jordi 119, 228
 Geary, Roy C. 157
 Gomulka, Stanislaw 43, 230
 Gorbacsov, Mihail Szergejevics 47
 Graff, Michael 95, 229
 Groenewegen, Peter 209, 235
 Grossman, Gene M. 62, 230
 Grover, Varun 78, 230
 Gwartney, James D. 190, 230
- Haggard, Stephan 200, 230
 Haltiwanger, John 55, 56, 57, 227
 Hámori Balázs 70, 235
 Hanson, Philip 29, 38, 230
 Harrison, Ian 34, 230
 Haug, Wolfgang Fritz 70, 230
 Haugh, David 153, 230
 Hayek, Friedrich 19, 129, 161, 225, 230
 Heertje, Arnold 39, 230
 Heilbronner, Robert L. 161, 230
 Helpman, Elhanan 62, 86, 163, 230
 Hirschman, Albert O. 149, 230
 Hitler, Adolf 170, 211, 221
 Hodgson, Geoffrey M. 132, 230
 Holt, Richard, P. F. 20, 228, 234
 Holzmann, Robert 116, 230
 Howitt, Peter P. 62, 163, 227
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 217
 Huang, Haizhou 45, 231
 Hürkecz Judit 29, 62, 187
- Ivánné Hild Mária 209, 231
- Jackman, Richard 134, 224, 233
 Jánosi Marcell 43, 50, 232
 Joffe, Abram 42
 Jones, Lamar B. 132, 231
- Kahneman, Daniel 144, 231, 233
 Kaldor, Nicholas 86, 130, 133, 161, 231
 Kapás Judit 187, 190
 Kapitány Zsuzsa 155, 162, 231
 Karpinski, Jacek 43
- Kaufman, Robert R. 200, 230
 Kautsky, Karl 126, 220, 231, 233
 Kean, Michael 205, 231
 Kedzie, Christopher R. 67, 231
 Keynes, John Maynard 87, 118, 119, 120, 133, 143, 159, 160, 161, 166, 168, 224, 225, 228, 229, 230, 231, 233
 King, John L. 78, 231
 Kirman, Alan 87, 231
 Kirzner, Israel M. 62, 129, 231
 Klenow, Peter J. 89, 228
 Kolakowski, Leszek 209, 231
 Kolosi Tamás 194, 231
 Kondratyev, Nyikolaj 167
 Kovács Győző 43, 232
 Kudrna, Zdenek 29, 187, 189
 Kremer, Mirko 154, 230
 Krugman, Paul R. 86, 163, 230
 Kürti János 50, 232
 Kürti Sándor 50, 232
- Lachmann, Ludwig M. 129, 232
 Laki Mihály 29, 44, 50, 232
 Lange, Oscar 105, 232
 Larsen, Jeff T. 144, 233
 Lau, Tuen-Yu 78, 227
 Lavoie, Don 129, 232
 Lawson, Robert A. 190, 230
 Layard, Richard 134, 224, 233
 Lebeau, Jon 78, 230
 Lebow, David E. 89, 228
 Lee, Frederic S. 89, 233
 Leijonhufvud, Axel 99, 142, 165, 233
 Lenin, Vladimir I. 46, 47, 126, 217, 219, 220, 221, 227, 233
 Lin, Carolyn A. 78, 227
 Litan, Robert E. 62, 227
 Lukács György 212
- Ma, Yun 54
 Malinvaud, Edmond 119, 133, 233
 Malthus, Thomas R. 132, 224, 228, 231
 Mandel, Ernest 209, 223, 233
 Mankiw, Gregory N. 62, 89, 233
 Mao, Zedong 21, 152, 217, 221
 Marshall, Alfred 131
 Martos Béla 162, 232
 Marx, Karl 19, 20, 30, 47, 88, 111, 126, 132, 159, 160, 161, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 228, 229, 230, 233, 237
 Maskin, Eric 56, 173, 232, 236
 Matthey, Joe 96, 228
 McCloskey, Deirdre 20, 233
 McCraw, Thomas K. 39, 233

- McGraw, A. Peter 144, 233
 Meindl, Peter 83, 228
 Meszmann Tibor 29, 64
 Milanovic, Branco 194, 233
 Milgrom, Paul 125, 233
 Milward, Alan S. 169, 233
 Minner, Stefan 154, 230
 Minodier, Christelle 107, 228, 229
 Mises von, Ludwig Heinrich 129, 161, 232, 235
 Mitra, Pradeep 194, 195, 233
 Morishima, Michio 212, 233
 Mourougane, Annabelle 153, 230
 Müller, Jürg 95, 229
 Murrell, Peter 178, 228
- Nelson, Richard R. 132, 160, 233
 Neumann János 19, 130, 163, 233
 Nickell, Stephen 224, 233
 Nilsson, Ronny 99, 234
 North, Douglass C. 159, 234
- Nyíri J. Kristóf 69, 234
- Obama, Barack 171
 Olson, Mancur 169, 234
 Orsato, Renato J. 153, 234
 Orwell, George 68, 234
 Oz, Ámosz 214, 234
- Page, Larry 39, 40
 Pavitt, Keith 38, 234
 Phelps, Edmund S. 62, 122, 126, 160, 234
 Pissarides, Christopher A. 122, 134, 234
 Portes, Richard 105, 133, 234
 Prasad, Eswar 205, 231
 Prékopa András 73, 83, 234
- Qian, Yingyi 44, 234
 Quandt, Richard E. 73, 234
- Rákosi Mátyás 221
 Ramey, Valerie A. 83, 234
 Relman, Arnold 172, 234
 Rizzo, Mario J. 129, 228
 Roberts, John 125, 233
 Robinson, Joan V. 82, 160, 234
 Rogers, Everett M. 39, 46, 234
 Roland, Gérard 56, 173, 232
 Róna Dániel 29, 60, 187
 Rose, Richard 66, 67, 234
 Rose-Ackerman, Susan 152, 232
 Rosser, J. Barkley Jr. 20, 234
 Rubik Ernő 43
 Rudd, Jeremy B. 89, 228
 Samuelson, Paul A. 14, 75, 159, 235
- Scarpetta, Stefano 55, 56, 57, 227
 Schilling, Melissa A. 38, 227
 Schkade, David 144, 233
 Schramm, Carl J. 62, 227
 Schumpeter, Joseph A. 38, 39, 41, 46, 54, 62, 73, 85, 129, 132, 146, 159, 160, 161, 163, 167, 168, 223, 224, 228, 229, 230, 231, 133, 235
 Scitovsky Tibor 89, 235
 Shane, Scott 47, 235
 Shapiro, Carl 125, 126, 160, 235
 Shelton, Robert 46, 228
 Shiller, Robert J. 87, 143, 160, 227
 Siciliani, Luigi 171, 235
 Simonovits András 29, 73, 132, 162, 236
 Stiglitz, Joseph E. 63, 125, 126, 160, 235
 Stokes, Raymond G. 46, 235
 Stoljarov, Gennady 47, 235
- Szabó Katalin 29, 70, 235
 Sztálin, Jozif Visszarionovics 21, 68, 214, 217, 219, 221
- Tarrit, Fabien 209, 235
 Thomke, Stefan H. 41, 235
 Tilly, Charles 16, 17, 235
 Timmer, John 68, 235
 Timmons, Jeffrey A. 41, 228
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 152
 Toomey, John W. 83, 235
 Tóth István György 194, 198, 235
 Trockij, Lev Davidovics 47
 Tsuneko, Morita 210
 Tversky, Amos 144, 231
- Vaggi, Gianni 209, 235
 Vanhuyse, Pieter 205, 236
 Varga Jenő 212
 Veblen, Thorstein B. 132, 151, 236
 Verzulli, Rossella 171, 235
- Walras, Léon 19, 130, 131
 Webster, Frank 69, 234, 236
 Weitzman, Martin 82, 236
 Wells, Peter 153, 234
 West, Joel 78, 231
 West, Kenneth D. 83, 234
 Winter, David 105, 133, 234
 Winter, Sidney G. 132, 160, 233
 Xu, Chenggang 29, 44, 45, 231, 234
- Yemtsov, Ruslan 194, 195, 233
 Yeo, Stephen 105, 234
- Z. Karvalics László 29, 54, 236

Tárgymutató

1956-os magyar forradalom 209, 217, 225

Adaptáció 55, 122, 141, 142, 148, 149, 150, lásd

még: alkalmazkodás

aggregáció 105, 106, 133

aktív népszerűség 111, 112

gazdaságilag ~ 114, 115, 120, 124, 125

gazdaságilag nem ~ 113, 116, 117, 123, 124

aktivitási ráta 112, 114, 115

alkalmazkodás 98, 102, 121, 126, 130, 131, 195

árak ~a 140

bérek ~a 140

~ *tâtonnement*-elmélete 89

alkotmányosság 146, 220

állam, állami 34, 85, 88, 111, 118, 143, 145, 151,

153, 158, 167, 174, 178, 218, 220, 221

~ kontroll 119

~ szabályozás 45, 58

~ szektor 199

jóléti ~ 23, 125, 173, 200, 201, 202, 203,

204, 205, 206

koraszülött jóléti ~ 199, 200

angol Munkáspárt 161

animal spirit 87, 118, 119

antifaszizmus 211

anyagi jólét 187, 191, 200

Apple 31, 32, 40

„egér” 31, 40

ár, árak

~ alakulási folyamat 89, 141, 160, 162

~ alkalmazkodása 140

~ elfogadó 89

~ meghatározó 89, 145

~ ragadóssága 89, 90, 160

aszimmetria, aszimmetrikus 16, 23, 89, 90, 132,

134, 137, 145

~ információ 133

átalakulás (transzformáció) 23, 30, 49, 59, 60,

121, 122, 178, 179, 187, 189, 196, 217, 229

Auschwitz 211

autó

~ipar 86, 147, 153, 154, 155, 175

Belépés (*entry*) 30, 55, 79, 80, 175, 190

bérek

~ alkalmazkodása 140

~ ragadóssága 119, 160

hatékonysági ~ 88, 125, 126, 144, 160

beruházási éhség 118, 175

beruházások allokációjának merevsége 45

betöltetlen munkahely 116, 117, 118, 122, 123,

135

bismarcki társadalombiztosítás 204

bizalom 152

bizonytalanság 82, 127, 181, 182, 183, 184, 206

Blair-féle szociáldemokrácia 204

buborékképződés 41, 165, 168

burzsoázia 221

bürokrácia, bürokratikus 17, 30, 42, 43, 44, 77,

118, 122, 169, 176, 177, 191

~ centralizáció 23, 43, 143, 170

~ koordináció 45, 142, 149, 150, 218, 219

Centralizáció 23, 43

cenzúra 46, 48

civil gazdaság 41

consumerism 151

Cseka 220

Decentralizáció 68

demagógia 65, 193

demokrácia 22, 65, 66, 67, 146, 156, 173, 189,

204

parlamentari ~ 193, 201, 220, 221

többspárti ~ 30, 188

dereguláció 58

dichotóm szembeállítás 180

diktatúra 17, 46, 68, 156, 187, 209, 220, 221

dinamizmus, dinamikus 27, 29, 34, 35, 64, 81,

82, 87, 89, 98, 105, 120, 121, 129, 144,

150

- ~ állandósult állapotok (*steady state*) 129
 ~ rendszerek 162
 disequilibrium
 ~-iskola 76, 128, 160
 ~-modellek 105, 133
 diszkrimináció 196
 romák elleni ~ 196
 domináns korlát 133
 dotcom
 ~ buborék 186
 ~ cégek 57
 e-Bay 49
 EBRD 187
Égalité 185, 187, 189, 194, 201, 206, lásd még:
 egyenlőség
 egészségügy, egészségügyi rendszer 34, 42, 111,
 133, 170, 199, 205
 ~ kezelési díj 172
 ~ várakozási idő Nyugat-Európában 171
 ~ zsebből kifizetett díj 23, 150, 151, 171,
 194, 201
 egyenlőség 23, 150, 151, 194, 201
 egyenlítő gazdaságpolitika 196
 egyenlőtlenségi mutató 63, 195
 egyensúly
 ~ közgazdaságtan 89, 128, 130, 131, 136,
 137, 139, 142, 160
 „hiánygazdasági” ~ 135
 munkanélküliségi ~ 125, 131, 134, 224
 piaci ~ 23, 74, 130, 224
 „többletgazdasági” ~ 135
 versenyzői ~ 134
 walrasi ~ 130, 135, 162
 éhínség 152
 eladási erőfeszítés, E változó 82
 eladók piaca 133
 eladók versenye 17, 134, 146
 elbátortalanított munkás (*discouraged worker*) 84,
 110, 118
 elnyomrodás 215
 e-mail 41, 47, 67
 emberi jogok 146, 188, 193, 220, 221
entrepreneur 38, 140, 172, lásd még: vállalkozó
 építőipar 199
 érdekkonfliktus
 munkaadók és munkavállalók közötti ~ 88,
 89, 160
 tulajdonosok és menedzserek közötti ~ 85,
 88, 174
 értékek, értékítéletek 47, 48, 73, 130, 146, 147,
 151, 152, 156, 161, 191, 192, 202, 221
 etika, etikai 17, 40, 168, 173, 175, 191, 215, 221
 Európa 78, 99, 158, 170, 171, 175, 176, 200
 Európai Unió 51, 52, 188, 189
 evolúció, evolúciós
 ~ biológia 131, 132, 163
 ~ közgazdaságtan 131, 132, 160
 expanziós kényszerítés (*expansion drive*) 87, 118,
 119, 140, 144, 153, 175
 Faktoranalízis 108
 Fed (Federal Reserve Board) 92
 felsőoktatás 14, 46, 63, 149, 172, 173, 192
 felügyelet (*monitoring*) 41, 125
 félvezető 42
 finanszírozás 41, 58, 101, 151, 181, 182, 183,
 184, 203
 floppy disk 43
 foglalkoztatottság
 ~ természetes rátája 113, 126
 teljes ~ 113, 127, 195
 fogyasztó
 ~ manipulálása 147, 172, 177
 ~i szuverenitás 147, 148, 177
 ~i társadalom 147, 151
 forradalom
 bársonyos ~ 187
 francia ~ 187, 204
 főáramlati közgazdaságtan 21, 22, 62, 63, 74,
 75, 76, 82, 86, 118, 132, 149, 158
Fraternité 185, 187, 189, 199, 200, 201, 206, lásd
 még: szolidaritás
 Freedom House 107
 Gazdasági szabadság index 190
 gazdaságpolitika 18, 56, 57, 58, 64, 127, 134,
 142, 153, 169, 196, 202
 vulgárkeynesiánus ~ 168
 vulgárschumpeteriánus ~ 168
 GDP
 ~ növekedési üteme 63
 potenciális ~-vel szemben mutatkozó „rész”
 (*gap*) 106
 genetikus hajlamok 142, 160, lásd még: hajlamok
 Gini-együttható 195
glasznoszty 47
 globalizáció 69, 121, 175, 176
 Graphisoft 49, 50
 gulág 217
 Háború 16, 21, 44, 111, 142, 169, 170, 209, 211,
 213, 214, 218
 hadigazdaság 169, 170
 hadsereg 34, 41, 45
 hajlamok
 rendszerspecifikus ~ 22, 29, 46, 49, 121,
 122, 127, 143, 196, 200
 vállalkozásra való ~ 144
 határköltés 81, 85

- hatékonysági bér 88, 125, 126, 144, 160
heterodox elméletek 15, 20, 21, 76, 89, 158
heterogenitás 87, 98
hiány
 áru~ 44, 157
 ~ gazdaság 44, 75, 133, 134, 135, 136, 139, 142, 147, 148, 151, 170, 172, 176, 178
 ~ gazdaság vs. többlet gazdaság 106, 133, 135, 152, 160, 162, 165, 176, 179
 ~ jelenség 104, 118, 124, 133, 135, 136, 137, 139, 142, 151, 169, 170, 172, 173
 munkaerő~ 100, 112, 113, 116, 118, 119, 126, 141, 157, 181, 182, 183, 184, 224
high-tech szektor 37, 49, 65, 69
hirdetés, reklám 148, 149, 151, 157, 172, 177
Hitler-rezsim 211, 221
holokauszt 209
Horthy-rezsim 211
hozadék 60
 állandó ~ 85, 94
 csökkenő ~ 86
 növekvő ~ 79, 85, 86, 94, 160, 163
- Illeszkedési probléma (*matching problem*) 176
információ, információk
 aszimmetrikus ~ 133
 ~ áramlás 122, 177
 ~ kommunikációs technológia 46, 48, 59, 65, 67, 68, 69, 70, 168, 176, 195, 198
 ~ korszak 70
 ~ társadalom 35, 54
Information Society Index 54
innováció, innovációk
 forradalmi ~ 31, 35, 42, 46, 49
 innovátor 38, 39, 40, 42, 54, 58, 84, 87
 ~ diffúziója 35, 39
 ~ folyamat 38, 39, 46, 49, 56, 58, 62, 119, 130, 140, 147, 168
 ~ követése, elterjesztése 39
interkonnectivitás 65, 67, lásd még: összekapcsolódás
internet 19, 31, 34, 39, 42, 47, 51, 54, 60, 61, 63, 66, 67, 68, 148, 152, 176, 177, 192, 198
 e-mail 41, 47, 67
intézményi közgazdaságtan 159
ipari kémkedés 37
ipari tartaléksereg 126
iPhone, iPad 32, 78
- Jegyrendszer 169
jóléti állam
 koraszülött ~ 199, 200
jövedelemelosztás 40, 150, 195, 196, 198
juttalom 40, 58
K + F-tevékenység 45
- Kádár-éra 13
kapacitás
 elméleti ~ 92
 gyakorlati ~ 92, 93, 94, 100
 ~ allokációja 176
 ~ kihasználási ráták 92, 95, 96, 97, 106, 164, 165
 ~ tartalék 74, 83, 84, 130, 147
 többlet ~ 79, 82, 85, 86, 105, 140, 141, 146, 153, 154, 155, 157, 160, 174, 176
- kapitalizmus, kapitalista
 anti~ nézetek 60, 64, 65
 ~ piac 74, 81, 82, 88, 89, 90, 119, 145, 157
 ~ rendszer 41, 48, 60, 62, 73, 74, 104, 138, 142, 146, 149, 156, 164, 167, 169, 196
- Kelet-Európa 66, 67, 197, 202, 209
 ~i értelmiség 207, 210
 ~i szocialista országok 63, 64, 66, 67, 80, 117, 197, 202, 219, 220
- kényszerhelyettesítés 102, 171
keresés 122, 136, 160, 177
kereslet 75, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 92, 98, 101, 102, 119, 122, 160, 166, 167, 168, 224
 ~i folyamatok 87, 88
 ~korlátos gazdaság versus kínálatkorlátos gazdaság 133
 nettó túl~ 105, 135
 túl~ 81, 93, 99, 103, 126, 132, 141, 178
 Túl~i gazdaság vs. túlkínálati gazdaság 99, 100, 106, 107, 133
- kereső (*search engine*) 39
készletek
 éppen időre (*just on time*) ~-utánpótlási politika 103, 158
 input- és output~ aránya 104
 ~ biztonsági szintje 83, 84, 102, 109, 158
 ~ forgása 103, 106
- keynesi, keynesianus
 ~ munkanélküliség 118, 120, 160
 poszt~ 133, 160, 161
 új~ közgazdaságtan 160, 161
- KGB 132, 173
kimentési akciók (*bail-out*) 155, 174
Kína 15, 54, 68, 73, 121, 176, 178, 189, 210, 219
kínálat 81, 94, 97, 98, 102, 103, 122, 140, 160, 162, 164, 166, 167, 172, 175, 177, 191, 215
 nettó túl~ 105
 túl~ 74, 75, 79, 82, 84, 85, 92, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 105, 106, 107, 133, 141
 túl~i multiplikátorhatás 99
- kizsákmányolás 213
kivonulás (*exit*) 85, 149, 175
kockázatitőke-intézmények 41
kommunikáció 31, 32, 35, 41, 42, 48, 51, 52, 53, 65, 67, 68, 69, 79, 121, 168, 176

- kommunizmus, kommunista
 ~ diktatúra 46, 68, 187, 211, 214, 217
 ~ országok 37, 55, 126, 178, 179, 217, 218, 219
 ~ párt 20, 46, 67, 170, 209, 211, 212, 214, 219, 223, 225
- kompozit indexek 107, 108, 134, 137
- koncentrációs tábor 217
- Kondratyev-ciklus 167
- konjunktúra
 ~ hullámzás 111, 164
 ~ kutató intézetek 98, 99, 100
- konzervatívizmus 57, 58, 168, 173, 200
- koordináció 23, 129, 149, 150, 219
 agresszív ~ 132
 bürokratikus ~ 45, 142, 218
 ~s mechanizmusok 30, 133
 piaci ~ 30, 45, 50, 140, 142, 218, 220
- koraszülött jóléti állam 199, 200
- korlátozott verseny 82, 84, 160
- kormányzat leváltása 188, 189
- korridorelemélet (Leijonhufvud) 142, 165
- korruptió 107, 108, 152, 153, 157, 158, 193, 198
- költségvetési korlát 155
 kemény 89, 119, 140, 175
 puha 56, 85, 89, 119, 120, 173, 174, 175
- Központ Statisztikai Hivatal 109
- Lazsálás (*shirking*) 125
- lakásszektor 97, 135, 136, 151, 178, 191, 194, 199, 205, 213
- Liberté* 185, 186, 188, 189, 206, lásd még: szabadság
- Lotka–Volterra-modell 131
- Mainstream* közgazdaságtan, lásd: főáramlati közgazdaságtan
- makroökonómia 22, 90, 126, 144, 166, 167, 168, 203, 206
- makroszintű elemzés 81, 106
- marxista-leninista ideológia 30, 67
- marxizmus
 analitikus ~ 216
- marxista
 ~ munkaérték-elmélet 216
 ~ politikai gazdaságtan 15, 226
- második világháború 44, 142, 169, 209
- matematikai modellek 14, 18, 19, 83, 128, 130, 132, 136, 137, 139, 144, 161, 162, 163
- materializálódás 151
- mérés 51, 52, 63, 67, 91, 93, 97, 98, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 113, 164, 167, 171
- mezőgazdaság 119, 121, 174, 194
- Microsoft 31, 40
- mikroökonómia 23, 62, 75, 83, 85, 105, 130, 149, 167, 212
- mikroszintű elemzés 99
- minikomputer 43
- mobiltelefon 31, 45, 47, 51, 52, 53, 60, 61, 65, 78, 79, 80, 81, 178
- modernizáció 30, 64
- monetáris politika 88, 90, 138, 142
- monopolisztikus verseny 78, 82, 86, 89, 140, 146, 172
- monopólium 44, 53, 68, 78, 143, 173
- monopoljádék 40
- motiváció 87, 118
 forprofit ~ 172
- multiplikátorhatás 99, 155
- munka
 gyerek~ 109, 110
 határhozadéka 88
 ~ra nem képes lakosok 110, 111, 112, 113, 121, 142
 ~ termelékenység 121
- munkaerő
 ~hiány 100, 112, 113, 116, 118, 119, 126, 141, 157, 181, 182, 183, 184, 224
 ~piac 84, 109, 110, 111, 113, 119, 120, 122, 125, 126, 131, 134, 141, 160, 224
 többlet~ 111, 126, 140, 157
- munkanélküliség
 krónikus ~ 88, 113
 ~ rátája 112
 ~ természetes rátája 113, 126
 strukturális ~ 120, 121, 122, 127, 160
 súrlódásos ~ 122
- munkanélküli
 regisztrált ~ 109, 110
- munkásarisztokrácia 126
- munkaszolgálat 211
- műhold 41, 42, 65
- Naiv
 ~ optimizmus 22, 158
 ~ reformerek 157
- Németország 21, 36, 51, 95, 115, 171, 197, 202, 204
 Hitleri ~ 170
 Kelet~ 46, 114, 142, 178, 192
 Nyugat~ , NDK 46, 104, 114, 192
- neoklasszikus szintézis 159
- Neumann-féle növekedési modell 130
- newtoni fizika 131
- Nokia 40
- nómenklatúra 194
- normál
 ~állapot 134, 136

- normatív megközelítés 17, 18, 74, 138, 161, 168, 173
 növekedés 55, 57, 62, 63, 81, 88, 119, 121, 124, 130, 131, 134, 149, 168, 170, 187, 190, 201
- Nyomás 133, 147
 nyugdíjasok 110
- OECD-országok 81, 98, 99, 117, 123, 153
 okozati
 ~ elemzés 125
 ~ lánc 138, 139
 ~ összefüggések 77, 138, 141, 146, 152, 166
 oktatás 14, 21, 24, 46, 62, 63, 149, 151, 162, 170, 172, 173, 192, 198, 199, 200, 201, 205
 oligopolisztikus verseny 82, 160, 173
 operációkutatás 42, 68, 83, 84, 150, 160, 176
 orosz bolsevik párt 219
 osztrák iskola 62, 129, 160, 161, 225
- Összehasonlító gazdaságtan 62, 69
 összekapcsolódás 65, 67
- Pártállam 118, 188
 paternalizmus, paternalista
 ~ gazdaságpolitika 151, 201, 202, 206
 ~ retorika 202
- Pentagon 41
 pénzügyi szektor 57, 70, 77, 155, 175
- piac
 belső ~ 163
 külső ~ 55
 ~ gazdaság 21, 55, 82, 85, 90, 93, 119, 131, 132, 145, 148, 150, 156, 189, 195
 ~i rezsim 134, 136, 137, 138, 156, 165, 176
 ~i monopólium 78, 82
 ~i struktúrák 78, 79, 82
 ~i verseny 17, 23, 30, 40, 85, 134, 146, 153, 174, 190, 195
- politika
 anticiklikus 167, 168
 ár ~ 138
 fiskális ~ 24, 77, 142
 gazdaság ~ 18, 56, 57, 58, 64, 127, 134, 142, 153, 169, 196, 202
 monetáris ~ 24, 77, 88, 90, 138, 142, 165
- politikai
 ~ elit 64
 ~ filozófia 201
 ~ gazdaságtan 15, 88, 212, 215, 224, 225
 ~ tényezők 46
- populizmus, populista 65, 196, 203, 206
 posztoszocialista
 ~ átalakulás 23, 178, 187, 196
 ~ országok 54, 55, 62, 115, 116, 190, 193, 194, 196
- pozitív
 ~ leírás 17, 128, 130, 158, 161
 ~ megközelítés 130, 146, 175
 ~ szintézis 159, 160, 161, 168
- pragmatizmus, pragmatikus 106, 201, 203
 preanalitikus kognitív aktus 73
 privatizáció 195
 profitmaximalizálás 85, 86
- Racsnihatás 203
 rasszizmus 127
 reálszféra 141
 recesszió 55, 56, 57, 58, 96, 144, 161, 164, 165, 168, 175, 206
- reform, reformer
 kapitalista rendszer ~ ja 223
 naiv ~ 157
 szocialista rendszer ~ ja 2157
- rendőrállam 189
 rendőrség 149, 193, 217
 rendszerparadigma 16
 rendszerspecifikus
 ~ hajlam 121
 ~ tulajdonság 22, 29, 44, 46, 49, 121, 122, 127, 143, 196, 200
- rendszerváltás 30, 53, 59, 101, 102, 113, 116, 118, 142, 156, 178, 179, 194, 195, 206
 rivalizálás 85, 134, 140, 141, 144, 166, 188
 „rövidebb oldal” szabálya 93, 98, 99, 132
 Rubik-kocka 33, 43
- Say törvénye 166
 schumpeteri
 nem ~ innováció 42
 ~ innováció 34, 41, 50, 56, 58, 62, 120, 144, 166, 174
 ~ növekedési elmélet 62
- skáláhozadék (*economies of scale*) 79, 85, 86, 149, 160, lásd még: hozadék
- Skype 32, 49, 78
slack 73, 103
 sorban állás 106, 191
- standard mikroökonómia 17, 20, 75, 85, 105, 132, 144, 149, 212
- strukturális munkanélküliség 120, 121, 122, 127, 160
- súrlódás 129, 130, 135, 136, 141, 142, 150
 ~os munkanélküliség 120, 122, 160
- Szabad vállalkozás 190, 191
 szabadság 37, 43
 szabadság 17, 23, 25, 108, 189, 191, 192, 217, 220

- ~jogok 107, 147, 188, 190, 193, 201, 221
szabályozás
 állami ~ 45, 58, 143, 145, 158, 167, 169, 170, 220,
 ár~ 119
 bér~ 119
szabályozási illúzió 167
szellemi tulajdon ellopása 37
szélsőjobboldali erők 64, 193
szintetikus
 ~ hiányindex 108
 ~ mutatószámok 107, 134
szívás 133
szociáldemokrácia 201, 204
 Blair-féle ~ 204
szocializmus, szocialista
 létező ~ 194, 217
 piacorientált reformok a ~ban 178
 ~ hiánygazdaság 73, 155
 ~ parancsgazdaság 144, 218
 ~ rendszer 29, 37, 46, 67, 74, 119, 173, 174, 188, 199, 217, 218, 219, 220, 222
szociálpszichológia 86, 110, 131
szociológia 86, 110
szolidaritás 168, 199, 206, 213
Szolidaritás mozgalom (Lengyelország) 217
sztálinista-maoista korszak 143, 219
- Társadalom 143, 147, 151, 152, 156, 161, 170, 173, 192, 195
társadalombiztosítás 171, 172, 205
tartalékkapacitás 74, 140
tâtonnement-elméletek 89
technikai fejlődés, technikai haladás 60, 81, 84, 122, 131, 155, 156, 168
 ~ fékjei 122, 147
telefonágazat
 amerikai ~ 78
 ~ várólisták a közép-kelet-európai országokban 179
telítettség (*glut*) 73, 166
teremtő rombolás 54, 55, 56, 79, 84, 120, 121, 140, 144, 155, 174
termelékenység 55, 62, 88, 118, 121, 140, 178
termelés akadályai 99, 106
termelési függvény 92
természetes kiválasztódás 57
tervezés 45, 139
 indikatív ~ 158
 közép- és hosszú távú ~ 158
tervutasításos rendszer 176, 178
tisztesség 54, 126, 127, 152, 177, 198, 219, 220
többlét
 ~gazdaság 75, 84, 86, 133, 134, 135, 137, 138, 146, 149, 150, 151, 157, 165, 166, 177
 ~gazdasági szigetek 178
 ~jelenség 85, 105, 124, 133, 135, 136, 137, 138, 142, 160, 166, 167, 170, 173
 ~kapacitás 79, 82, 85, 86, 105, 140, 141, 146, 153, 154, 157, 160, 174, 176
 ~reprodukálódása 78, 85, 109
tökéletes verseny 82
transzformációs recesszió (válság) 55, 118, 205
tulajdon
 köz~ 45, 77, 142, 190, 218
 magán~ 17, 44, 45, 53, 119, 140, 142, 146, 156, 170, 172, 190, 218, 219, 221
 ~viszonyok 23, 178
túlfoglalkoztatottság 55
túlkereslet 75, 81, 93, 99, 100, 103, 105, 106, 107, 132, 133, 135, 141, 172, 173, 178
túlkínálat 74, 75, 79, 85, 86, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 99, 102, 106, 107, 133, 141, 152, 174, 224
- Univerzális jogosultság 173, 200, 201, 205, 206
- Üres álláshelyek száma 109, 117, 123
üzleti élet ciklikus hullámlása 179
üzleti titoktartás 37
- Vállalat 43, 44, 79, 81, 82, 85, 88, 89, 91, 93, 94, 103, 119, 120, 121, 145, 149, 175, 178
 kis ~ 40, 54
 nagy ~ 55, 86, 158, 174, 194
vállalkozás, vállalkozó (*entrepreneur*) 39, 41, 42, 43, 49, 53, 54, 62, 87, 140, 144, 168, 191
válság 24, 41, 55, 66, 76, 153, 166, 205, 206, 222, 223
 ~ 1929-es 205, 206
 ~ és buborékképződés 165, 168
 ~ és kimentési akciók 174, 175, 176
 ~ és multiplikátorhatás 155
várakozási idő 50, 106, 107, 171
várakozások 61, 107, 130, 155, 174, 175, 176
verseny 17, 23, 30, 40, 41, 44, 58, 79, 84, 85, 87, 128, 133, 134, 153, 167, 190, 193, 195
 korlátozott ~ 160
 monopolisztikus ~ 78, 82, 86, 89, 146
 oligopolisztikus ~ 82, 160, 173
 tökéletes ~ 82
vesztésáverzió 160
vevők piaca 133, 191
vevők versenye 134
Vietnam 68, 210
Világbank (*World Bank*) 51, 52, 53, 58
világháló (*world wide web*) 42, 177
viselkedési-közgazdaságtan 87, 144, 160
vízió 68, 73, 74, 132, 187
- Walrasi egyensúly 130, 135, 162
Wikipedia 39, 68
World Value Survey 192

Kornai János a Harvard Egyetem, a Corvinus Egyetem és a Collegium Budapest emeritusz professzora. Az MTA és több külföldi akadémia rendes vagy tiszteleti tagja. Tizennégy egyetem választotta díszdoktorává. Elnöke volt a Nemzetközi Ökonometriai Társaságnak, az Európai Közgazdasági Társaságnak és a Nemzetközi Közgazdasági Társaságnak. Munkásságát többek között a Széchenyi-díjjal, a Prima Primissima Díjjal, a Magyar Köztársasági Érdemrend Nagykeresztjével és a francia Becsületrend tiszti fokozatával ismerték el. Tudományos munkásságának fő területe a szocialista és kapitalista rendszerek összehasonlítása, a posztoszocialista átmenet és a jóléti állam reformja.

A kötetben olvasható négy tanulmány a kapitalizmus számos fontos és időszerű kérdésével foglalkozik: a piac működési formáival, a túlkereslet és a túlkínálat, a hiány és a többlet jelenségeivel, a foglalkoztatással és a munkanélküliséggel, a jövedelemelosztással és a társadalmi szolidaritással. Noha a témák sokfelé ágaznak el, a kötet írásait szorosan összekapcsolja a közös megközelítés és a tudomány-filozófia, amely Kornai János eddigi munkásságát is jellemezte. A szerző újra és újra visszatér a szocialista és a kapitalista rendszer összehasonlítására, kidomborítja a kapitalizmus kedvező vonásait, ám szembenéz annak visszásságaival is. A szerző azzal a céllal írta meg ezt a művet, hogy a kapitalista rendszer és a közgazdaságtan problémáinak kritikus újragondolására készítse az olvasót.

www.akademiaikiado.hu

www.gazdasagiklub.hu

